C. IULII CAESARIS

COMMENTARII

CUM

A. HIRTII ALIORUMQUE SUPPLEMENTIS

EX RECENSIONE

BERNARDI KÜBLERI.

VOL. II.

COMMENTARII DE BELLO CIVILI.

EDITIO MAIOR.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCXCIV.

1894

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

HENRICO MEUSEL

GRATISSIMI ANIMI TESTIFICANDI CAUSA

HUNC LIBRUM

D. D. D.

EDITOR.

PRAEFATIO.

Memoria commentariorum, quos de bello civili C. Julius Caesar scripsit, uno solo codice manuscripto nunc deperdito, quem littera β significabo, nobis videtur servata esse. Ex hoc enim quin omnes codices, qui adhuc hominibus doctis innotuerunt, fluxerint, dubitari nequit; nam omnes iisdem lacunis, omnes iisdem mendis gravissimis foedati sunt. Inde apparet ne archetypum quidem illum codicem bonae indolis fuisse, ut hic illic folium abreptum, aliquot folia aut blattis tineisque corrosa aut alia qua causa in margine lacerata deprehendantur. Quod autem W. Mueller in dissertatione „de Caesaris quod fertur belli Africi recensione"[1]) accuratissime scripta, quam mihi humaniter dono misit, archetypum litteris maiusculis scriptum fuisse contendit, id utrum recte iudicetur necne, priusquam recensionem commentariorum de bello Alexandrino, Africano, Hispaniensi absolverim, diiudicare non audeo, quamquam in eam sententiam propensiorem me esse confiteor, ut eum litteris minusculis scriptum esse putem.

Codices autem, qui inter ceteros ita excellunt, ut nullum eorum impune liceat editori neglegere, sunt hi:

S = codex Ashburnhamianus nunc Laurentianus, inter libros Laurentianos-Ashburnhamianos numero 33 signatus. Qui quando scriptus sit, inter homines huius rei peritos nondum satis constat

1) Rostochii 1893, p. 54.

Paolus[1]) enim, cui Rostagnus assentitur, eum saeculo nono, Dziatzko[2]) saeculo decimo ineunti, Delislius[3]) et Chatelainius saeculo undecimo attribuunt. Accuratissime descriptus est a Rostagno in Studiorum Italicorum Philologiae classicae tomo secundo (p. 321 sq.). Simulacrum scripturae habes in Woelfflinii editione belli Africi[4]) atque in Chatelainii collectionis tabula 50 A. Collationem huius codicis in usum proprium diligentissime confectam ut mihi transscriberem, Meuselius singulari quadam liberalitate permisit. Inde iucundissimum mihi est officium etiam hoc loco viro doctissimo, qui publice privatimque aliorum usui prodesse ac servire nunquam desinit, gratias agere quam maximas.

W = codex Mediceus-Laurentianus 8 plut. 68, descriptus a Bandinio in Catal. codd. lat. II 840, qui eius partem saec. XI, partem saec. XII exaratam esse censuit.[5]) Initio belli civilis mutilus est, sed quae desunt (Bell. civ. I, 1—33, 3), supplentur alio codice Laurentiano. Is est

Y = codex Mediceus-Laurentianus 6 plut. 68, saeculo XI (?) ex codice *W* transscriptus. Huius codicis, de quo Bandinius agit in Catal. codd.

1) Indici e Cataloghi del Minist. della Publ. Istit. VIII: I codici Ashburnhamiani etc. vol. I fasc. 1, p. 7 (Romae 1887).

2) Apud W. Muellerum l. c. p. 7.

3) Notice sur les Manuscrits du fonds Libri conservés à la Laurentienne etc. Paris 1886 pp. 24, sq.

4) Lips. ap. Teubner. 1889.

5) Docuit me Felix Ramorinus, professor nunc Florentinus, amicus carissimus, saeculo XII vel XIII scriptas esse libri III partes has: inde a verbis cap. 4, 6 *aut gratia* usque ad cap. 78, 6 *sarciretur* et inde a cap. 106, 3 *dubitaverat* usque ad finem libri.

lat. II 839, imago exstat apud Chatelainium tab. 49. Codicem *W* antea ab nullo editore adhibitum Meuselius cum Florentiae versaretur maximi pretii esse cognovit statimque conferre coepit, sed temporis angustiis laborem ultra libri II caput septimum proferre prohibitus est. Contulerat autem iam antea initium libri primi in *W* deperditum cum codice *Y*, omniaque quae adnotaverat mihi utenda permisit. Librorum secundi et tertii collationem codicis *W* in usum meum rogatu meo Rudolfus Helm amicus, qui sumptu publico in Italiam profectus est, confecit.[1]) Huic adulescenti de me optime merito gratissimum me esse, hoc publico quoque loco libenter profiteor.

ϱ = {

F = codex Riccardianus 541; de quo cum Felix Ramorinus in Actis, quae dicuntur Rivista di Filologia e d' istruzione Classica, a. 1889 copiose ageret, eum saeculo XII aut XI scriptum esse iudicavit atque huius sententiae adstipulatorem Caesarem Paolum adhibuit. Eodem illo loco collationem primi libri Belli Civilis ab Rostagno confectam publici iuris fecit. Qua usi sumus; lectiones libri alterius et tertii ex Duebneri editione sumpsimus.[2])

U = codex Vaticanus 3314 saec. XII (Ursinianus).

}

1) De aliquot locis, quibus num Helmius recte legisset, dubitabam, sciscitantem me Ramorinus et Rostagnus Florentini certiorem fecerunt.

2) De hoc codice haud recte me iudicavisse, cum in praef. belli Gallici p. VII ex Ursiniano eum transscriptum esse contenderem, ex eis apparet, quae Ramorinus exposuit Riv. d. filol. t. XIX p. 129.

$\pi = \{$ *T* = codex Parisinus Lat. 5764 (Thuaneus) saec. XI, cuius simulacrum exstat apud Chatelainium tab. 48. Hunc librum ipse exeunte anno 1891 atque ineunte 1892 Berolini contuli, quo qui praesunt bibliothecae Parisiensi precibus meis morem gerentes eum miserant.

V = codex Vindobonensis 95 (Hist. prof. 594) Endl. LXV. saec. XII exeuntis vel ineuntis XIII. Imaginem scripturae praebet Chatelainius tab. 50.

Codicum *U* et *V* lectiones ex Duebneri apparatu critico excerpsi; sed quotienscunque de aliqua lectione dubitabam aut Duebneri silentium suspicionem mihi movebat, Meuselium, qui hos quoque codices contulit, consului neque unquam frustra me eum adiisse, vix est quod moneam.

Inferioris notae, sed tamen hic illic adhibendi sunt codices hi:

L = codex Leidensis 38 *D* saec. XII. Hunc ex Thuaneo transscriptum esse nunc inter omnes constat; librarius erat homo eruditus, sermonis non solum latini, sed Caesariani peritus, qui nonnumquam suo ingenio confisus verba tradita optime emendavit.

D = codex Dresdensis n. 122 membr. saec. XIV scriptus et ab altero librario supparis fere aetatis correctus. Huius codicis lectiones priores ex *W*, correcturas ex *S* fluxisse W. Mueller l. c. recte exposuit.

δ = codex Dresdensis n. 83 chartac. saec. XIV, quem a codice *S* pendere W. Mueller primus vidit.

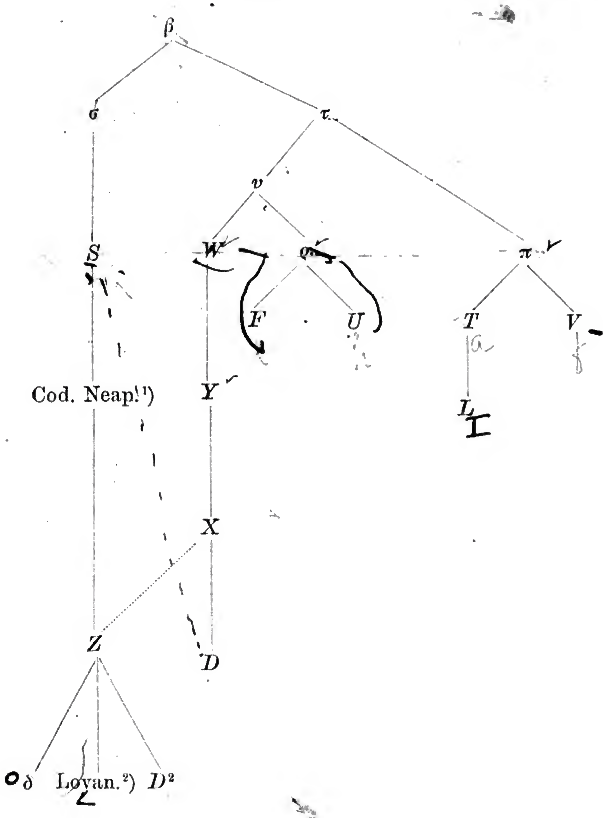
Restat, ut quo modo codices illos sex, quos principem locum tenere vidimus, inter se cognati sint, perspiciamus. Ac primum quidem hoc tenendum est nullum eorum ex ipso archetypo β transscriptum esse. De qua re aliter iudicavit W. Mueller. Nam cum non semel per *S* voces servatas esse videret, quae desunt in *F U T V W* (b. Afr. 2, 4 *mandatis*; 19, 3 *equoque*; 61, 5 *frumentandi gratia*; 76, 1 *ad*; 2 *vigilia*), inde illum ex ipso fonte manasse, ceteros per canalem quendam derivatos esse collegit (p. 55; 82). Sed ipse sibi diffidere videtur, cum in adnotatione addiderit: „Quod si quis neget, tunc nihil restat, nisi ut lectiones illas ex alio codice ab nostris alieno in A (nobis *S*) pervenisse credamus". Atque ego quidem nego propter ea, quae Rostagnus l. c. p. 326 sq. exponit de codice *S*. Huius folium 90^v, quaternionis XIII secundum, incipit a verbis *„rei inquirebat ut cum eius modi locis* etc." (1, 79, 4); linea tertia eiusdem folii finitur verbis *„eo sūmoto repente incitati cursu"*. Inde quae sequuntur apud Caesarem, leguntur in folio 103^v. Sed post lineam tertiam folii 90^v leguntur haec *„vigilias in turribus muroque* etc." b. c. 2, 19, 3 atque ita narratio Caesaris continuatur usque ad imum folium 102^v, quaternionis XIV ultimum, quod finitur verbis *„circūvallare pompeium instituit"* b. c. 3, 43, 2. Inde a folio 103^v reliquam partem libri I, qui in folio 90^v interruptus erat, continuari iam vidimus. Sequitur igitur extremus liber primus atque libri secundi capita 1—18, 6 usque ad imum folium 108^v, quaternionis XV sex tantum foliis constantis, duobus privati, ultimum. Sequuntur inde a f. 109^v verba *„ut spem eorum minuerent . iamque frumenta* etc." b. c. 3, 48, 2; 49, 1. Desunt igitur in codice loci hi: b. c. 2, 18, 6—19, 3, *fave]re cognoverat. In insula — Varroni clausit, custodias*, et

3, 43, 2—3, 48, 2 *haec spectans quod angusta — in eos iaciebat.*[1])

Haec aliter explicari non posse videntur, quam ut in codice eo, ex quo *S* transscriptus est, unum aut duos quaterniones non suo loco conglutinatos esse statuamus. Iam cum in ceteris codicibus verba Caesaris recto ordine tradita sint, putemusne illorum codicum librarios proprio ingenio ordinem foliorum in codice archetypo disturbatum restituisse? Quod etiamsi concedamus Muellero, tamen quaeritur unde lacunas, quas ut in codice *S*, sic in archetypo quoque fuisse, si recta esset Muelleri sententia, statuendum est, expleverint. Hoc certe facere non potuerunt nisi alio quo codice adsumpto. Nec vero talia cogitare licet. Quae cum ita sint, sequitur, ut codex *S* ex ipso archetypo transscriptus non sit.

Altera quaestio est, num emendationes, quae in codice *W* ab altera manu additae sunt, ex bono fonte, diverso ab archetypo, fluxerint. De qua re tum demum certo iudicabimus, cum totam corporis Caesariani editionem absolverimus Ceterum recte Mueller observavit saepissime *W* consentire cum *U* et *F*. Codices autem *T* et *V* ex uno eodemque fonte manasse itemque codices *U* et *F* propius inter se cognatos esse iam pridem cognitum est. Imagine igitur si, ut ab editoribus fieri solet, codicum cognationem pingere studeamus, hoc fortasse stemma non nimis a vero abhorrere speramus:

1) Plane eodem modo ordo videtur turbatus esse in codice Londiniensi Addit. 10084 saec. XI, Ashburnhiamiani simillimo, cuius scripturae simulacrum pinxit Chatelainius tab. 50 A. Qui quod adhuc nondum conlatus est, magnopere dolendum est.

1) Cod. Mus. Borb. IV c. II (B) saec. XII, de quo cf. Muellerum p. 89.

2) Cod. Lovaniensis, de quo vide Duebn. T. I p. XXIII. Fluxisse eum ex codice *S* Muellerus vidit et luce clarius patet ex iis, quae adnotavimus ad 3, 43, 2 et 3, 63, 6; sed fortasse ei locus superior in stemmate tribuendus est.

Hoc stemma num ab omni parte recte constitutum sit, lectionibus, quas in adnotatione critica congessimus, accurate examinatis cognoscetur. Hoc tamen constat codices *S W F U T V* ad ponendum fundamentum, in quo textus exstruatur, satis firmum suppeditare. Horum igitur lectiones adnotare satis habuimus; codicum *L D δ*, nisi res postulare videbatur, mentionem non fecimus. Res orthographicas commemorare plerumque omisimus.

Sed si forte multis locis nobis contigit, ut lectionibus, quae codicibus traditae sunt, severe castigatis et rugosa fronte perponderatis, quid in archetypo scriptum esset, erueremus, multum tamen abest, ut hoc opere feliciter peracto ipsa Caesaris verba resuscitarimus. Nam illum librum *β* tristissimum in modum corruptum fuisse iam supra diximus optimeque ab Hellero liber lacunosus appellatus est. Quis igitur est, qui sperare audeat umquam futurum esse, ut omnia damna, quae his commentariis per librariorum neglegentiam atque monachorum incuriam inflicta sunt, sarciantur? Hoc, nisi in latebris coenobii aut sepulchri alicuius codex si non integer, at tamen melior quam *β* casu quodam felici detegatur, fieri non potest. Haud pauci tamen loci sollertia hominum doctorum sanati sunt. Horum exempla aliquot adferre liceat in usum eorum, qui philologos nugis chartam implere, de lana caprina rixari, ridiculos mures parere clament. Scriptum erat in *β* 1, 52, 2 *ad XL*; restituit Aldus *ad denarios L.* 1, 57, 4 *pastores indomiti β*; *pastores Domitii* E. Hoffmann. 1, 58, 4 *cum iis quae sunt captae β*, *Domitiique sunt captae VI* Paul. 1, 65, 2 *montes intra se recipiebant β*, *montes intrare cupiebant* Nipperdeius; 3, 10, 5 *detrimento Africani exercitus tanto militumque deditione ad Curictam β*, *detrimento Afri-*

cani exercitus, Antonii militumque deditione ad C. Kraner; 3, 17, 5 *rem illis esse impedimento loco . neque legatos* β, *rem illi esse impedimento. Libo neque legatos* Madvigius; 3, 18, 3 *rursus* β, *e re visum est* Elberlingius. 3, 24, 2 *veterani in portum* β, *ut erat imperatum* nos; 3, 68, 3 *pro ut is* β *prorutis* Ciacconius; 3, 70, 1 *propriam expeditam* β, *prope iam exploratam* R. Schneider; 3, 86, 5 *ne usu manu* β, *neu suam neu* Elberlingius. 3, 92, 3 *existimarentur quod* β, *exanimarentur* Aldus; 3, 95, 5 *huius urbis* β, *in viis urbis* Madvigius; 3, 107, 1 *fiunt adversissimi* β, *flant adversissimi* Paul; 3, 108, 2 *conscii (vel consciis) suis* β, *consilii sui* Stephanus. Pauca exempla elegi ex magna copia emendationum earum, quas pro certis habere licet.

Atque utinam etiam multo largiorem messem coniecturarum tam bonarum homines critici congessissent! Sed haud parvus est numerus locorum, quibus in restituendis adhuc frustra sudaverunt ii, qui Caesari operam dabant. Nihilominus cum editoris diligentis sit omnia perscrutari atque in iudicium vocare, quaecunque ante eum ab aliis temptata sint, maxima gratia debetur Meuselio, quod omnes coniecturas, quae ad commentarios Caesaris emendandos inde ab renascentibus litteris ab ullo homine ullo loco excogitatae sunt, summa cum industria per tredecim annos investigavit et in appendice lexici Caesariani accuratissime enumeravit. Heu quantum temporis absumpsissemus, quantus coniecturarum numerus nos fugisset, nisi Meuselii conspectus nobis praesto fuisset! Inter eos autem homines doctos, qui post Duebneri editionem his commentariis emendandis operam dederunt, summa cum laude qui commemoretur dignus est Guil. Paul; nam in editione eius, quae Vindobonae anno 1889 prodiit, multa vitia sermonis, quae priores

editores latuerant, patefacta, multae coniecturae speciosae prolatae sunt. Ac ne Novakii quidem editio spernenda est, quae anno proximo Pragae prodiit. Quid autem praeterea boni ab hominibus doctis in Caesaris libros emendandos conlatum sit, suo loco commemorabitur. Iam sequantur adnotationes nostrae.

ADNOTATIO CRITICA.

LIBER I.

1. 1. *Initio nonnulla intercidisse vidit Glandorpius.* — a fabio β; *del. Vossius.* — C. Caesaris ϱ*SVY*; cum Caesare *T.* — 2. in civitate β; *del. Faernus.* — reique publicae se *codd. recc.*; rei publicae se πϱ*Y*, se ipse *S.* — ac ϱ*SV*; aut *TY.* — 3. receptum ϱ*SY*; recepturum π.

2. 1. aberat *Victorius*; aderat β. — 2. ut πϱ*Y*; *om. S.* — primum *Meusel*; primo β. — tutus *Meusel*; tuto et β. — 3. nequa *vett. editt.*; neque β. — ereptis *Nipperdeius*; correptis β. — ut πϱ*Y*; at *S.* — verbis *vett. edd.*; rebus β. — 6. inviti π*Y*; inulti ϱ, multi *S.* — 8. crudelissimeque πϱ*Y*; *om. S.* — quam *del. Kindscher.*

3. 1. promptos *add. Pantagathus.* — segniores *vett. edd.*; seniores β. — 3. et ius committum *ST*; et ius comitium ϱ; ad ius comitium *Y*; vulgo militum? — tribunis, centurionibus, evocatis *Oudendorp*; trõs. pl. centurio evocat (evocati *F*) β, ad ius comitiorum trõs plebis turio evocat Y^2.

4. 1. omnibusque rationibus auctoritas *scripsi*; omnibusque oratio ϱ*SVY*; omnibusque *T*, *sed post* omnibusque *magnum spatium in rasura vacuum relictum est.* — opponitur πϱ*Y*; apponitur *S.* — 3. atque ostentatio sui et adulatio *scripsi* (*similiter Koechly et Vielhaber*); adulatio atque ostentatio sui et β. — 4. Caesari ϱ*Y*; Caesar π*S.*

5. 1. raptim π; ruptim ϱ*SY.* — intercessionis *Heller*; intercessione β. — 2. post *add. Dinter.* — octo uariarum πϱ*Y*; orto suarum *S.* *Lectionem codicis S defendit Karo.* Toto denique emenso spatio suarum actionum *coni. Th. Mommsen. Ego temptavi* peracto denique immenso variarum actionum numero. — consueverant *F*; consuerant *Y*, consuerat π*SY.* — 3. et in summa sceleratorum audacia *scripsi aliorum vestigia premens*; latorum audacia β. — descensum *Kohl*; discessum β. — pro consulibus *Pantagathus*; cons. *vel* con-

sules *β*. — sint *Nipperd.*; sunt *ρSY*, *om. π*. — 4. quo ex die *Meusel*; qua ex die *β*. — 5. lenissimis *Beroald.*; levissimis *β*.

6. 1. Pompeius ... agit; senatus *πρY*; *om. S*. — 2. saltem *πUY*; statim *F*, *om. S*. — 3. habeantur *ed. princ.*; habeatur *πρY* (*in S verba* tota Italia ... Refertur *omissa sunt*). — 4. consul *Madvig*; non *β*. — passurum *πρS*; passurum se *Y*. — 7. *locum miserabilem in modum corruptum sanare non ausus sum. Mommsenus, qui quid de hac paragrapho sentiret, per litteras mecum benigne communicavit, Caesarem ita fere scripsisse suspicatus est:* consules, quod ... numquam, ⟨antequam⟩ ex urbe proficiscuntur, lictores habent in urbe et Capitolio paludatos contra omnia vetustatis exempla. — et Capitolio *Manutius*; ex Capitolio *β*. — privati *S*; privatim *πρY*.

7. 1. deductum *β*; seductum? — depravatum *ρ*(*V?*); deprivatum *STY*. — 2. in rem publicam *cod. Petav.*, *Stephanus*; in re publica *β*. — potestas *Ciacconius*; intercessio *β*. — sine armis *Hotomannus*; armis *β*. — 3. nudata (non data *V*) omnibus rebus tribunicia potestate tamen intercessionem liberam *πρY*; nudatum o. r. tribuniciam tamen potestatem intercessione liberum *S*. — 4. bona *Victorius*; dona *β*. — habuerint *πρY*; abuerit *S*. — 6. ne *TY*; nec *ρSV*. — nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta *del. Nipperdeius* — 8. convenerant *ρSVY*; venerant *T*.

8. 2. habere se *ρST*; habere *VY*. — 3. ne *Y*; ut *T*, *om. ρSV*. — 4. verbis *Clarkius*; rebus *β*.

9. 2. primam fuisse dignitatem *ρSVY*, primam P. R. fuisse dignitatem *T cod. Petav. cf. Cic. ad Att.* VII 11, 1. — populi Romani beneficium *Aldus*; pro beneficio *β*. — per contumeliam *πρ*; contumelia *SY*. — 3. impetravisse *Y*; impetravisset *πρS*. — 5. in Italia omnes *πSY*; omnes in Italia *ρ*. — e civitate *πρ*; a civitate *SY*.

10. 1. cum Caesare *ρSVY*; a Caesare *T*. — 2. deliberata re *Gruter*; re *om. β*. — per eosdem remittunt *Hotomannus*; per eos remittunt *ρSVY*, permittunt *T*.

11. 1. erat iniqua condicio *πρY*; iniqua conditione *S*. — ipsum *addidi*. — 2. quam diem *Paul*; quem diem *β*. — si peracto Caesaris coñs. *S*; si peracto cōs. Caesaris cons. *πρY*; *in Y supra* cons. *suprascriptum est* Pompeius. — non profectus esset *Nipperdeius*; profectus esset *Y*, praefectus esset *πρS*. — 4. cum duabus legionibus *β*; legionibus *del. Davis*.

12. 1. Iguvium *Aldus nepos*; tiguium *β*. — Arimini *D*; Arimino *β*. — 2. voluntati *Vascosanus*; [illegible]tatis *β*.

13. 4. L. Pupius *S*; sl. pupius *πρ Y*. — 5. At Caesar *β*; at *del. Iurin.* — Auximatibus *SY*; auximabus *πρ*.

14. 1. ad pecuniamque *ρSY*; ad pecuniam *π*. — Pompeio *πS*; Pompeii *ρ*, Pompei *Y*. — et adesse *ρSTY*; adesse *V*. — 4. circa *Nipperd.*; contra *πρS*, intra *Y*. — omnibus *πρY*; *om. S.* — sese confirmant *vett. edd.*; esse confirmant *β*. — spe libertatis *Nipperd.*; libertatis *FπS*, libertati *UY*. — atque *πρY*; *om. S.* — 5. familias *Rubenus*; familiares *β*. patres familiarum? *cf. Cic. ad Attic.* VII 14, 2.

15. 1. Auximo *S*; Maximo *πρY*. — progressus *S*; progressu *πρY*. — omnibus rebus *πρY*; omnibus *S*. — 3. a magna parte *vett. edd*; magna parte *β*. — 4. uibullium *Aldus*; bibullium *πS* (*sed in sequente paragrapho S recte* uibullius) *Y*, bubillium *ρ*. — 5. fugientem *D*; fugiente *β*. — Lucilium Hirrum *Glandorpius*; ucillum hyrrum *πρY*, ulcillem Hirum *S*.

16. 1. recepto Firmo *β*. *cf. Stoffelium I p. 218 et O. E. Schmidtium in libro, qui inscribitur „der Briefwechsel des Tullius Cicero" (Lips. 1893), p. 387 traditam lectionem optime defendentem et explicantem.*

17. 4. quaterna *Glarean.*; XL *β*.

18. 2. legionis XIII *Voss.*; leg (legione *F*) VIII *β*. — 4. finitimis *πρY*; finitumis *S*. — 5. praeficit *Paul*; praefecit *β*. — 6. circummunire *cod. Petav.*; circumvenire *β*. — ad Pompeium *ρSVY*; a Pompeio *TF*².

19. 5. circummunitione oppidi *Meusel*; oppidi circummunitione *β*.

20. 1. primo vespere *Apitz*; primo vesperi *V*, prima vesperi *ρSTY*. — tribunos *Beroald.*; tribunum *β*. — 5. itaque *πρY*; atque *S*. — in eius potestatem *ρSY*; eius potestati *π*.

21. 3. in iis *Forchhammer*; his *β*. — atque *TY*; aeque *ρSV*. — 4. observent *ρ*; adservent *πSY*. — 5. Neque vero *Faernus*; neque eo *β*. — 6. summae *Lipsius*; summa *β*.

22. 2. prius *πρY*; *om. S.* — 3. agit *add. Th. Bentleius.* — 4. ab eo *add. Aldus.* — 5. iniuria *Lipsius*; in ea re *β*. — factione *πSY*; pactione *ρ*. — in libertatem *πρS*; libertati *Y*. — 6. conentur *Gruter*; cogantur *β*.

23. 1. illuxit *Y*; luxit *πρ*S. — 2. quinque ordinis senatorii *Nipperdeius*; quinquaginta (·|· *F*) ordines *β*. — L. Caecilius Rufus *F. Hofmann*; L. cecilius spinther rufus *β*. — 3. a parte *Vascos.*; aperte *β*. — 4. ab duumviris *Aldus*; ab iis viris (ad IIs viris *F*) *β*. — publicam esse *πFSY*; esse publicam *U*. — 5. eodem die *Meusel*; eo die *β*.

24. 3. Alba *S*; Albam *πρ Y*. — quae *Y*; *om*. *πρ S*. — atque *πρ Y*; & *S*. — 4. aliae *SF*[1]; aliam *π UF*[2], alias *Y*. — deprehensus *F*; deprensus *π S U Y*. — N. Magius *Perizonius*; Cn. Magius *β*. — 5. atque ipse *Ciaccon*.; atque ad se *β*. — et communis salutis *Y*; ut communis salutis *πρ*, ut communis salutis causa *S*. — neque enim *Paul*; neque vero *β*.

25. 1. veteranis III *πρ Y*; veteranis IIII *S*. — et reliquis *cod. Petavianus*; at reliquis *ρ Y*, ut reliquis *π*, cum reliquis *S*. — 3. ex ultimis *S*; extremis *πρ Y*. — 4. non *β*; *delevit Paul*. — 5. moles *ρ S T Y*; molem *V*. — 9. ne aditus *vett. edd*.; et re aditus *S*, aditus *πρ Y*, ne aditus et reditus *codd. Dorvill. et Lovan*.

27. 3. in oppidum *Paul;* oppidum *β*. — inaedificat, fossas *edit. princ*.; inaedificatae fossas *S*, inaedificat ac fossas *πρ Y*. — 5. cum sagittariis *Koechly*; sagittariis *β*.

28. 2. ne quam *πρ*; ne quem *Y*, neque *S*. — dimittat *πρ Y*; dimittant *S*. — 3. notisque *vett. edd*.; noctisque *β*. — 4. deprehendunt, deprehensas *D δ*, *Frigell*; reprehendunt, reprehensas *β*.

29. 1. ille sese transmarinis auxiliis confirmaret *πρ Y*; ille transm. aux. confirmaretur *S*. — 3. erat altera *ρ V*; erat alter *S T Y*.

30. 3. simulatque *Brutus*; simul *β*. — intellegebat *πρ Y*; intellegit *S*. — 5. imparatissimis *Beroald*.; imperatissimis *β*.

31. 1. provincias *S*; *om*. *πρ Y*. — 2. ex praetura *D*[2]*δ*; et praetura *β*. — 3. cum navibus *vett. edd*.; navibus *β*. — in terra *β*; in terram *Y*[1].

32. 3. Catone .. repugnante .. extrahente *Aldus*; Catonem .. repugnantem .. extrahentem *β* (extrahens *S*). — passus esset si *S V*; passus esset et si *ρ T*[2], passus et si *T*[1], *om*. *Y*. — cur se *V F*[2]; cursu *ρ T*, cur suo *S*, se *Y* (ferri ... cur *om*. *Y*[1]). — 4. ultro *FS*; ultra *π U Y*. — 5. qui quod ab altero *V?*; quid quod ab altero *S*, quid quod alterorum *T Y*, quid quod ab altero non *ρ*. — 6. legionibus *Aldus*; legibus *β*. — 7. orat *Y*; hortatur *πρ S*. — illi, se oneri non defuturum *Y*, *Oudend*.; illis se oneri non futurum *πρ S*. — 8. attribui *Y*, *vett. edd*.; attribuit *πρ S*. — significari *Y*; significare *πρ S*. — 9. se vero *S Y*; si vero *πρ*. — operibus *Y corr., vett. edd*.; opibus *β*. — anteire *codd. Petav. Cuiac. Scalig*; anteiri *πρ Y*, ante S.

33. 4. dimittat *Paul*; mittat *πρ S W*[1], omittat *W*[2].

34. 1. in Hispaniam *add. Aldus*. — 2. profectum *Beroald*.; praefectum *β*. — Igilii *Ciacconius*; sigili *πρ W*, sigilii *S*. — Cosano *P. Victorius*.; Casono *β*. — 4. Albicos *FS*; Albiccos

πUW. — evocaverant *Paul*; vocaverant *β.* — 5. omnibus *F*; ex omnibus *πUW.* — classem *V*; clausem *TUW*, clausim *S*, clausu F^1.

35. Massilia *SVW*; Massiliam *ϱT.* — a *Meusel*; ab *β.* — 3. senatus *add. Mengius.* — Romanum *add. vett. edd.*; *om. β.* — partes duas *ϱSVW*; duas partes *T.* — 4. Helviorum *Lipsius*; iluorum *ϱSVW*, iluiorum *T.* — victos Sallyas *Glandorpius*; victas Gallias *ϱSW*, victas Galliae *π.* — 5. aut portibus *S*; an portibus *πϱ*W^1, ac portibus W^2.

36. 1. cum navibus *Paul*; navibus *β.* — 2. imperio classem *S*T^2*W*; classem imperio *πϱ.* — 3. urbis, si ita accidat *R. Schneider*; urbis si accidat *S*, urbis accidant *πϱW.* — 5. armatisque diebus *πSW*; *om. ϱ.* — a *πSW*; *om. ϱ.* — quo *Meusel*; qua *β.* — praeficit *πϱ*; praefecit *SW.*

38. 1. Vibullii *Aldus*; Vibuli *SVW*, iubuli *ϱT.* — Hispaniam *Aldus*; Hispania *β.* — tribus legionibus, alter ulteriorem *add. Nipperdeius.* — 3. toti F^1 *Vascosanus*; totius *β.* — 4. ad Ilerdam W^2; ad iierdam *S*, ad igerdam *T*W^2, adgertam *U*, adcertam *F*, ad Ylerdam *V.*

39. 2. praemiserat VI *Ciacconius*; praemiserat ad VI milia *β.* — peditum X milia *Stoffel*; peditum nulla *β.* — quae *cod. Cuiacian.*; *om. β.* — quem ipse paraverat *D*; quam (quamquam *W*) ipse pacaverat (peccaverat *S*) *β.* — et fortissimo *S*; *om. πϱW.* — huc *cod. Achill. Statii*; huic *β.* — adiecerat *add. Heldius.*

40. 1. civitatum *πϱW*; civitatium *S.* — Sicori *Daehnius*; Sicore *β.* — diebus *S*W^2; *om. πϱ*W^1. — 3. egressae *Iurinius*; congressae *β.* — propiore ponte legiones *Nipperdeius*; proprio legiones *πϱS*, proprio religionis W^1. — vi ventorum *cod. Norvicensis*; iumentorum *β.* — 4. suo *πUW*; suos *F*, *om. S.* eo? — legiones IV *ϱSVW*; legiones III *T.* — 5. cuius . . . legionibus *om. S.*

41. 1. quos sibi *D*; quos ibi *β.* — noctu *ϱSV*; notu *W*, nocte *T.* — 2. sex cohortes *vett. edd.*; ex cohortis *πϱS*, & cohortis *W.* — relinquit *ϱSW*; reliquit *π.* — consistit *ed. princ.*; constitit *β.* — potestatem *πϱW*; *om. S.* — 3. per Afranium *vett. edd.*; Afranium *β.* — 4. faciendo *δ*; faciundo *β. Cf. ad 73, 4. 2, 11, 1; 39, 2. 3, 2, 1.* — vetuit *ϱW*; metuit *πS.* — a fronte contra *S*; a fronte castra contra *πϱW.* — 5. post hos *vett. edd.*; post hoc *β.* — perfectum opus *S*; perfectum *πϱW*, *sed in V* opus *legitur post* omne.

42. 1. in praesentia *S*; in praesentiam *πϱW.* — 4. ad se *πϱW*; *om. S.*

43. 1. inter oppidum Ilerdam et proximum collem *Sulpitius Verulanus*; in oppido Ilerda et proximo colle β. — planities *S V*; planitia ϱ *T W*. — 2. contulerant *S V*[2]; contulerat πϱ *W*. — 3. instructa *Beroaldus*; structa β. — 5. submissis ϱ*S V*; summis *T W*. — subsidiis πϱ *W*; praesidiis *S*.

44. 1. procurrerent π*S W*; concurrerent ϱ. — 2. continenter bellum gerentes *addidi Novakium secutus; cf. B. G. I, 1, 3.* — barbaro *add. Kraner*. — 4. non tenuit *Ald.*; continuit β.

45. 2. nonae ϱ*S W*; novae π. — sub montem *W*; sub monte πϱ*S*. — 4. derectus ϱ*S V*; directus *T W*. — ab lateribus ϱ *W*; a lateribus π. — 5. declivis πϱ; declicus *W*[1], editus *W*[2] (*quae inde a verbis* nostros premebant 45, 3 *usque ad* 47, 3 *leguntur, in S desiderantur*). — in longitudinem π *W*; in longitudine ϱ. — passus *W*, *Meusel*; pass. *T*, passuum *V*ϱ? — 7. augebantur illis copiae ϱ *W*; augebatur illis copia π.

46. 1. hoc cum πϱ; hoc locum *W*[1], hoc locum cum *W*[2], — deiectis W; dilectis π, disiectis *U*, diiectis *F*. — 3. summa in *Forchhammer*; summum β.

47. 2. et initio . . . tenuissent *om.* ϱ. — 3. congressi numero π; congressi numero quod ϱ *W*. — 4. muniverunt ϱ*S T W*; munierunt *V*. — et praesidium *S*; praesidium π *W*, praesidiumque ϱ.

48. 1. maiores *V S*; maioris ϱ *T W*[1]. — 2. proluit ϱ*S T W*; profluit *V*. — ambos *S F*[2] *V*; ambo *F*[1] *T U W*. — 3. Sicorim π*F W*; Sicorum *S U*. — 4. supportare neque ϱ*S W*; supportarent quod π. — commeatus *Beroald.*; comitatus β. — 5. erat autem π*S W*; autem erat ϱ. — in acervis *F. Hofmann*; in hibernis β. — et civitates *L*; at civitates ϱ *W*, a civitate π, ac civitates *S*. — 6. inopiae *L*; in opere β. — 7. utribus *L*, *Aldus*; utrisque β.

50. 2. tum quod ϱ *W*; quod π*S*.

51. 1. commeatus *Nipperdeius*; comitatus β. — habebant π*S*; habeant ϱ *W*. — 2. usi *S*; usu πϱ *W*. — superiorum πϱ *W*; superiore *S*. — 5. ii dum *W*; id dum πϱ*S*. — sustinuerunt *Novak.*; *vid. praef. B. G. p. CXXVIII*; sustinuere β, sustinere *F*[1] *Steph.*

52. 1. His tum *Nicasius*; his tamen β. — rebus *add. Paul.* — praesenti *Davisius*; praesentis β. — 2. ad denarios L *Aldus*; ad XL β. — 4. quod *Vascosanus*; quo β. — tutabatur β; sed tutabantur *T*[1], putabatur *S*[1]. sublevabat?

53. 1. multa rumor adfingebat *Stephanus*; multorūora fingebant *S*, multa rumor fingebat ϱ, multarum rumore orat fingebant *T*, multa rumore fingebant *V*, multarum fingebant *W*[1],

multa rumor fingebat W^2. — 2. magnaeque $\pi\varrho W$; magnae *S*. — aut ex TW^2; ut ex ϱVW^1S.

54. 1. docuerat πS; docuerant ϱW. — 2. ac prima *Nipperdeius*; ac primum β. — ex levi π; et levia ϱSW. — 4. traicit *Vascosanus*; transiecit β. — institutum ϱSVW; instituit *T*. — perficit $\pi\varrho W$; perfecit *S*. — 5. recipit $\pi\varrho$; recepit *SW*. — frumentandi causa *cod. Petavianus, Paul.*; frumenti causa β. *B. G. III 7, 3 genuina lectio in* β *tradita est.*

55. 1. magnum *Nipperdeius*; iam magnum πS, quam magnum ϱW. — cetratis *Manutius*; centuriatis β.

56. 2. huc $\pi\varrho S$; hic *W*. — 3. adduxerat $\pi\varrho S$; eduxerat *W*. — 4. hae π; haec ϱSW.

57. 4. digressi W^2, *vett. edd.*; degressi β. — a Massiliensibus *vett. edd.*; Massiliensibus β. — eorum U^2F^2; eodem $\pi\varrho S$, eorum eodem *W*. — Domitii *E. Hoffmann*; indomiti β. — domini πS; dominis ϱW.

58. 1. aut spatio *W*; ut spatio $\pi\varrho$, spatio *S*. *cf. B. G. IV 12, 5.* — detergere WU^2F^2; deterrere $\pi\varrho S$. — 2. erat ventum necessario *Landgrafius*; erat necessario ventum β. — artificiis T^2; artificis ϱSW, artificum *V*. — 3. Nostri *add. Aldus*; *om.* β. — cum minus *Elberlingius*; quo minus πS, qui minus ϱW. — armamentorum π; armentorum ϱSW. — habebant *Aldus*; habuerant β. — 4. comminus *Aldus*; communis β. — partem π; partim ϱSW. — 5. Domitiique sunt captae VI *Paul*; cum is quae sunt captae *W*, cum his quae sunt captae $\pi\varrho S$.

59. 1. proelium *Ciacconius*; primum $\pi\varrho W$, primum cum *S*. — 2. alii — alii *S*; alias — alias $\pi\varrho W$. — longo *S*; longe $\pi\varrho W$. — pabulabantur *D*; pabulantur β. — at *Paul*; ut *S*, aut $\pi\varrho W$. — refugiebant *S*; fugiebant $\pi\varrho W$. — 3. instituerant *Meusel*; constituerant β.

60. 1. tum *Kindscher*; cum β. — 2. Tarraconenses πSW; Terraconenses ϱ. — Iacetani β; *Lacetani scripserunt Aldus, Vascosanus, Stephanus; quae forma etsi apud plerosque scriptores Latinos, Sallustium, Livium, Plinium, legitur, tamen nostro loco in tradita lectione adquiescere praestat, propterea quod apud Strabonem et Ptolemaeum gentis nomen sonat* Ἰακκητανοί. *Docte de hac re disseruit Huebner in primo tomo Hermae Berolinensis, nec tamen de omnibus rebus satis caute iudicasse videtur tacuitque de loco Caesaris.* — Illurgavonenses β; *quoniam et hic et in paragrapho 4 haec nominis forma unisono codicum testimonio confirmatur, eam mutare ausus non sum, quamquam R. Schneider non sine iusta quadam causa postulat, ut restituatur*

Ilergaones, quae forma et in nummis et apud ceteros omnes scriptores legitur. — sequuntur *U*² *Meusel*; insequuntur *β*. — 5. Magna celeriter commutatio rerum *πρ W*; magna celeritate commutationem S. *del. Paul.*

61. 1. pedes *πSU*; pedum *FW*. — 2. illis locis *Novakius*; ipsi locis *β*. — 3. Sertorio *DL*; L. Sertorio (Sestorio *π*) *β*. — absentis Pompei timebant, quae in amicitia manserant *Davisius*; absentis timebant, quae in amicitia manserant Pompei *β*. — 4. hic *β*; hinc *D*. *An paragraphus quarta collocanda est ante tertiam?* — 5. conquiri et Octogesam *Vascosanus*; conquirere totogesma *πρSW*¹, conquirere et totogesma *W*². — miliaque *Aldus*; mil. V *β*. — XXX *v. Göler*; XX *β*. — 6. traducunt; transducunt *β*. — castraque *SVW*; castra *ρT*. — muniunt *S*; muniuntur *πρW*.

62. 1. deduxerat *Achilles Statius*; duxerat *β*. — 2. exstarent et cum *Davisius*; extare et cum *β*. — impedirentur *W*; non impedirentur *πρ*, non impedirentur nuntiabatur *S*.

63. 1. traduxerant *S*; traduxerunt *πρW*. — coniungunt *ρSVW*; iungunt *T*. — 2. pons *W*; post *πρS*.

64. 1. cernebatur *πFW*; cernebantur *SU*. — non numquam *πSW*; nuncquam *ρ*. — subsistere *Vascosanus*; sustinere *β*. — inferri *δ*, *edit. princ.*; ferri *β*. — impetu *W*², *vett. edd.*; impetum *β*. — conversos *W*²; converso *πρSW*¹. — 2. dolere *πρ*; dolore *SW*¹. — non necessario *S*; necessario *πρW*. — centurionesque *ρSVW*; centuriones *T*. — ea *πρW*; *om. S*. — 3. tantae magnitudini fluminis *π*. *cf. Novakium ad h. l.*; tantae magnitudinis flumini *SFW*², tantae magnitudinis fluminis *W*¹. — 5. relinquit *πρW*; reliquit *S*. — 6. pauci ex his militibus ablati flumine *Duebner*; paucis ex his militibus arma in flumine (fluminis *F*) *πρW*, paucis ex his militibus arma in flumine arrepta *S*. — excipiuntur *πρW*; excipit *S*. — 7. ad vadum *post* fluminis *transposui*; *in codicibus legitur post* addito.

65. 1. consistit *Ciacconius*; constitit *β*. — 2. reficit *T*¹*L*, *Beroaldus*; refecit *ρST*² *VW*. — 4. intrare cupiebant *Nipperdeius*; intra se recipiebant *β*. — 5. sed *F*; et *πUSW testibus Meuselio* (*tab. coniect.*) *et Ramorino sive Rostagno*; *Duebner in UF legi* sed *contendit.*

66. 1. aquandi *Kindscher*; adaquandi *β*. — correptis *ρW*; correpti *πS*. — militari *vett. editt.*; militaria *β*. — 3. Saxa *πρW*; Saxo *S*; *cf. de eo Cic. in Phil. saepius; Flor. 4, 9, 4; Cass. Dion. 48, 25; Porph. ad Hor. Od. 3, 6, 9; Liv. Epit. 127; App.*

Syr. 51; b. c. IV 87; 102; 103. — 4. intercedere *vett. edd.*; intercidere *β*. — prohiberi *W*²*L*, *ed. princ.*; prohibere *β*.

67. 1. a Petreio *SVW*; ab Petreio *ϱT*. — sentiretur *codex Scaliger.*; sentirentur *β*. — 2. in Caesaris castris *Nipperdeius*; Caesaris castris *πϱW*, a Caesaris castris *S*. — 3. obsidere *πϱ*; obsideri *W*, obsidiis *S*. — 4. At *vett. edd.*; ad *β*. — luce *Ciacconius*; lucem *β*. — posse *Kindscher*; per se *β*. — sub *add. Paul.* — praesentiam *vett. edd.*; praesentium *β*. — 6. vincit *S*; evincit *πϱW*.

68. 1. exercitum ducit *Beroaldus*; exercitum educit *β*. — namque itinera quae *S*; nam quae itinera *vel* namque itinera *πϱW*. — 2. ipsi *πϱW*; ipsa *S*. — ac difficillimae *πϱW*; difficillima *S*. — ut arma *S*; arma *πϱW*. — inermes *SV*; inermis *T*, inermi *ϱ*, inhermi *W*; *cf. B. G. praef. p. CXXVII.* — 3. frumento *W*; frumentum *πϱS*.

69. 1. nostros *Morus*; nos *W*, nec *Fπ*, nos nec *U*¹, *om. S.* — in partem *ϱSW*; partem *π*. — iri *πϱ*; muri *S*, *om. W.* — videbatur *πϱ*; videbantur *SW*. — 2. se *ϱW*; *om. πS.* — ab Ilerda *Paul*; ad iter *β*. — posse *ϱW*; possent *πS*. — sustinere *β*; sustineri? — 3. dextram *ϱ*; dexteram *πSW*.

70. 1. utri *πϱW*; utti *S*. — 2. Affranianis *V*; Afraniis *ϱSTW*², Afranis *W*¹. — 3. in hac *Vascosanus*; in hanc *β*. — et ante se *S*; aute se *πϱW*. — 4. hunc *π*; huc *ϱSW*. — 5. facit *ϱW*; f** it (*duae litterae erasae*) *S*, fecit *in margine S*², *om. π.* — minimam *ϱSW*; nimiam *π*.

71. 1. neque vero id *S*; neque vero idem *πϱW*. — praesertim *πϱW*; praesertim cum *S*. — equitatu *ϱW*; equitatum *πS*. — cum *πϱW*; tum *S*. — ex omnibus *πSW*; omnibus *ϱ*. — 3. summi timoris *Pauly*; sui timoris *β*. — misisse quod *UVW*; missis eidem *F*¹, misis quod *S*, misis sed quod *T*. — decederent *Dδ*, *ed princ.*; recederent *β*. — quod vix *π*; quod vis *ϱS*; quod suis *W*. — 4. datum iri *W*; datum ire *πϱS*. — alio quo *scripsi*; aliquo *β*. *cf. B. G. VI 16, 5. b. c. 3, 47, 2. Commentat. Woelfflin. p. 209 sq.*

72. 2. amitteret *D*²*δ*, *vett. edd.*; mitteret *β*. — meritos de se *ϱSVW*; cur vulnerari ... milites *om. T.* — 5. in montibus *codd. recc.*; montibus *β*. — intercluso *πU*; interclusos *FSW*.

73. 3. et sine timore *ϱW*; sine timore *SV*, ut sine timore *T*. — 4 perficiendi *VW*; perficiundi *ϱS* (*in quo* perfitiundi) *T*. *cf. ad 41, 4 et B. G. praef. p. CXXIX.*

74. 2. dein de imperatoris fide *Ciacconius*; deinde impera-

toris fidem β. — fecerint (fecerunt *W*) β; pacem fecerint *Paul*; ita fecerint? — armaque quod *Oudendorpius*; arma ·*l*· quod *USW*[1], arma enim quod *W*[2], arma. Quod *F*, arma qui *T*, arma *V*. — 3. provocati *ST*; provocatis ϱ*VW*. — 4. Interim . . . adducunt πϱ*W*; *om. S*. — abducuntur *S*; abducunt *V*, adducuntur ϱ*TW*. — et centuriones *D*[2]δ; centuriones β. — 5. illi ϱ*VSW*; *om. T*.

75. 1. Afranius *Kindscher*; Afranio β. — 2. praetoria cohorte ϱ*VW*; praetoriam cohortem *ST*. — deprehendit *V*; deprendit ϱ*STW*. — 3. statione *SW*[2]; stationes πϱ*W*[1].

76. 1. neu se β; ne se? *cf. 74, 3; 2, 28, 2 et saepius.* — absentem ϱ*SVW*; *om. T*. — 2. postulat *S*; postulant πϱ*W*. — iurent ϱ*W*; venirent π*S*. — 4. producat πϱ*SW*[1]; producant *W*[2]. — 5. terror oblatus *Aldus*; terror ablatus *S*, terrore oblato πϱ*W*.

77. 1. qui milites adversariorum π*SW*; milites adversariorum qui ϱ. — 2. in priores ordines *Ciacconius*; ampliores ordines β (amplioris ordinis *S*).

78. 1. copiam π; copia ϱ*SW*. — nonnullam *cod. recc.*; nonnulli β. — dierum XVII *scripsi*; dierum XXII β. *cf. R. Schneider. J. B. XIX p. 284.* — nullam β, *sed in W linea subducta deletum est.* — ad parandum *vett. edd.*; ad prandium β. — 2. explicitius *W*[2], *vett. edd.*; explicitus β. — 3. Tarraco *vett. edd.*; terraco *vel* terra quo *codd.* — 4. carperet ϱ*ST*; caperet *VW*.

79. 1. pluresque β; *lectio corrupta necdum sanata*; *an* pluresque ⟨pauci⟩ · · sustinebant? *cf. 1, 51, 5.* — 2. suos πϱ*W*; desuper *S*, desuper suos *codd. recc.* — 3. aversos *Aldus nepos*; adversos β. — in periculo πϱ*S*[1]; periculo *WS*[2]. — 4. relinquebatur *Cellarius*; rei inquirebatur β. — equitum vim *S*; equitatum π, equitatu ϱ*W*. — demitterent *Vascosanus*; dimitterent β.

80. 4. impedimentis cum *add. Dinter.* — praesidio paucas *Dinter*; praesidio impedimento paucas β. — equitesque π*SU*; equites *FW*.

81. 2. demonstratae amplius *W*[2]; demontratemplius *W*[1], demonstratae πϱ*S*. — at eo die *scripsi*; et eo die πϱ*W*, ex eo die *S*; eo die tamen? — 3. convertunt πϱ*W*; convenerunt *S*. — 6. suppliciis *L*; supplices β. — Caesar et π; Caesar *UW*, Caesari *FS*. — 7. ad iter *Faernus*; ad id β.

82. 1. tertio ϱ*TW*; tertia *SV*. — impediendae reliquae munitionis causa *Forchhammer*; impediendae rei quae muni-

tionis causa fiebat (fiebat causa π) β. — educunt *Aldus*; ducunt β. — 2. proelium defugisse *Hotomannus*; proelio diffugisse β. — 3. summam $\pi\varrho W$; summa *S*. — 4. a castris *Vascosanus*; ab castris β. — vacabat π; vagabat *W*, vagabatur ϱS. — 5. resistere *vett. edd.*; desistere β.

83. 1. tertium *Ciacconius*; tertia β. — alariae $\pi\varrho W$; aliae *S*. — cohortes obtinebant πS; cohortis obtinebat ϱW. — 2. et rursus aliae ϱSW; *om.* π. — 3. tali β. tali modo? *cf. 2, 4, 3.* — ut nisi coactus proelium non committeret *vett. edd.*; nisi coactis proelium non committeret *W*, nisi coactus proelium non committere ϱ, nisi coactus proelium committere πS.

84. 1. lignorum π; ligno *S*, ligni ϱW. — conloquium ϱSW; conloquia π. — 3. voluerint D^2; voluerunt β. — 4. feras *Vossius*; feminas β. — 5. habeant π; habeat ϱSW.

85. 2. se, qui *Aldus*; qui β. — noluerit S^1; noluerint $\pi\varrho W$. — 4. hominibus *S*; hominum $\pi\varrho W$. — 5. humilitate *Aldus*; humanitate β. — 8. ad portas urbanis praesideat rebus *Aldus*; adportas (n *supra*) urbanis praesidiat rebus *W*, ad portas urbanū presidia (p *in rasura*) rebus *S*, ad portas urbanis praesidia rebus $\pi\varrho$. — absens $\pi\varrho W$; abse *S*. — annos ϱSW; annis π. — 9. ut semper sed *Aldus*; ut semper sit ϱSW^1, ut semper fit πW^2. — in se aetatis ϱSVW; in se etiam aetatis *T*. — quin *Iurinius*; quod β (qđ *S*). — 12. si id sit factum *Aldus*; sed si id sit factum ϱSTW, sed id si factum *V*. — se nociturum $\pi\varrho W$; nociturum se *S*.

86. 1. aliquid *TW*; aliqui ϱSV. — iusti π; victi ϱSW. — 2. de tempore β. — 3. possessionem $\pi\varrho W$; possessiones *S*. — in Hispania *W*; in Hispaniam $\pi\varrho S$. — 4. ne cui de his *W*; ne quid eis $\pi\varrho S$. — sacramentum π; sacramento ϱSW. *cf. 1, 23, 5: 2, 28, 2.*

87. 1. quae quisque *Paul*; quid quisque β. — qui amiserint *V*; qui amiserant ϱSTW. — restituantur *Paul*; restituat β. — rebus dissolvit $\pi\varrho S$; rebidissolvit W^1, rebus solvit W^2. — 2. in ius *Guilielmus*; intus β. — 3. flagitarentur *Aldus*; flagitaretur β. — 4. Fufium *V*; Fufeium ϱSTW. — praefecit *vett. edd.*; praeficit β.

LIBER II.

1. 1. Dum ... legatus *om. S.* — ad *πρ W*; *om. S.* — 2. portui *ρ*; portu *πS*, oportuit *W.* — ad portam *Iurinius*; ad partem *β.* — qua *FSW*; quae *TUV.* — ex Gallia atque Hispania *πρ W*; ad Galliam atque Hispaniam *S.* — adiacet *Nipperdeius*; adigit *β.* — 3. habet *W corr.*; habeat *πρSW*[1]. — a terra *scripsi*; ab terra *πρW*[1], ad terram *SW*[2]. — 4. evocat *Ciacconius*; vocat *β.*

2. 2. in terra *vett. edd.*; in terram *β.* — 4. convoluta *π*; evoluta *ρW*, aevoluta *S.* — 6. crebrae etiam *Nipperdeius*; crebro tamen *S*, crebrae tamen *πρW.*

3. 1. a Cn. Pompeio *Vascosanus*; ab Cn. Pompeio *β.* — freto *β*; *sed dubito, num scribendum sit* fretum; *nam quae F. Hofmannus ad 1, 40, 1 ad stabiliendam lectionem traditam congessit, ab nostro loco paulum differunt.* — 2. navem unam deducit *Oudendorpius*; unam deducit *W*[2], navem deducit *codd. Petavianus et Norvic.*, deducit *πρS.*

4. 4. enim *ρSW*; etiam *π.* — invisitatis atque incognitis *Elberlingius*; invisis latitatis atque incognitis *πρW*, invisis latitatis atque inlatis cognitis *S.*

5. 1. Massiliensium *πρW*; amassiliensibus *S.* — 2. eos *π*; eas *ρSW.* — 3. publicis custodiisque *del. F. Hofmannus.* — in muro *F. Hofmannus*; muro *β.* — 4. in eius diei *SW*; eius diei *πρ.* — 5. amplissimi *πSW*; amplissima *ρ.* — si superavissent ... confiderent *πρS*; *om. W.*

6. 1. accideret *δ*; accidere *S*, acciderat *πρ*, accederat *W.* — 2. et artificio *πρS*; artificio *W.* — et mobilitati *S*[2]; mobilitati *β.* — navem *ρSW*; navim *π.* — 3. Albici *Heller*; Albicis *πρW*, vero coniuncti Albicis comminus pugnando (pugna *ρW*) deficiebant neque *om. S.* — inferebat *Vascosanus*; inferebant *β.* — 4. navem *ϕSW (V?)*; navim *T.* — ex insigni *Dδ*; ex igni *β.* — incitaverunt *Meusel*; incitaverant *β.* — tantum *πρW*; tanta *S.* — enisus *πρW*[2]; enim *W*[1], usus *S.* — 5. laboraret *Paul*; laborarent *β.* — praefracto *ρSW*; praefecto *T*, praesecto *V.*

7. 1. nulli usui *W*; nullo usui *πρS.* *cf. praef. ad B. G. p. CXXVIII.* — 3. ad cognoscendum *ρSW*; *om. π.* — et re cognita *πρW*; at re cognita *S.* — 4. ad defensionem *πρ*; ad defensiones *SW.*

8. 1. sibi esse *πSW*; sibi *ρ.* — ibi *π*; *om. ρSW.* —

turrim $\pi\varrho$ *W*; turrem *S*. — 2. referebant π W^2; referant ϱ W^1, ferebant *S*. — quoquoversus *S*; quoqueversus π *W*, versus π.

9. 1. ubi ϱ; ibi π*SW*. — ad contabulationem, eam *Aldus*; ut contabulationis causa β (ad cont. causa *W*). — instruxerunt π*SW*; instruxerant ϱ. — 2. duo *om.* *W*. — iniecerunt non *Beroaldus*; iniecerunt ut non β (*in W tamen* ut *expunctum est*). — suspenderent ϱ*SW*; suspenderunt π. — derecto π*S*; directo *W*, derecta ϱ. — easque *cod. Cuiac.*; eaque β. — 3. has trabes ϱ*SVW*; has *T*. — effecerunt ϱ*SVW*; effecerant *T*. — intra eam contignationem *Vascosanus*; interea contignationem $\pi\varrho$*W*, inter eam contignationem *S*. — 4. constraverunt ϱ*SW*; castraverunt π. — insuper $\pi\varrho$*W*; *om.* *S*. — missa ϱ*SVW*; immissa *T*. — 5. in eminentibus *Paul*; eminentibus π*SW*, imminentibus ϱ. — turrim π; turrem ϱ*SW*. — 6. turris quae erat $\pi\varrho$*W*; turris quam erat *S*, turris qua erat *codd. recc.* — abduxerunt $\pi\varrho$*W*S^2; aduxerunt S^1. — pressionibus π; prensionibus ϱ*W*, praensionibus *S*. — 7. elevarant *Kraner*; elevabant β. — pressione *Lipsius*; prensione (praeensione *S*) β. — 8. summam π*W*; summa ϱ*S*. — contabulationem $\pi\varrho$*W*; contabulatione *S*. — 9. in struendo ϱ*W*; instruendo π*S*.

10. 1. sunt confisi $\pi\varrho$; confisi sunt *S*, confisi *W*. — pedes *S* (*W?*); ped. ϱ*T*, pedum *V*. — quem a *edit. princ.*; quae a $\pi\varrho$*S*, qua ex *W*. — turrim π(*F?*); turrem *SUW*. — 2. aeque longae *T*; aeque longe ϱ*VW*, aequa lege *S*. — 3. ponantur *scripsi*; ponant β. — 4. tectum ϱ*SW*; tectique π. — trabesque ϱ*SVW*; trabes *T*. — IV β; quaternos? — musculo *Manutius*; musculos β. — 5. trabes quae erant W^2, arabes quae erant *S*; ut trabes erant $\pi\varrho$ W^1. — lateribus lutoque *Aldus*; in lateribus luto β — conteguntur *Ed. Flor.* (*ap. Brut.*); contegitur β. — 6. diluere possit *L*; diluere posset β. — 7. ipsam turrim π(*F*?); ipsam turrem *SUV*. — machinatione navali *del. Paul.* — ad turrim π(*F*?); ad turrem *SUW*.

11. 1. de muro *Paul*; muro β. — delabitur *W*; elabitur $\pi\varrho$*S*. — 2. ab lateribus ϱ*SVW*; a lateribus *T*. — 3. defendendi π*S*; defendundi ϱ*W*. — 4. compluribus *W*; cum pluribus $\pi\varrho$*S*. — ex illa $\pi\varrho$*S*; ex ea *W*. — subductis π*SW*; *om.* ϱ. — infulis se $\varrho$$S^2$*W*; infulsisse $\pi$$S^1$.

12. 3. captam ϱ*SW*; captant π. — turrim π (*F*?); turrem *SUW*. — subrutam $\pi\varrho$*S*W^2; subruptam W^1. — nullam $\pi\varrho$*S*; nulli *W*. — posse *SW*; posset $\pi\varrho$. — facerent *SW*; faceret π; *de codicum ϱ lectione aliud Duebner adnotat, aliud Meuselius.* — 4. spe U^2; se β.

13. 1. deducunt *S*; diducunt *πρ W*. — 2. misericordia *πρ W*; misericordiae *S*. — 3. contemptione *edit. princ.*; contentione *β*. — 4. tum *Paul*; tunc *β*. — in oppidum *Meusel*; oppidum *β*. — videbatur *ρSW*; videbantur *π*.

14. 1. se dedisset *ρW*; dedisset *πS*. — foras erumpunt *Stephanus*; se foras rumpunt *β* (*in S ante* foras *littera una erasa est*). — 2. flammam *πW*; flamma *ρS*. — conciperent *πρS*; inciperent *W*. — 3. de muro *E. Hoffmannus*; muro *β*. — 4. turrimque *β*, *ut videtur*. — mensium *π*W^2; mensum *ρS*W^1. — 5. maiore *πρ*S^1; maiori $S^2 W^1$. — turrim *π*; turrem *ρSW*. — 6. superiore tempore *Ciacconius*; superioris temporis *β*. — contentionem *π*W^2; contemptionem *ρS*W^1. — reppulerunt *ρSTW*; repulerunt *V*.

15. 1. contignatione *Nipperdeius*; contignationem *β*. — aequa ρS; aeque *πW*. — 2. et quidquid *ρW*; ut quicquid *π*, at quidquid *S*. — lutoque crates *Paul;* crates luto *π*, crates lutoque *ρSW*. — 3. tecto *πS*; texto *ρW*. — tectus *πS*; textus *ρW*. — obiectu *Aldus*; obiecto *β*. — 4. detrimentum *πSW*; detrimento *ρ*. — portae *πρW*; postea *S*.

16. 1. nullus perfidiae *δ*; nullius perfidiae *β*. — neque *SW*; nec *πρ*? — eruptioni *β*; eruptionis W^2. — telis *Forchhammer*; eis *β* (vis W^2). — igni *β*; ignis W^2. — noceri *β*; nocere W^2. — posset *πρW*; possit *S*. — 2. a terra *scripsi*; ab terra *β* (ab terna *W*). — turribusque *πρW*, turribus *S*. — circummuniri *Aicardus*; circumiri *β*. — inaedificata in muris *πρW*; aedificata in muris *S*. ipsis muris? — tela manu coicerentur (*sic, non* conicerentur) *S*; telum manu coiceretur *πρW*, *sed* coicrentur (*sic!*) V^1. — 3. superavissent *W*; speravissent *πρS*. — spatii propinquitate *Madvig*; spatio propinquitatis *β*.

17. 2. a Cn. Pompeio *scripsi*; ab Cn. Pompeio *β*. — ne]cessitudinem ... ignorare *om. W*. — 4. Postea vero quam *Marklandius*; postea vero cum *β*. *cf. B. G. IV 37, 4. Cic. ad fam. XV 1, 1; ad Att. 4, 8ᵃ, 2.* — exspectatione *Aldus*; exspectari *β*. — elatius *Ciacconius*; latius *β*. — perscribebat *S*; praescribebat *πρW*. — ad motum fortunae *S*; ad motus fortunae *πρW*.

18. 1. item quod *πρS*; item *W*. — Petreioque *edit. princ.*; Pompeioque *β*. — Hispali *Manutius*; in Hispali *β*. — 3. se certis *π*; secretis *ρSW*. — 4. perterritos *edit. princ.*; perterritus *ρSVW*, perterritis *T*. — HS *Aldus*; ch *β*. — modium *Hotomannus*; modios *β*. — 5. Caesari *ρSW*; Caesaris *π*. — praesidia ... reddebat *om. W*. — 6. autem *ρSW*; enim *π*. — se cum II legionibus *πρW*; secum II leḡ. is *S*. — 7. in

Italiam *W*; in Italia *πϱ* (*in S deest extremum caput 18 inde a verbis* fave]re cognoverat. In insula *atque prima pars capitis 19 usque ad verba* Varroni clausit, custodias. *cf. supra pag. IX et Rostagnum l. c. p. 327*).

19. 1. ipse cum *ϱ W*; ipse *π*. — praegreditur *ϱ T W*; progreditur *V*. — 2. quin *β*; quae non W^2. — 4. eiecit $D^2 \delta$; iniecit *β*.

20. 3. excederet *πSW*; excedere et *ϱ*. — se sibi *Faernus*; ibi *β* (sibi W^2). — timore *πϱW*; itinere *S*. — 4. ipso *ϱSW*; ipse *π*. — Hispalim *cod. Petavianus*; Hispali *β*. — 6. Italicam *Rhellicanus*; Italiam *β*. — praemisisset *vir doctus ap. Oudendorpium*; promisisset *β*. — 7. se esse *ϱSW*; sese esse *π*. — 8. ac navium *ϱSW*; et navium *π*.

21. 1. Hispanis *ϱTW*; Hispaniis *V*, Hispalis *S*. — vindicavissent *FS*; vindicassent *πUW*. — confirmavissent *FSW*; confirmassent *πU*. — 2. Varroni cives *πϱ*; Varronitium S^1, Varronitus S^2, Varroni cium *W*. — polliciti $\pi\varrho S^1$; pollicitius S^2, pollicita *W*. — remittit *ϱSW*; remitti *π*. — hanc poenam *πϱW*; ac poenam *S*. — 3. publicis $\pi S W^2$; populis ϱW^1. — monimentaque *πϱW*; monumentaque *S*. *Cf. Praef. B. G. p. CXXIV*. — 5. quibusdam *S*; quibus quaedam *πϱW*. — legem de dictatore *ϱSW*; legem dedictionis *π*.

22. 1. Massilienses *SW*; Massiliensibus *πϱ*. — defessi $\varrho S W^2$; defessis $T W^1$, *V*? — proelio navali *ϱSVW*; navali proelio *T*. — ad huiusmodi *πSW*; huiusmodi *ϱ*. — 2. Massiliensium *ϱSW*; Massiliensibus *π*. — profectus est *πS*; est profectus *W*, profectus *ϱ*. — 3. missu *πϱW*; iussu *S*. — 4. tempestatis *ϱSW*; *om. π*. — abiit *πS*; abit *ϱW*. — 5. pecuniam *πSW*; pecunia *ϱ*. — 6. relinquit *ϱSW*; reliquit *π*.

23. 1. Vari *ϱW*; Varri *πS*. — IIII quas a Caesare acceperat *SW*; IIII quas acceperat a Caesare *ϱ*, IIII acceperat quas a Caesare *π*. — in navigatione *Ciacconius*; navigatione *β*. — 2. incommodam *edit. princ.*; incommoda *β*. — promontoriis *scripsi*; promuntoriis *SU*, promunturiis *FW*, promunctoriis *π*. — 3. Clupea $U W^2$; Clipea $F V W^1$, Clippea *S*, Clippeam *T*; *utrum in β* Clupea *an* Clipea *scriptum fuerit, diiudicare non ausim; hoc tamen constat, in β solam formam pluralem exstitisse, praesertim cum in forma* Clupeis *§ 2 codices consentiant omnes. Itaque quamquam ceteri scriptores Latini fere omnes formam singularem praeferunt, tamen Caesar solam pluralem videtur adgnovisse. Aliter iudicant Paulus ad h. l. et Woelfflinius ad b. Afr. 3, 1.* — praestolans *πϱ*; praestolantibus *S*. — veritus *codd. recc.*; veritusque *β* (veritatisque W^1). — refugerat *πSW*;

refugeret *ϱ*. — Hadrumetum *ϱS*; Adrumetum *π*. — profugerat *VW*; perfugerat *ϱST*. — 4. cognita *add. R. Schneider.* — 5. Marcius *Nipperdeius*; m. *β*. — Rufus *πϱS*; Rufius *W*. — remulco *edit. princ.*; remulgo *β*.

24. 1. triduique *scripsi*; biduique *β*. — 2. relinquit *Vascosanus*; reliquit *β*. (le]gatum . . . exploran[da *om. W.*) — Cornelia *W*; Corneliana *ϱS*, Caindiana *T*, Canidiana *V*. — 3. directum *πFW*[1]; directum *SUW*[2]. — leniore *ϱSW*; leviore *π*. — 4. derecto *πϱW*; *in S enuntiatum* abest derecto . . . passus mille *non legitur.* — hoc in itinere *Meusel, Mengius*; hoc itinere *β*. — quo *W*[2]; quod *β*. — si qui *ϱSW*; sibi *π*. — voluerit *S*; voluerunt *πϱW*. — pervenit *πS*; perveniunt *ϱW*.

25. 1. substructionibus *edit. princ.*; substractionibus *ϱS*, subtractionibus *W*, subtrationibus *T*. — 2. conferebantur *edit. princ.*; conferantur *β*. — 6. pronuntiari *vett. editt.*; pronuntiare *β*. — ex vestigio *β*. — castra Cornelia naves traduxisset *Meusel*; castra Corneliana vestra duxisset *S*, castra Corneliana vel duxisset *ϱW*, castra Corneliana traduxisset *π*. — 7. relinquunt *ϱSW*; reliquerunt *π*.

26. 1. recipit *πϱ*; recepit *SW*. — Uticam exercitum *ϱSW*; exercitum Uticam *π*. — 4. explicari et *πϱW*; explicaret ut *S*. — coiciunt *Elberlingius*; se coiciunt *ϱSW*, coiciunt se *π*. — recipit *πU*; recepit *FSW*.

27. 1. Curionis *VW*; centurionis *ϱT*, centũ rĩ *S*. — 2. ea credimus *Paul*; et credimus *β*. — quidem *ϱSW*; quidam *π*. — in conspectum *L*; in conspectu *β*. — exercitus *Meusel*; exercitum *β*. — venire et *ϱSW*; venire *π*. — 3. postero die *S*; postera die *πϱW*. — suas uterque copias instruit *πϱW*; *om. S.*

28. 1. erat in exercitu Vari Sex. Quintilius Varus *πϱW*; *om. S.* — a Caesare *πϱS*; a C. Caesare *W*. — Curio quas *Aldus*; quas Curio *πϱW*, quas *S*. — 2. circumire *ϱSW*; circuire *π*. — primi *Scaliger*; prima *ϱTS*, primam *VW*. — memoriam *πϱW*; memoria *S*. — per contumeliam *scripsi*; contumeliam *S*, contumelia *πϱW*. *Cf. 1, 9, 2.*

29. 1. At *Manutius*; atque *β*. — animis *Apitzius*; nam *β*. — 3. 4. *Totum locum miserabiliter corruptum ita scripsi, ut legitur in S, nisi quod pro* vellet *S exhibet* vel *et pro* Paelignis pelignis. *Ceteri codices dissentiunt ab S his verbis:* liceret *πW*; vel *pro* vellet *π*; duab; *pro* dubia *W*. *Ea quae homines docti temptaverunt, legat qui ludis delectatur in Meuselii tabula coniecturarum.*

30. 1. convocato *ϱSVW*; vocato *T*. — 2. in huiusmodi *Clarkius*; huiusmodi *β*. — militum consiliis otium *πϱW*; con-

filium militum sotium *S.* — otium maxime contrarium esse corrupta; initio maxime contraveniendum esse? *cf. ad 3, 1, 4.* — 3. perpeti. Erant π; proiecerant $U^1 S W^1$, pati porro erant $U^2 W^2$, p ⋯ proiecerant *F.*

31. 1. alteri sententiae ρ*SW*; sententiae π. — 3. non et felicitas *TU*; et non felicitatis *V*, non felicitas *FSW.* — concilient ρSW^2; colligent π, conlient W^1. — 4. pudentes *codd. recc.*; prudentis (prudentes *S*) β. — noster his π*S*; nostris *FW*, nostris his *U.* — suspicio *addidit Ciacconius.* — deminuat ρSW^1; diminuat π, diminuant W^2. — 5. aut omnino *om. S.* — dissimulari F^1; dissimulare β. — occultari πρ*W*; occultare *S.* — 6. *Verba* an non ... sunt tegenda *om. S.* — 7. At etiam *Beroaldus*; aut etiam β. — ut ρ*TW*; *om. SV.* — 8. uti spe *Meusel*; ut ipse β. — magnaque πρ*W*; magna *S.*

32. 2. inquit omnia ρ*SVW*; omnia inquit *T.* — gravissime ρ*S*; gavisissime π*W.* — 3. provincias *Paul*; provinciam πρ*S*, provinciamque *W.* — 4. at sunt *Paul*; adsunt ρ*W*, assunt *S* adsunt nobis π. — aut quid πρ*W*; at quid *S.* — quam ut πρ*W*; quam aut *S.* — 6. incerta victoria *Aldus*; certa victoria β. — sequamini πρ*W*; sequimini *S.* — 8. non sibi ρ*SW*; nonne sibi π. — non proditi ρ*SW*; nonne proditi π. — 11. si *delevit Ciacconius.* — in me *cod. Petav.*; iam me β. — praedicaturus *Aldus*; praeiudicaturus β. — res π*SW*; *om.* ρ. — fortunam π*SW*; fortuna ρ. — 12. abduxerim *codd. recc.*; adduxerim β. — 13. Italiae fugam, Hispaniarum deditionem — Africi belli praeiudicia — *Kraffert*; in Italiae fuga (fugam *F*, *om. S*) an Hispaniarum deditione in Africi (affrica *V*) belli (bellum *T*) praeiudicia β. — 14. restituite nomen ρ*SW*; nomen restituite π.

33. 1. dicentem *om. T.* — qua oratione ... dicentem *om.* ρ. — necubi *T*; ne ubi ρ*SW*, nec ibi *V.* — 2. suorum *Stephanus*; suo β. — 3. Ne ρ*S*; nec π, nam *W.* — Attius *del. Meusel.* — milites *SW*; militis π; sive sollicitandi milites *om.* ρ.

34. 1. magna *Ciacconius*; magno β. — at difficili *codd. recc.*; aut difficili β. — 2. levis armaturae *Aldus*; levis armatura et β. — demitterent *Vascosanus*; dimitterent β. — 3. admissis equis *Faernus*; amissis equis β. — armaturae *W*; armatura πρ*S.* — 4. Tum ρ*SW*; tunc π. — 6. timore ρ; tempore π*S*, timore tempore *W.* — iam se ρ*SW*; se iam π. — adigi *Faernus*; abici β.

35. 1. esse ex ρ*SW*; esset ex π. — ac dicere πρ*W*; accidere *S.* — 2. respexit *Meusel*; aspexit β. — appetiit *Davisius*; appetit β. — 3. at fugientium *Paul*; ac fugientium π*FS*, hac fugientium *UW.* — 4. aditum prohibebant (pro-

hibebat *Manutius*), tum *codd. recc.*; adiri tunc β. — 5. ac eo (*id est* ∞ *sive* mille) *W*; *idem* (∞) *in UF a prima manu additum est*; ac π*S*. — 6. et terrore πϱ*W*; ex terrore *S*. — tabernaculis *edit. princ.*; tabernaculi β.

36. 1. in oppido VW^2; in oppidum ϱSTW^1. — is qui *Gruter*; si qui β. — 2. iam palam *Vossius*; in palam β (inpalando W^1).

37. 2. ac litteris ϱ*VW*; et litteris *ST*. — omnibus rebus ϱ*SV*; rebus omnibus *TW*. — ausurum *D*; nisurum β. — 3. longe *del. Ciacconius.* — 4. castra munire *del. Meusel.* — 5. natura loci et munitione *Iurinius*; natura et loci munitione β. — eo ϱ*SW*; ea π.

38. 1. et Saburram *S*; Saburram πϱ*W*. — 2. magnitudo animi, superioris temporis *codd. recc.*; magnitudo superioris animi (anni W^2) temporis β. — 3. cum omnibus ϱ*SW*; omnibus π. — sequebatur *Meusel*; insequebatur β. — ab Saburra SUW^2; Saburra π (*F*?), ad Saburra W^1. — 4. imprudentesque *F*; prudentesque *S*, prudentisque π, prudentes *U*, imprudentis *W*. — atque ϱ*W*; ad π*S*. — Numidae enim ϱ*SW*; Numidae autem π.

39. 1. milia passu VI W^1; milia passu $\bar{v}$ VI W^2, mil. passus VI *TF*, mille passus VI *V*, mille pass. VI *U*, mil. pass. ·V· *S*. — ex captivis *W*; et captivos *S*, e captivis πϱ? — 2. conficiendi *F*? π*W*; conficiundi *U*, confitiundi *S*. *Cf. ad* 1, *41*, *4*. — potuerint πϱ*W*; potuerunt *S*. — 4. ut de suis homines laudibus πϱ*W*; ude suas homines laudes *S*. — 5. proferebantur *Meusel*; praeferebantur β. — equique *Ciacconius*; equitesque β. — hoc omne *S*; hoc omni π, hoc homini ϱ*W*. — victoriam *edit. princ.*; victoria β. — videretur *S*; uteretur πϱ*W*. — 6. ne ϱ*SW*; nec π. — res ϱ*SW*; *om.* π.

40. 1. quos ϱ*S*; quos quod W^1, quotquot W^2, quod *T*, quae *V*. — submittit ϱ*SW*; submisit π. — 2. ex *add. Paul.* — 3. praesenti timoris *scripsi*; praesentis temporis β. *Error haud infrequens in codicibus cf. ad B. G. V 8, 6. VI 37, 9. VIII 29, 1. B. C. 2, 34, 6.* — deducit ϱ*SVW*; ducit *T*.

41. 2. immittit β; mittit T^1. — 3. ponant *scripsi*; reponant β. — et labore ϱ*SW*; labore π. — 4. Hi ϱ; L *W*, ·l· *S*, ·l· hi *T*, Hi ducenti V^2, in V^1 *post* hi *spatium erat vacuum.* — 4. neque vehementius *Meusel*; nec vehementius W^2; vehementius β. — 5. circumire *SUW*; circuire *F*π. — aversos ϱ*SW*; adversos π. — 6. procucurrissent πϱ*S*; procurrissent *W*. — circumibant *SUW*; circuiebant *F*, circuibant π. — servare neque ϱ*SW*; ser-

varent Quae π. — 7. nostros ϱ *VW*; nostris *ST*. — 8. ex eo ϱ*SW*; ex suo π.

42. 1. signa ferri *Paul*; signa inferri β. — 3. se πϱ*W*; *om. S.* — 4. suae *add. Manutius.* — acceperit π*FSW*¹; acceperat *UW*².

43. 1. in castris ϱ*SW*; in castra π. — 4. hoc timore π*SW*; ob timorem ϱ.

44. 1. ad naves *Ciacconius*; naves β. — 2. quorum cohortes militum ϱ*W*; quarum cohortes militum *S*, quarum cohortes milites militum π. — suam ϱ*SW*; sua π. — praedam ϱ*SW*; praede *T*, praedae *V*. — 3. diebus *del. Nipperdeius.*

LIBER III.

1. 1. consulem fieri *improbare videtur Madvigius Opusc. II 29, sed cf. B. G. VI 35, 8.* — 2. tota Italia ϱ*SW*¹; totam Italiam π, tota Italiae *W*². — 3. minuendumve *Duebner*; minuendumque β. — fere *W*²; ferre β. — bella πϱ*W*; bellum *S*. — 4. item *SUVW*; itemque *T* (*F*?). — in urbe *W*²; in urbem β. — qui se πϱ*W*²; quis *S*¹, quia *S*², quis se *W*¹. — initio *Vascosanus*; in otio πϱ*S*, hotio *W*¹, otio *W*². — sui fecissent *scholia, quae Hedicke edidit in programmate Quedlinburg.* 1879; suffecissent β. — 5. hos *W*²; hoc β. — receptos π*SW*; receptas ϱ. — in praeripiendo (praecipiendo *F*) populi beneficio ϱ*SW*; in beneficio praeripiendo (praecipiendo *V*) populi π.

2. 1. his rebus πϱ*S*; *om. W.* — perficiendis *F?*; perfaciendis π, perficiundis *SUW*. *Cf. ad 1, 41, 1.* — 2. D equites *W*(?); D milites πϱ*S*. — transportari *Vascosanus*; transportare β. — inopia navium *del. Ciacconius.* — 3. infrequentiores *codd. recc.*; infrequentiores copiae β. — Gallicis *vett. edd.*; Galli β. — (magnum *del. Meusel.*) — deminuerat ϱ*S*² (deminuerant *S*¹) *W*; diminuerat π. — valetudine *W*; valitudine πϱ*S*.

3. 1. annuum πϱ*W*¹; annum *S*, anni *W*². — 2. magnam societates *Aldus*; magnas societates β.

4. 1. Cilicia *Ciacconius*; Sicilia β. — conscribendas πϱ*W*; scribendas *S*. — 2. Boeotia *Aldus*; boetia β. — Epiroque *W*²; epirosque β. — 3. Sagittariorum *Vascosanus*; sagittarios β. — equitum πϱ; equites *SW*. — 4. Cotys *Ciacconius*; Cotus *vel* Cottus β. — Sadalam *N. Heinsius*; sasalam ϱ*STW*, sadalum *V*.

cf. Luc. Phars. V 54. — 4. Rhascypolis *Oudendorpius*; rascipolis β. *cf. Luc. Phars. V 55.* — DCCC πρ *W*; DCCC quos *S.* — numero *add. Clarkius.* — 5. Tarcondarius (Tarcondarus *F*) β. Saocondarius? *cf. Strab. p. 568.* — Gallograecia dederant πρ *W*; gallo *S.* — tribuerat *Meusel*; tribuit β. — 6. Bessos ρ *S W*; Beissos π. — mercennarios π *S* W^2 *U*; **mercenarios** W^1 (*F*?). *cf. Cic. ad fam. 3, 11, 3.* — civitatum ρ *V W*; civitatium *S T.* — ita *addidi. cf. 2, 28, 4; 42, 4.*

5. 2. Dyrrachii *Vascosanus*; Dyrrachium β. — Apolloniae *W*; Apollonia πρ *S.* — maritima *U V W* (*F*?); marituma *S T.* — 3. Laelius π *F W*; Lebus *U*, Lahelius *S.* — Triarius *S U W*; trianus π, traiarius *F.* — Coponio *Glandorpius*; Pomponio πρ (Pompeio U^1) *W*; *in S verba* Rhodiis ... Achaeicae classi *omissa sunt.* — classi Scribonius *V*; classis scribonius *T*, classis cribonius ρ W^1, classi cribonius W^2, chrobonius *S.* — 4. maritimo *U V W*(*F*?); maritumo *S T.*

6. 1. pridie *vett. edd.*; II β. — Impositae ... legiones VII *del. Dederich.* — 3. postridie *edit. princ.*; post pridie β. — Cerauniorum inter saxa *Köchly*; germiniorum (germaniorum ρ *W*) saxa inter β (*in S post* germiniorum *tres fere litterae erasae sunt*). — arbitrabatur *W corr.* (*utrum littera* n *a prima an ab altera manu expunctum sit, incertum est*); arbitrabantur β. — appellatur W^2; appellabatur β. — Palaeste *Glandorpius*; pharsalia β.

7. 1. erat ρ *S V*; erant *T W.* — Vespillo *Glandorpius*; bispillo β. — praeerant *Manutius*; praeerat β. — 2. neque hi *S*; neque IIII π, neque quattuor ρ, neque $\overset{\text{or}}{\text{IIII}}$ *W.* — constratae IIII *Ursinus*; constratae ille π *S*, constratae illi ρ, constructae illi *W.* — impeditis ρ *S W*; impedimentis π. — visus est *S W*; usus est πρ.

8. 3. indiligentiae *codd. recc.*; diligentiae β. — ac doloris πρ *W*; hoc doloris *S.* — iracundiam *Faernus*; iracundia πρ *W*, iracundiae *S.* — igni *scripsi*; igne β. — deterreri *cod. Scaliger.*; † deterrere ρ *W*, terreri π, *om. S.* — 4. Curici *Mommsen*; corici πρ *W*, coricy *S.* — conspectum *Vascosanus*; complexum β. — conantes impedire *add. Novakius.*

9. 1. Issam *Manutius*; hissam β. — 2. Salonarum *Vascosanus*; Salonis β. — denuntiatione π *S W*; denunciationibus ρ. — erat *Iurinius*; est β. — opere *Ciacconius*; colle β. — parum *addidit Iurinius.* — 3. turribus *S*; turribus his πρ *W.* — 5. cui rei missis *Nipperdeius*; cui remissis *S*, qui remissis πρ *W.* —

legatis *πρS*; nuntiis *W*. — incommoda per se *πρS*; per se incommoda *W*. — 6. dispositis *FSVW*; depositis *TU*. — nuper maxime SV^2; nuper maximi *πρW*. — 7. Hic fuit oppugnationis exitus *omittunt codd. recc.* — acceptis *ρ*; receptis *πSW*. — recepit SW^2; recipit *πρ*(*F*?) W^1.

10. 1. Vibullium *Aldus*; uibullum *S*, bibulum *πρ*, bibulium *W*. — 4. possent *ρSW*; possint *π*. — 5. in Italia *Vascosanus*; Italia *β*. — se morte *L*; morte *β*. — Africani *πSU*; Afraniani *FWUvar.* — et Antonii *Kraner*, *Mengius*; tanto *β*. — Curictam *Ruben*; Corcyram *β*. — 6. cum quantum *Nipperdeius*; quantum *β*. — 7. modo *πρW*; modum *S*. — aequa *πρW*; eaque S^1, ea S^2. — 9. interesse id *Mengius*; interea et *β*. — 10. depositis *πρS*; depositisque *W*. — 11. haec *πρW*; hae *S*. — omnes suas terrestres copias urbiumque praesidia statim se dimissurum *Dinter*; omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum (dimissurus *πU*; dimissurums *S*) *β*.

11. 1. Vibullius *Aldus*; bibulius *W*, bibulus *πρS*. — expositus *Madvig*; his expositis *β*. — inciperetur *Nipperdeius*; inciperet *β*. — atque ideo *edit. princ.*; atque eidem *β*. — noctem ac diem *Paul*; nocte ac die *πρS*, nocte et die *W*. — oppidis *Lipsius*; copiis *β*. — ut adesse *V*; et adesse *ρSTW*. — 2. maritimae *UV*(*F*?) *W*; maritumae *ST*. — 3. Oricum *VW*; orscum *ρST*. — Parthinorum *Beroaldus*; Partinorum *πρS*, paranorum *W*. — 4. oppidani etiam $D^2 δ$; oppidani autem etiam $πρSW^2$, oppidani etiam autem W^1.

12. 1. Eius *SUV*; cuius *FTW*. — Staberius *L*; Straberius *β*. — 4. hos *F*? *edit. princ.*; hoc *πSUW*. — Byllidenses *SUW*; billidenses $πF^2$, bellidenses F^1. — et Amantini *Ciacconius*; et *om.* *β*. — Amantini *Glareanus*; ama(t)t(h)ini *β*. — facturos se *codd. recc.*; facturos *β*.

13. 1. gestae *SW*; gesta *πρ*. — 2. simul *codd. recc.*; simul ac *πρW*, *in S* simul ... incidit *desiderantur*. — exercitui W^2; exercitus *β* (exercius S^1). — ex Epiro *Iurinius*; in Epiro *β*. — finitimisque $S^2 UV(F?) W$; finitumisque $S^1 T$. — 3. metari *πρS*; metivi *W*. — ei fortuna $πW^2$; et fortuna $ρSW^1$. — 4. hos *ρSW*; *om.* *π*. — 5. praeoccupato *Aldus*; praefecto occupato *β*. — Apsum ponit *Aldus*; habus (habet *W*) subponit *β*. — in finibus *ρVW*; ut finibus *ST*. — ut castellis vicisque bene meritae civitatis esset praesidio *Ciacconius*; ut castellis vigiliisque bene meritae civitatis tutae (tue *S*) essent praesidio *β*. — 6. Apsum *Aldus*; t(h)apsum *β*.

14. 1. quantam *Vossius*; quantum *β*. — accepit *FSVW*

(*sed ab eadem manu correctum in* accipit); accipit *TU*. — portus ϱ *W*; portum π, portu *S*. — 3. in exiguo *SV*; exiguo ϱ *TW*. — constitit πϱ *W*; constituit *S*.

15. 1. cum classe *edit. princ.*; classe β. — 2. atque aquandi π *SUW*; neque aquandi *F*. — deligandi *Pluygers*; religandi β. — 3. Corcyra *V*; Corcyram ϱ *STW*. — 4. rorem πϱ *S*; rerum W^1, zephirum W^2. — 6. M'. Acilio *Ursinus*; M. Acilio β. — sibi eius ϱ *SW*; ei *T*, *om. V*. — 8. aliquid *SVW*; aliquod ϱ *T*. — Vibullii *Canter*; bibuli β.

16. 1. angusta *Kindscher*; anguste β. *cf. 3, 43, 3.* — Buthrotum *Vascosanus*; butrotum ϱ *S*, burtotum π, brutotum *W*. — oppositum *addidit Vascosanus*. — 2. ibi ϱ *SW*; ubi π. — 3. atque excusat *L correct., Aldus*; neqne excusat β. — maximae spei π ϱ *W*; *om. S*. — 4. Summam suam *Kraner*; Pompei summam β. — componeretur *D*; componerentur β. — summam belli π *U*; summa belli *FSW*.

17. 3. classe ϱ *W*; classem π *S*. — 4. si hoc π *S*; et si hoc ϱ *W*. — rem illi esse impedimento. Libo *Madvig*; rem illis esse impedimenti loco β. — 6. quem ubi W^2; quae ubi β.

18. 2. rediit *codd. recc.*; redit β. — 3. e re visum est *Elberlingius*; rursus β. — Libone *S*; librone πϱ *W*. — Lucceio *Manutius*; luceio β. — quibuscum *Gronovius*; quibus β. — Pompeius πϱ *S*; *om. W*. — consueverat π *UW*; consuerat *FS*. — 4. *Post* profectus sum *aliquid excidisse suspicor.*

19. 1. inter bina *S*; ut inter bina πϱ *W*. — Apsus *Aldus*; t(h)apsus β. — traiciebatur πϱ *W*; iaciebatur *S*. — 2. tuto *Vossius*; duo *vel* duos β. — praesertim cum πϱ *W*; praesertim ut *S*. — 3. locutus est *cod. Norvic.*; locutus β. — 4. altero die *Meusel*; altera die β. — visurum quem ad modum *Elberlingius*; vis utrumque admodum β. — 6. sed missa oratione de pace loqui elate *Dinter*; summissa oratione loqui de pace β. — 7. mediam orationem π *W*; media orationem *S*, media oratione ϱ. — 8. relato πϱ *W*; lelato *S*. — nulla πϱ *S*; non *W*.

20. 1. inito magistratu *Hotom.*; initio magistratus β. — se *add. O. Seyffert*. — 2. Trebonii *S*; trebani πϱ *W*. — his *ed. princ.*; *om.* β. — moderate ius W^2; moderata ius W^1, moderat eius *S*, moderata eius πϱ. — possent *Vascosanus*; posset β. — 5. At *Davisius*; et β. — sexenni die *Manutius*; sexies seni dies πϱ *W*, se exisse indies *S*. — solverentur *Meusel*; solvantur β.

21. 1. efficeret *VW*, efficere ϱ *ST*. — 3. retulit *TW*; rettulit *S*. — 4. eo nomine *Scaliger*; eius nomine β. — re-

liquias *VW*; reliquas *ρST*. — 5. comprehensa W^1; comprensa *Sπ*, compressa *ρ* W^2. — visa atque proditio *Beroaldus*; visaque proditione (proditionem *W*) *β*. — appareret *S* W^2; apparere *πρ* W^1. — ab *add. Meusel.*

22. 1. se *add. Kellerbauer.* — Vibullium *Ursinus*; bibullium *β*. — 2. Compsam *Davisius*; Cosam *β*. *cf. Vell. Pat. II 68.* — Hirpino *Glandorpius*; thurino *β*. — periit D^2; perit *β*. — 3. praesidii *Manutius*; praedandi *β* (praedicandi W^1). — 4. legitimorum *scripsi*; et temporum *β*. *cf. 3, 108, 6 et quae adnotavi ad 2, 40, 3.*

23. 1. omnia litora *Nicasius*; omnium litora *β*. — 2. in terra *Fπ*; in terram *SUW*.

24. 1. is *addidit Daehnius.* — 2. adpropinquassent *codd. recc.*; propinquassent *β*. — ut erat imperatum *scripsi*; veterani in portum *β*. *cf. ad 93, 3.* — 3. quadriremibus *Meusel*; quadriremem *β*. — 4. per oram maritimam *W*; per ora marituma *ST*, per ora maritima *UV* (*F*?). — obsidionemque *VW*; obsessionemque *ρST*.

25. 1. transierant D^2*δ*; erant *β* (*in S* menses *in rasura est*). — 2. venientem *πρS*; advenientem *W*. — at *Kraffert*; ut *β*. — exitus *Paul*; exercitus *β*. — successurum *addidi. cf. 49, 5.* — 3. sive ad Labeatium *addidit F. Hofmannus.* — derigere; dirigere *β*. — eicere *Aldus*; eligere *β* (dirigigere eligere *W*). — 4. custodiis *Ciacconius*; custodibus *β*. — a portibus *Vossius*; portibus *β*. — audebant *V*; auderent *ρSTW*.

26. 1. Dyrrachiumque *vett. edd.*; Dyrrachium *β*. — 2. C. Coponius *Ciacconius*; Q. Coponius *SU*, Coponius *πFW*. — nostris W^2; nostri *β*. — adpropinquasset *Vascosanus*; adpropinquassent *β*. — increbruit *FV*; increbuit *STUW*. — 3. se *W*; et *πρS*. — tempestatis *πρW*; potestatis *S*. — superare *W*; superari *πρS*. — 4. mil. pas. III *ρST*; mille passus *V*, mille passibus *W*. — existimaverunt *codd. recc.*; aestimaverunt *β*. *Cf. L. Traubii indicem verborum ad Mommseni Cassiodorum s. h. v.*

27. 1. recipiebat *δ*; reiciebat *β*. — 2. ut *om. S.* — constratae *πρW*; contrate *S*. — detraheretur *codd. recc.*; distraheretur *β*. — remisit *ρSTW*; dimisit *V*.

28. 2. suis missis *Paul;* submissis *ρSV*, summis W^1, sumptis W^2, summisso talicius *T*. — Otacilius *Manutius*; octacilius *UFW*, talicius *ST*, T. Acilius *V*. — 4. hic cognoscere *L*; his cognosci *β*. — firmitudine *πρS*; fortitudine *W*, *sed suprascriptum ab eadem manu* firmitudine. — Tirones enim multitudine navium *πρS*; nam cum *W*. — salo

nauseaque *V*; salona usiaque *ϱST*, salo nausiaque *W*. — conspectu *edit. princ.*; conspectum *β*. — 5. item *W*[2]; idem *β*. — et tractandis *Morus*; sed tractandis *β*. — 6. maritimae *UV*(*F*?)*W*; maritumae *ST*. — observabant *W*; adservabant *πϱS*.

29. 1. recepit *V*; recipit *ϱSTW*. — ex oppido *Nipperdeius*; oppido *β*. — 2. expositis *Achilles Statius*; ex *β*. — 3. relinquit *πSUW*; reliquit *F*. — et quid *ϱSW*; et qui *π*.

30. 1. terra *W* (*cf. Duebneri adnotationem*); terras *πϱS*. — derexerant *scripsi*; direxerant *β*. — eae *ϱST*; heae *W*, *om. V*. — 2. opponeret si *Davisius*; opponeret et si *πϱS*, opponeret et sic *W*. — 3. Apso *Aldus*; thapso *β*. — 4. Caesari *πϱW*; a cesari *S*. — flumen ei *πϱW*; flumine *S*. — 5. ubi eum *ϱSW*; eum ubi *π*. — ibi *ϱSW*; sibi *π*. — castris *ϱSVW*; in castris *T*. — 6. per Graecos . . . pervenit *om. S*.

31. 4. summamque in sollicitudinem ac timorem *V*; summaque in sollicitudine ac timore *ϱSTW*. — provincia *ϱSVW*; provintiam *T*.

32. 2. cuius modo rei *VW*; cuius modi rei (cuius rei modi rei *S*) *β*. — singuli *addid. Oehler*. — 4. erat *πϱS*; erat praeterea *W*, *sed* praeterea *expunctum*. — apparitorum *Forchhammer*; imperiorum *β*. — praediatoribus *scripsi*; praeceptis *β*. *Simili modo 22, 3 codices pro* praesidii *exhibent* praedandi. — compendio *πϱS*; imperio compendio *W*[1]. — 6. illas ex senatusconsulto *Aldus*; ex illo se consulto *β*. — in Syria *W*[2]; in sorta *W*[1], in sorte *πϱ*, in forte *S*. — praeceptum est mutuum *scripsi*; promutuum (promotuum *S*) *β*.

33. 1. iubebat *ϱW*; audebat *S*. — tolli iubebat . . . advocaverat Scipio *ϱSW*; *om. π*. — certaque ei rei die *Achilles Statius*; ceteraque eius diei *β*. — ordinis senatorii *ϱW*; senatorii ordinis *πS*. — omniaque posthaberet *Aldus*; omniaque postea quae haberet *πϱS*, omniaque quae haberet *W*.

34. 1. maritimae *UV*(*F*?)*W*; maritumae *T*, maritudine *S*. — ibi *addidi*. — 2. in Thessaliam *Aldus*; in thessaliam ire *VW*[2], in thessalum ire *ϱSTW*[1]. — eos quod *πϱS*; eo quod *W*.

35. 1. deiectis *Ciacconius*; relictis *β* (*in W litterae* li *in rasura exstant*). — 2. civitatum *FV*; civitatium *TUSW*. — Petraeus *Ciacconius*; Petreius *πϱW*, praeteus *S*.

36. 1. civitatum *FV*; civitatium *TUW*, civitacium *S*. — legationes *V*; legiones *ϱSTW*. — cum legionibus *Glareanus*; cum legione *β*. — rem *add. Ciacconius*. — 2. contendit *D*, *vett. edd.*; tendit *πS*, tetendit *ϱW*. — 3. hoc adeo *δ*, *codd. recc.*; hoca eo *S*, hoc ideo *πϱW*. — ut *SVW*; *om. ϱT*. —

simul *πρW*; *om. S.* — Favonium *edit. princ.*; Fabonium *β.* — Haliacmonem *Aldus*; alcmonem *β.* — legionum *Glareanus*; legionis *β.* — 4. Cotyis *Nipperdeius*; Cottis *β.* — 5. tum timore *ρW*; cum timore *πS.* — 6. se *πρW*; *om. S.* — posse *πρW*; *om. S.* — 7. ferre *πρS*; facere *W.* — 8. diem ac noctem *Paul*; die ac nocte *β.*

37. 1. in *add. vett. edd.* — Haliacmonem *Aldus*; Alisaçam *πFW*, Alisaicam *U*, Alysacam *S.* — instruit *L*, *codex Ursini*; struit *β.* — 2. quoque tum *scripsi*; tum quoque *β.* — a vallo *edit. princ.*; a valle *β.* — discedere *πρW*; descendere *S.* — 3. Ac tamen *Nipperdeius*; At tamen *β. cf. 87, 4.* — 4. cum exspectatione *edit. princ.*; exspectatione *β.* — ne conclamatis quidem *codd. recc.*; neque conclamatis quidem *β.* — transiit *πS*; transit *ρW.* — rediit *V*; redit *ρSTW.* — 5. consueverant *ρVW*; consuerant *ST.* — 6. impetum eorum *πρS*; eorum impetum *W.* — rediit *VW*; redit *ρT*, reddit *S.*

38. 1. angustiis *πSW*; in angustiis *ρ.* — in loco *W*; loco *πρS.* — 2. equitum magnam partem *Nipperdeius*; equitatum magnamque (magnam *V*) partem *β.* — 3. turmae *ρSW*; turbae *π.* — 4. per exploratores *addidi.* — quarum perpauci fuga se ad suos receperunt *addidit Kraner.*

39. 1. M'. Acilius *Achaintre*; caninis *S*, caninianus *πρW.* — 2. nostras *ρSW*; nostri *π.* — portum *Ciacconius*; partem *β.* — super quam *Kraffert*; super quas *β.* — turrim *TW*; turrem *SUV*; *F*?

40. 1. navem *STUVW(F?).* — abduxit *vett. eddit.*; adduxit *β.* — superiore *Kreyssig*; superiori *πρW*, superi *S.* — semper *πρS*; *om. W.* — diduceret *πρW*; deduceret *S.* — deiectisque *Aldus*; defectisque *β.* — eam *πS*; etiam *ρW.* — 2. ex altera parte *V*; et altera parte *ρSTW.* — obiectam *πρW*; obiectum *S.* — efficit et *Mengius*; effecerat *β.* — portum *Ciacconius*; partem *β.* — 3. inanes *πρW*; inaves *S.* — abduxit *V*; adduxit *ρSTW.* — 4. relinquit *Paul*; reliquit *β.* — Byllide *Stephanus*; biblide *vel* byblide *β.* — Amantia *Glareanus*; mantinea *β.* — prohibeat *Nipperdeius*; prohibebat *β.* — 5. frustra *addidi.* — oppugnatione *πρS*; expugnatione *W.*

41. 1. in itinere *SUV*; itinere *FTW* (*in W* itinere *linea subducta expunctum est*). — Parthinorum *V*; Partinorum *ρSTW.* — Macedoniam *delevit Forchhammer.* — fecit *πρW*; dedit *S.* — 3. aut ab eo *ρSW*; ut ab eo *π.* — 4. enim *πρW*; *om. S.* — 5. parvam partem *Hotomanuus*; parva parte *β.*

42. 3. ductum iri *VW*; ductu iri *ρT*, ducturū *S.* — le-

gatos *V*; legatum *ϱSTW*. — discripsit *S*; descripsit *πϱW*. — 4. ex omnibus *Mengius*; et omnibus *β*. — 5. loca *πϱS*; *om. W.* — et montuosa *W*; ac montuosa *πϱS*; *cf. quae Novakius ad h. l. adnotat.* — utuntur *πϱW*; utitur *S*. — providerat *Aldus*; providebat *β*. — comportarat *F*?; in porta comportarat *πSUW*.

43. 1. communiit *V*; commumit *S*, communit *ϱTW*. — 3. *quae inde a verbis* haec spectans *leguntur usque ad c. 48, 2* in eos iaciebant, *omittit S* (*eandem lacunam esse in codice Lovaniensi Duebnerus testatur*). — spectans *Vascosanus*; expectans *β*. — percrebruisset *V*; percrebuisset *ϱTW*.

44. 1. faciendum non esse statuerat *ϱ*; statuerat non esse faciendum *πW*. — 3. in circuitu *codd. recc.*; circuitu *β*. — manu sata, quibus *FW*; manus · at a quibus *U*[1], manus atque a quibus *π*. — 4. habebant *Morus*; videbant *β*; instituebant? — perductas ex castellis in proxima castella *del. Kochius.* — quod *add. E. Hoffmann.* — ne quo loco *W*; neque loco *πϱ*. — adorirentur *FπW*[2]; adorerentur *UW*[1]. — ne quem locum *W*[1]; neque locum *πϱ*, nequo loco *W*[2]. — 5. quam quae *Kraffert*; quae cum *β*. — 6. Quem *addidi. cf. B. G. VII 15, 2.* — aut totis copiis *scripsi*; totis copiis et *β*. — funditoresque *V*; funditores *ϱTW*.

45. 1. nitebatur *codd. Petav. et. Cuiac.*; videbatur *β*. — 4. receptus *edit. princ.*; receptum *β*.

46. 1. fossam tectis militibus obduci iussit *β*; *haec verba corrupta esse demonstravit Paul; sed quae ingeniose excogitavit* fossas II interiectis stipitibus obduci iussit, *in textum recipere non ausus sum, praesertim cum ipse auctor coniecturae verba tradita mutare veritus sit.* — 2. confectis *Marklandius*; completis *β*. — legionem *Faernus*; legiones *β*. — 5. conspirati *πϱ*; conspicati *W*. — clivum *Stephanus*; pilum *β*. — egerunt *V*; gerunt *ϱTW*. — derectae *ϱ*; derete *T*, directae *VW*. — obiecti *edit. princ.*; obtecti *β*. — 6. se receperunt *V*; receperunt *ϱTW*. — citra *πUF*[2]; circa *WF*[1].

47. 2. alia qua *scripsi*; aliqua *β*. *cf. ad 1, 71, 5.* — 3. Caesar inferiore *V*; Caesari inferiores *ϱT*, Caesar inferiores *W*. — haberent *L, Vascosanus*; haberet *β*. — 5. eadem se *VW*[2]; eandem se *ϱTW*[1].

48. 1. etiam *ϱW*; autem *π*. — qui fuerant valeribus *β*; *an* consimile fungis aut tuberibus? *cf. Plin. N. H. 25, 95* inter nobilissimas aristolochiae nomen dedisse gravidae videntur, quoniam esset ἀρίστη λεχούσαις. nostri malum terrae vocant et quattuor genera eius servant; unum tuberibus radicis

rotundis etc. 115 a nostris tuber terrae vocatur. — lacte ϱ *W*; lacti π. — ad similitudinem πϱ; similitudinem *W*. — efficiebant πϱ; efficiebat *W* (effingebant *Meusel, sed cf. quae adnotavi ad B. G. VII 22, 1 atque adde Cic. nat. deor. I 65. Bell. Afr. 37, 4 a Woelfflinio recte emendatum esse puto*).

49. 1. ex arboribus π*SU*; et arboribus *FW*. — 2. aegre *addidi*. — non bona ... multitudine ϱ*SW*; *om.* π. — 3. ut erant π*SW*; erant ϱ. — instar specuum *Freudenberg*; ad specus β. — demissis *W*; dimissis πϱ*S*. — adgesserat ϱ*SVW*; adiecerat *T*. — continerent ϱ*SW*; contineret π. — 4. ita πϱ*W*; ut *S*. — demissa *FS*; dimissa π*UW*. — 5. cum *add. Dinter*. — angustiis *addidit Novakius*. — succedere *F. Hofmann*; subter(r)ere β.

50. 1. adgressi *WU²*; adversi πϱ*S*. — in multitudinem *S*; inter multitudinem π*FW*, intra multitudinem *U*. — 2. alio excubarent *add. Manutius*.

51. 2. reliqui se verterunt πϱ*S*; reliquos everterunt *W*. — 3. finiri ϱ*S*; finire π*W*. — reprehendendum non π*SW*; non reprehendendum ϱ. — 4. omnia πϱ*W*; *om. S*. — 5. praesidio *add. Dinter*. — 6. magnam *Manutius*; magna β. — temporis supererat *STU*; supererat temporis *F*, supererat *VW*. — duxerant *W*; deduxerant πϱ*S*. — 7. tormento *SV*; tormentum *T*, tormentumve ϱ*W*. *Cf. Solin. 32, 24.* — atque πϱ*S*; at *W*.

53. 1. ad duo milia numero *T¹*; ad duo milia *V*, ad duorum milia numero ϱ*ST²W*. — 3. quin ϱ*T*; qui non *V*, qui *S* (*sed. corr. in* quin), *W*. — ex una cohorte centuriones πϱ*S*; ex una centurione (*corr. in* legione) milites *W*. — 4. periculique *VW*; periculi ϱ*ST*. — renuntiaverunt *codd. recc.*; remuneraverunt β. — CXX *codd. recc. Val. Max. 3, 2, 23, Suet. I 68, Flor. 4, 2, 40, Appian. b. c. II 60;* CXXX *Plut. Caes. 16, 2,* CCXX π*SW*, CCXXX ϱ. — 5. conlaudatumque *Dinter*; atque β. — primum pilum *S² Ciacconius*; primipilum πϱ*S¹W*. — opera *edit. princ.*; ope β. — veste cibariis *Cuiacius*; vespeciariis π*S*, vespetiariis ϱ*W*. — militaribusque πϱ*S*; militaribus *W*.

54. 1. partem castrorum π*SU*; partem *FW*. — obstructis *V*; obstruxit *ST*, extructis ϱ*W*. — 2. ericiis *add. Freudenberg*.

55. *hoc caput ante insequens collocandum esse vidit Duebner, in codicibus caput quod nobis 55 est, post nostrum 56 legitur.* — 1. diebus πϱ*S*; *om. W*. — subiceret *VW²*; subicere ϱ*TW¹*, subiere *S*. — ut in eam *Dδ*; ut in eum *S*, uti ne πϱ*W*. — telum tormento *Vossius, cf. ad 51, 7*; telo tormentove β. — 2. sic *VW*; si ϱ*T*, *om. S*. — proiectis *T*; abiectis ϱ*SVW*.

56. 1. et ϱ*SW*; *om. π.* — 2. eo Q. *FV* (*Duebnero teste; aliter Meusel T. C. p. 80*); eoq. *TUS*, eo *W*. — eique Sabinum *Glandorpius*; et Q. Sabinum *β*. — adiunxit *Paul* (*Clarkius*); adiungit *β*. — 3. Isthmum *Aldus*; sthumum π *W*, stumum ϱ*S*. — 4. Thebas *Scaliger*; Thebas et *β*. — Orchomenum *Aldus*; orcomeneum *β*. — civitatum π*W*; civitatium ϱ*ST*[2]. — amicitiae Caesaris *V*; amicitia Caesaris ϱ*STW*. — conciliare πϱ*S*; reconciliare *W*.

57. 2. quorum π*SW*; quarum ϱ. — expertum *W*[2]; experta *β*. — effecisse; id *addid. Madvig.* — 3. compellare ϱ*STW*; compellere *V*. — 4. imperii *Vascosanus*; imperio *β*. — 5. defert *Paul*; refert *β*.

58. 2. diebus πϱ*W*; *om. S.* — rursus *S*; rursum πϱ*W*. — 3. ex arboribus πϱ*W*; arborum *S*. — teneris ϱ*VW*; tenera *ST*. — 4. Cogebantur πϱ*W*; et cogebantur *S*. — a Corcyra *L*, *Marklandius*; Corcyra *β*. — quodque *codd. recc.*; quoque *β*. — copia πϱ*W*; *om. S.* — equitatum πϱ*W*; *om. S.* — 5. desectae *β*. *An* desectae sunt? *In mutatione temporum non est quod offendas; cf. 3, 60, 5. Liv. 25, 33 extr. B. Afr. 79, 1.* — frons *Cellarius*; fructus *β*.

59. 1. in equitum *V*; ex equitum ϱ*W*, equitum *ST*. — roucillus ϱ*S*; raucillus π, rolcillus *W*. — in civitate *VW*; in civitatem ϱ*ST*. — Gallicis *VS*; Gallis ϱ*TW*.

60. 1. monuitque πϱ*S*; monuitque equites *W*. — 3. ab nobis *SVW*; a nobis ϱ*T*. — 5. id difficilius *SV*[2]; id facinus ϱ*W*, id facilius *T*. — quam maximas π*SUW*; qui maximas *F*. — si suis *Paul*; suis πϱ*W*, suis * * (su?) *S*. — cum iis quos sui consilii participes habebant πϱ*W*; *om. S.*

61. 1. Quos Pompeius quod erant πϱ*W*; *om. S.* — fuerant *VW*; fuerunt ϱ*ST*. — id *add. Meusel.* — 2. nonnulli *addidi.* — 3. et custodiarum varia *W*[2]; et custodiarum viria *W*[1], in custodiarum varia *V*, in custodiarum iuria *T*, in custodiarum vera *S*, in custodiarum viriam ϱ. — detulerunt *S*; detulerant πϱ*W*.

62. 2. pertinebat *S*[1]; pertinebant πϱ*WS*[2]. — aberat *SW*; aberant πϱ. — 3. naves πϱ*S*; *om. W.* — velit ϱ*W*; vellet π*S*. — 4. legione IX ϱ*VW*[2]; legiones IX *ST*, legiones octo *W*[1].

63. 1. pedum XV *edit. princ.*; pedes XV *β*. — vallus *Aldus*; vallum *β* (et vallum ... pedum X *om. W*[1]). — agger in latitudinem *edit. princ.*; agger in altitudinem *β*. — 3. quo *W*; quod π, quot ϱ*S*. — milium passuum in circuitu XVII munitiones *Oudendorp. Meusel*; mil. pass. in circuitu XVII (XVIII ϱ) munitiones *β*. — erat π*SU*; erant *FW*. — perficiendi πϱ*W*;

ac perfiendi *S*. — 5. Allobroges *L*; Allobrogas *β*. — 6. quae cohortes *scripsi*; nrę cohortes *β*. — excubuerant *πρW*; excubaverant *S, cod. Lovan.* — abscesserunt *scripsi Hartzium secutus*; accessere *β*. — in exteriorem *πS*; in interiorem *ρ*, interiorem *W*. — tormentis telisque cuiusque generis *Paul*; tormentis cuiusque generis telisque *β*. — 8. expositi *Faernus*; expositis *β*. — aversos *Faernus*; adversos *β*.

64. 1. ex castris; quae *Heldius*; ex castrisque *β*. — neque ipsae *πSW*; neque ipsi *ρ*. — 2. subsidio *ρSTW*; subsidii *V*.

65. 1. Marcellini *πρW*; Macedoniae *S*. — 3. ponere *add. Iurinius*. — pabulari *VW*; fabulari *ρST*. — muniri *Iurinius*; munire *β*.

66. 2. atque opere *πS*; atque opera *ρW*. — 3. passibus CCC *πρS*; passibus CCCC *W*. — 4. quibusdam *πρW*; quibus *S*. — eadem haec *ρSW*; eadem *π*. — plures erat *ρVW*²; plures erant *ST*, plures occupaverant *W*¹. — 5. inclusa *πρW*; clausa *S*. — castelli *FSVW*²; castellis *TUW*¹. — 6. passuum *Meusel*; pass. *W* (*vel* passus?) *πρ*, *om. S*. — ac sine periculo *ρSW*; a periculo *π*. — 7. vacua *add. Ciacconius*.

67. 1. signa legionis lata *Paul*; signo legionis inlato *β*. — confirmaverunt *V*; confirmaverant *ρSTW*. — ab novis *scripsi*; a novis *codd. recc.*, novis *β*. — 3. nona multis *ρW*; non multis *πS*. — centurionibus *ρW*; centum *πS*. — deminuto *V*; diminuto *ρSTW*. — priora *Hugius*; minora *β*. — 4. et tametsi *ρW*; etiam etsi *πS*. — 5. obiectus *πρW*; obiectis *S*. — fortissime *codd. recc.*; fortissimeque *β*. — Pullone *scripsi*; Pulione *T*, Puleione *ρSVW*. *cf. B. G. V, 44 et ad b. c. 1, 87, 4.* — eo loco *V*; e loco *ρSTW*. — 6. ac nonnullos *scripsi Paulum* (*qui proposuit* et nonn.) *secutus*; nonnullos *β*.

68. 1. tum *ρW*; dum *π*, *om. S*. — 2. enim *add. codd. recc.* — quam *SVW*; quae *ρT*. — pertinere *πS*; pertingere *ρW*. — cornus *ρ*; cornu *πSW*. — castrorumque *πρW*; castrorum quod *S*. — 3. Quam *Davisius*; quod *β*. — coniunctam *S*; coniuncta *πρW*. — prorutis *Ciacconius*; pro ut(h)is *β*. — eas *πρW*; eo *S*.

69. 1. V legiones ab opere deductas *Nipperdeius*; V (V^{ta} *π*) legione ab opere deducta *πS*, V (*vel* V^{tam}) legionem ab opere deductam *ρW*. — 2. Pompeiana legio *ρSW*; legio Pompeiana *π*. — celeris *Faernus*; celeri *β*. — decumana *πρ*; decimana *SW*. — conabatur *Stephanus*; conatur *β*. — timens *πρW*; tenens *S*. — 3. ea parte quam proruerat *Nipperdeius*; ex parte quam (qua *V*; q *id est* qui *W*) proruebat *β*. — de *add. Oehler*. — munitione

Nipperdeius; munitionis β. — praecipitabant *Manutius*; praecipitant. — 4. sinistro ρ*STW*; sinistri *V*. — receptu *Vascosanus*; receptui β. — plena *VW* (*F*?); plenum *STU*. — prenderet πρ*SW corr.*; reprimeret *W pr.* — eundem cursum confugerent β. ad eundum confugerent? — extremo *scripsi*; ex β. — dimitterent πρ*S*; amitterent *W*

70. 1. a Caesaris ρ*SVW*; ad Caesaris *T*. — 2. prope iam exploratam *scripsi R. Schneideri vestigia premens;* propriam expeditam (propriam expeditamque *T*[1]) β.

71. 1. Caesar *SV*; Caesaris ρ*TW*. — equites CC *add. Nipperdeius.* — in his *addidi.* — flegmatē Tuticanum Gallum, senatoris filium, notos equites Romanos C. Fleginatem *W*; flegmatem *del. Nipperdeius*; et notos eq̄. r̄. fleginatem (flecmatem *V*) tuticanum gallum senatoris filium, c. flegmatem (flecmatem π; felginatem *S*) πρ*S*. — tribunos militum πρ*W*; tribunos militum L *S*. — XXXII πρ*W*; XXX *S*. — 2. interiit *SVW*; interit ρ*T*. — 3. Hoc πρ*W*; hunc *S*. — passus est sed neque *vett. edd.*; passus sed β. — praescribere *Paul*; quae scribere β. — 4. At Lavienus *S*; ad Labienum πρ*W*. — omnes productos *Stephanus*; omnes (omnis *W*) reductos πρ*W*, omnesque ductos *S*. — interfecit πρ*W*; interficit *S*.

72. 1. sibi viderentur ρ*SW*; viderentur π. — 2. angustias ρ*SW*; in angustias π. — altera alteri *codd. recc.*; alter alteri β. — 3. concursu *Morus*; ex concursu β. — acri *edd. vett.*; agri β. — 4. communes ρ*VW*; communi *ST*. — quam πρ*W*; quorum *S*. — in exercitu *SVW*; in exercitum ρ*T*. — concelebrabant *STUFcorr.* *W*[2]; concelebrant *Fpr.* *VW*[1].

73. 1. ab ρ*S*; a π*W* — 3. cepissent π*SUW*; recepissent *F*. — felicitate π*WU*; facilitate *FW*, *in U a prima manu inter versus, a secunda in margine adscriptum.* — essent transportati. si non *W*; essent transportatis. in ρ*T*, essent transportati sin *SV*. — 4. fortunam esse industria sublevandam *V*; fortuna esse industriam sublevandam ρ*W*, fortuna esset (esse *T*) industria sublevanda *ST*. — 5. se aecum *P. Victorius*; secum ρ*STW*, se eis *V*. — potitum se πρ*W*; potis *S*. — 6. futurum *add. Meusel.* — ut πρ*S*; *om.* *W*. — ei qui ρ*STW*; qui *V*.

74. 2. centurionis *SV*; centuriones ρ*TW*. — cupiditate ρ*SW*; in cupiditate π. — nonnulli πρ*S*; nonnulla *W*. — 3. et receptis *scripsi*; relictis β.

75. 1. impedimenta *SW*; *om.* πρ. — omnia π*S*; omni ρ*W*. — et *W*; haec *S*π, ac ρ. — confectum ρ*ST*; effectum *V*,

fectum *W*. — 2. quam serissime *Scaliger*; quam suetissime *β*. — 3. haec eadem *scripsi*; eadem *β*. — in itinere *L*; itinere *β*. — et perterritos *vett. edd.*; perterritos *β*. — 5. ipsique *π S W F*; ipsi *U*.

76. 1. in castris *ϱ V W*; castris *S T*. — intra (inter *W*[1]) vallum castrorum *ϱ S W*, intra vallum *V*, intra castrorum *T*. — decumana *ϱ V W*; decimana *S T*. — 3. alii lignandi . . . progrediebantur *π ϱ S*; *om. W*. — alii quod *T S*; alii quid *W*[1], alii qui *W*[2], aliquot *V*, aliquod *ϱ*. — 4. quod fore providerat Caesar *Meusel*; Caesar quod fore providerat (provideret *W*) *β*.

77. 3. enim *ϱ S W*; *om. π*. — praegressos *π ϱ S*; progressos *W*. — quarto die *Morus*; quarta die *β*.

78. 2. ad eum *π ϱ W*; *om. S*. — 3. frumento ac (a *π S*) commeatu *del. R. Schneider*. — transiret *W*; transire *π ϱ S*. — oppugnare *ϱ S T W*; expugnare *V*. — se omni *Aldus*; si omni *β*. — maritima *U V* (*F*?); marituma *S T W*. — 4. Caesar scripsit *ϱ S W*; Caesari scripsit *T*, Caesar ei scripsit *V*. — relicto *Paul*; relictis *β*. — Athamaniam *Drumannus*; Acarnaniam *β*. — 5. maritima *U V* (*F*?); marituma *S T W*. — Oricoque *Nipperdeius*; Oriciaque *codd. recc.*, coriciaque *π ϱ W*, macorytiaq. *S*. — exspectaret *W*; spectaret *π ϱ S*. — ipse *π ϱ S*; et ipse *W*.

79. 1. et ad opprimendos *Aldus*; ad opprimendos *β*. — occasioni *ϱ V*; occasio *S*, occasione *T W*. — 2. Apollonia *ϱ S V W*; Apolloniam *T*. — a derecto *U W*[1]; ad erecto *T*, a directo *V* (*F*?), a recto *S*. — 3. etiam *ϱ S V W*; autem *T*. — cum *add. Paul*. — Heracliam *Cellarius*; Heracliam Senticam *β*. — 4. dimissis *S V W*; demissis *ϱ T*. — de proelio *Scaliger*; proelio *β*. — elatius *Ciacconius*; latius *β*. — percrebruerat *F S V*; percrebuerat *T U W*. — reddiderat *ϱ V*; rediderat *T W*, crediderat *S*. — 5. pluribus dimissi *Rhellicanus*; pluribus dimissis *π ϱ W*, plurimi dimissis *S*. — 6. Roucilli *cod. Petav.*; rouici *ϱ S T W*, rogilli *V*. — Egi *V*; Eci *ϱ S T W*. — in itinere *edit. princ.*; itinere *β*. — 7. Aeginium *S T W*; Eginium *ϱ V*. — adiectum *Madvig*; abiectum *S*, obiectum *π ϱ W*. — appositumque *Madvig*; oppositumque *π ϱ S*, prepositumque *W*.

80. 1. Gomphos *V*; gonphos *ϱ T W*, gimphos *S*. — 2. praecurrerat *S T U*[1] *W*; praecucurrerat *F U*[2] *V*. — auxerat *S*; auxerant *π ϱ W* (*non recte Duebn.*). — 3. Androsthenes *edit. princ.*; Androstenes *β*. — Caesaris *π ϱ W*; *om. S*. — succurratur *π ϱ W*; succurrat *S*. — 4. exercituum *V W*; exercitum *T U*, exercitus *F S*. — 7. nuntios *W*; nuntius *π ϱ S*. — expugnati *ϱ V S*; expugnanti *T*, expugnatio *W*. — famamque *π* (famam *V*) *ϱ W*; famaque *S*.

81. 1. primo *T*^{1}; primum *ρSVW*. — Gomphensis *Ciacconius*; comprensis *SW* (*sed in W linea subducta deletum*), compressis *Tρ*, compresse *V*. — 2. Metropolitarum *Vascosanus*; Metropolitum *β*. — pareret *editt. vett.*; parerent *β*. — faceret *editt. vett.*; facerent *β*. — 3. quo *W*; quae *πρS*. — matura erant *πU*^{1}; matura erat *U*^{2}*FSW*. — frumenta *add. Dinter*.

82. 1. paucis *πρW*; *om. S*. — 3. provinciis *Kraffert*; praemiis *β*. — de sacerdotiis *πρW*; sacerdotiis *SU*^{1}. — 4. Lucili Hirri *Nipperdeius*; Luci Hirri *ρT*, Luci Hyrri *W*, L. Hirri *π*, lurrichi *S*. — cum eius *πρS*; cuius *W*. — recepisset *ρSTW*^{1}; precepisset *VW*^{2}.

83. 2. Acutius *πS*; Actius *ρW*. — 3. fuissent *πρS*; *om. W*. — pecunia *UVW*; pecuniam *FST*. — 4. inimicis *S*; inimicitiis *πρW*. — neque *Meusel*; ne *ρSTW*^{1}, nec *VW*^{2}.

84. 1. animum *codd. recc.*; *om. β*. — Caesar *W*^{2}; *om. β*. — 2. primum *L*; primus *ρSVW*, primo *T*. — a castris *πρS*; castris *W*. — 3. electos mutatis *Madvig*; electis milites *β*. — 4. equites *W*^{2}; equitum *β*. — 5. unum *S*; uncum *ρTW*^{1}, uincum (*vel* unicum?) *W*^{2}, Egum *V*.

85. 1. qui *πρW*; quia *S*. — habebat *πρS*; habitat *W*^{1}, habita *W*^{2}. — se subiceret *πρW*; *om. S*. — 2. Caesar *W*^{2}; *om. β*. — haec *πρW*; hoc *S*. — spectans *Vascosanus*; sperans *β*. — commodiore re frumentaria *Nipperdeius*; commodiore frumentaria (frumentarie *W*^{1}) re *ρSVW*^{2}, commodiore frumentariae *T*. — 4. Tum *V*; tunc *ρSTW*. — sicut *SW*^{2}; si ut *πρ*, sicu *W*^{1}. — simus *Manutius*; sumus *πρW*, suus *S*.

86. 2. in proelium *W*^{2}; proelium *πSW*^{1}, proelio *ρ*. — 3. a tergo *scripsi*; ab tergo *β*. — 5. denuntiavit *πρS*; demum avit *W*^{1}, demum ait *W*^{2}. — diem *Cobetus*; et *β*. — neu suam neu *Elberlingius*; ne usu manu *β*. ne suam neu?

87. 2. pronuntio *πSW*; pronuntiatio *ρ*. — 4. audistis *U*; exaudistis *πFSW*. — 4. dilectibus *L*; dilectis *ρT*, delectis *VW*^{2}, dilec *S*, delictis *W*^{1}. — coloniis *V*; colonis *ρSTW*. — Ac tamen *πρS*; at tamen *U*^{2}*W*. — 7. tum *Madvig*; cum *β*. — magnaque *Madvig*; magna *β*. — et laetitia omnium discessum est ac iam animo victoriam praecipiebant (percipiebant *S*) *πρS*; ciebant *W*^{1}, ciebantur *W*^{2}. — a tam *πρW*; de tam *S*.

88. 2. una *πW*^{2}; *om. ρSW*^{1}. — 3. Ciliciensis *Lipsius*; Cilicensis *β*. — cum cohortibus *πSW*; *om. ρ*. — Afranio *Aldus*; aeranio *ρSW*, aeronio *T*, *om. V*. — 4. aciem *ρW*; acies *πS*. — mediam *ρTW*; medias *V*, media *S*. — interiecerat *ρVW*; interiecerant *ST*. — 5. numero milia *ρ*; milia *πSW*. — con-

venerant *S*; converterant *πρW*. — disperserat *β*; dispersae erant *W*[2]. — cohortes *SV*; cohortis *TU*(*F*?)*W*. — 6. adiecerat *Meusel*; obiecerat *β*. *Sed vide Bell. Afr. 13, 2.*

89. 1. erat *ρW*; erant *πS*. — adtenuata *ρW*; adtenuatae *πS*. — adiunxit *ρW*; ad *πS*. — unam *πSW*; *om. ρ*. — 2. cohortes VII *Moehringius*; cohortes II *β*. — 3. mediae aciei *Meusel*; media acie *β*. — 4. ex tertia acie *πS*; ex terna acie *ρW*. — 5. concurrerent *Vascosanus*; concurreret *β*.

90. 1. A. Clodium *Vascosanus*; Aulum Claudium *β*.

91. 4. voluntarii *πS*; voluntariae *ρW*.

92. 2. ut *πS*; ne *ρ*, ne ut *W*. — neve se *πSW*; neque se *ρ*. — dicebatur *πSW*; videbatur *ρ*. — in suis ordinibus *πρW*; suis ordinibus *S*. — adorirentur *πSW*; adorerentur *ρ*. — 3. occurrissent *ρSVW*; occucurrissent *T*. — fore *πρW*; forte *S*. — Caesaris *πρS*; *om. W*. — exanimarentur *Aldus*; existimarentur *S*, existimarentur quod *πρW*. — 4. videtur *ρSW*; videretur *π*. — quae studio pugnae incenditur *πρW*; qui studio pugnae incenduntur *S*.

93. 1. pilis *πSW*; *om. ρ*. — procucurrissent *πSUW*; procurrissent *F*. — concurri *πρS*; curri *W*. — cursum *πρW*; *om. S*. — ne *πρS*; non *W*[1], ut non *W*[2]. — 2. ordines *πW*; ordinem *S*, ordines suos *ρ*. — 3. ut erat imperatum *πρW*; intenti imperatum *S*; *cf. ad 24, 2.* — procucurrerunt *πSUW*; procurrerunt *F*. — 4. paulatim *codd. recc.*; paulum *π* (paulo *T*[1]) *ρW*, paulam *S*. — ab latere *scripsi*; a latere *β*. — 5. sex cohortium numero *Ursinus*; ex cohortium numero *ρSW*, ex cohortibus *π*. — 6. Illae *U*(*F*?); ille *πSW*[1], illi *W*[2]. — procucurrerunt *πρ*; procucurrunt *W*, procucurr' *S*. — 8. sinistrum cornu *πρW*; sinistro cornu *S*. — pugnantibus *ρSW*[1]; oppugnantibus *W*[2], impugnantibus *π*. — adortae *Meusel*; adorti *β*.

94. 1. procurrere *edit. princ.*; precurrere *W*, praecucurrere *πρS*. — 2. adorirentur *πSUW*[2]; adorerentur *FW*[1]. — 3. orietur *πSW*[2]; oreretur *UF*[1]*W*[1]. — 4. ab isdem factae ... funditorum *om. W*. — erat *del. Vascosanus*. — 5. aliis *Novakius*; aliisque *πS*, aliisque (aliis *W*) quam maxime *ρW*. — ad praetoriam portam *ρSW*; ad praetorium *π*. — praesidia *πρS*; contulit *W*[1], *del. W*[2].

95. 1. intra vallum *edit. princ.*; inter vallum *β*. — dari *Vascosanus*; dare *β*. — 2. magno aestu fatigati nam *FW*; magno aestu nati *corr. in* magno aestu nam *U*, magno aestu nam *π*, magno est nam *S*. — 3. a cohortibus *πρW*; cohortibus *S*. — industrie *πρ*; industriae *W*, industriosae *S*. — 4. ex acie *Vascosanus*; acie *β*

96. 1. structas *Salmasius*; stratas β. — etiam Lentuli πρW; *om.* S. — multaque πρS; multa W. — 2. patientissimo *Aldus*; potentissimo β. — exercitui W^2; exercitu β. — luxuriam *scripsi*; luxuriem β. *cf. Praef. B. G. p. CXXV.* — imperatoriis W^2; imperatoris β. — 4. tantum se πρS; tantum W.

97. 2. iugis *Wassius*; iuris β. — se recipere *codd. recc.*; recipere β. — 3. qua re animadversa *codd. recc.*; qua spe animadversa β. — 4. cohortatus etsi *Vascosanus*; cohortatus est etsi β. — munitione ρSW; munitionem π. — 5. de deditione πρW; deditionem S. — coeperunt SW^2; coeperant $\pi\rho W^1$.

98. 1. arma $\pi\rho S^1W$; ad terram arma S^2 (*supra lineam additum*). — 2. ad terram πρW; ad palmam S.

99. 2. supra fecimus πρW; saprafetat S. *quae inde sequuntur usque ad verba* proficiscens dixerat *om.* S.

100. 4. ignominia πSW; ignominiam ρ.

101. 1. C. Cassius *Ursinus*; Cassius β. — Vibone *Aldus*; vibonem β. — 2. et stupa (stuppa) πρS; stuppa W. — apta ρW; *om.* πS. — Pomponianam *codd. recc.*; pompeianam β. — constratae FSV; rostris constratae TUW^1, rostratae W^2. — 3. per dispositos πρS; *om.* W. — 4. est defensum *Nipperdeius*; fuit defensum β. — nostri *Oudendorpius*; nostris β. — Cassius πρW; Cassiusque S. — comprensa S; compressa πρW. — sunt combustae ρW; combustae πS. — 6. quinqueremes S; quinque remis πρW. — refugit U^1VW^2; refugiit $FSTU^2W^1$. — depressae *Vascosanus*; de presente T, deprensae USVW, deprehensae F.

102. 1. quascunque in partes ρTW; quamcunque in partem S, quacunque in parte V. — 4. unam noctem *Meusel*; una nocte β. — cognito *Aldus*; cognitoque β. — Mytilenas *codd. recc.*; mithilas πρ, mythylas S, mythilas W. — 6. ibi πρW; ubi S. — cognovit *scripsi*; cognoscit β. — arcem *U in mg.*, F; aram πSU, arcem aram W. — captam esse πρW; capta esset S. — in finitimas civitates L; in finitimas β. — id si fecissent πW^2; ipsi fecissent W^1, ipsi si fecissent ρ, si fecissent S. — 7. qui cum W; quicumque πρS. — ut ex his VW^2; ex his ρTW^1, et his S. — suam naves *edit. princ.*; suas naves β. — solverant *Vascosanus*; solverunt ρW, solverent πS. — 8. ad eas civitates *Nitschius*; ad civitates β.

103. 1. a societatibus *Nitschius*; societatis β. — a quibusdam ρSW; quibusdam π. — quos ex suis *Madvig*; quosque ex suis β. — 2. Ptolomaeus *K. Keil*; ptolomeus *sive* ptholomeus β. *Sic semper.* — 3. Alexandriam *Paul*; Alexandria β.

— pro hospitio *πρ*; pro hos spitio *S*, probos hospitio *W*[1], pro eius hospitio *W*[2]. — 4. qui *πρW*[2]; quia *SW*[1]. — praestarent *codd. recc.*; praestaret *πρW*, praestare *S*. — despicerent *SW*; despiceret *πρ*. — 5. in Syria *edit. princ.*; in Syriam *β*. — Gabinius *edit. princ.*; Gavinius *πρW*, Gaunius *S*.

104. 1. tum *Paul*; tunc *β*. — procuratione *ρSVW*; curatione *T*. — sollicitato exercitu regio ne *β*; ne sollicitato exercitu regionem *W*[2]. — ab eo missi *πρ*; abemissi *S*, missi *W*. — 2. praefectum regium singulari *edit. princ.*; in praefectum regium singium (si agrum (?) *W*[1], *delevit W*[2]) singulari *β*. — 3. bello praedonum apud eum *πρS*; bellum (ad bellum *W*[2]) praedonum *W*. — ibi *πρS*; *om. W*.

105. 1. Ampium *ρW*[1]; ·Apium *π*, Appium *SW*[2]. — evocavisse (evocasse *U*) *ρSW*; evocavisset *T*, evocasset *V*. — in summam *ρSW*; in summa *π*. — 2. *Lacunam esse post* tulit *cognovit Glandorpius*. — 3. spectavisset *πρS*; exspectavisset *W*. — 5. Pergamique *πρW*; Pergami *S*. — reconditis *ρW*; reconitis *S*, recognitis *π*. — templi *codd. recc., Lambinus*; templis *β*. — 6. Item *πρW*; *om. S*. — Trallibus *Beroaldus*; trailibus *ρS*, trahilibus *W*. — sub tecto *scripsi*; in tecto *β*.

106. 1. Achaia a Q. *π*; Achaia atque *ρW*, Achaia aquae *S*. — Fufio *S*; fusio *πρW*. — 2. potuerant *πρS*; potuerunt *W*. — 3. aeque *Nipperdeius*; atque *β*. — existimans *πS*; existimabat *ρW*. — 4. navi *S*; nave *πρW*. — 5. in viis *Madvig*; huius *β*.

107. 1. duas *R. Schneider*; alias *β*. — etesiis *S*; ethesiis *πρ*, ethessiis *W*. — flant *Paul*; fiunt *β*.

108. 2. consilii sui *Stephanus*; conscios sui *ρW*, conscii suis *π*, consciis suis *S*. — ex regis *πρW*; regis *S*. — a Pelusio *SW*[2]; a pulesio *πρW*[1]. — Alexandriam *πρW*; *om. S*. — praefecit *ρW*; praeficit *πS*. — 3. suis et regis *πρS*; suis regis *W*. — 4. scripti *πSW*; scriptis *ρ*. — ex duabus filiabus *L*; ex duabus *πρS*, *om. W*. — 5. perque *W*; per quae *πρ*, per quem *S*. — Romae *W*; Romam *πρS*. — 6. unae *ρVW*; una *TS*.

109. 5. audiret *S*; adiret *πρW*. — cognosceret *πρS*; recognosceret *W*. — occupatus *ρSW*; *del. Madvig. An* occupatis ⟨in caede alterius hostibus⟩? *in π verba ab* accepto vulnere *usque ad* alter *omissa sunt*. — 6. effecit *vett. edd.*; efficit *β*. — magnam *codd. recc.*; magnamque *β*. — potius *πρS*; *om. W*.

110. 1. cum Achilla eae copiae *Paul*; cum Achillae copiae *πSUW*, cum Achilla copiae *F*. — ac licentiae *ρSVW*[2]; ac clientelae *W*[1], ac licentia *T*[2], ac consuetudine *T*[1]. — 2. dedidicerant *W*[2]; didicerant *β*. — 4. essent numero *W*; esset

numero πS, esse numero ϱ. — quorum si $\varrho S W$; si π. — prehenderetur $\varrho S T$; comprehenderetur *V*, premeretur *W*. — quod in simili $\varrho S T$; qui in simili *W*, in simili *V*. — pro suo periculo $\pi\varrho S$; suo periculo *W*. — 5. regum amicos ad mortem *W*; rerum amicos ad morem $\pi\varrho S$. — stipendii πW; stipendia ϱS. — alios *add. vett. edd.* — erant praeterea πS; praeterea ϱW. — 6. Hinc *Nitschius*; hunc β.

111. 1. praeter eam *codd. recc.*; praeterea β. — 2. maximam $\pi\varrho W$; maxime *S*. — 3. quadriremes *Paul*; illae triremes β. — rebus $\pi\varrho$; *om. S.* — 4. sperabant, fore ut *addidi.* — Caesari *Lipsius*; Caesaris β. — 5. quanta agi $\pi\varrho W$; quanto accidere *S*. — illi *V*; ille $\varrho S T W$. — 6. reliquas $\pi\varrho S$; reliqua W. — navalibus $\pi\varrho S$; navibus *W*. — poterat $\pi\varrho S$; potuerat *W*.

112. 1. ab insula cepit *V W*; ab insula coepit $\varrho(V)$, ab insulaccepit *S*, ab insula accepit *T*. — 2. ab *scripsi*; ad *S*, a $\pi\varrho$? *W*. — regibus W^2; regionibus β. — 3. in hac $\pi\varrho S$; in hac una *W*. — vicus $\pi\varrho S$; vici *W*. — quaeque ubique $\varrho S W^1$; quae qui ubique π, quaeque ibi W^2. — 6. dimisit *Scaliger*; deauxit β, deduxit W^2. — 7. praemuniit *W*; praemunit $\pi\varrho$, praemuniti *S T*, muniti *V*. — 8. in eo tractu *E. Hoffmann atque eadem lectio latet in ductibus codicis S (et π), in quo legitur* praemuniti neattattu; nec tractu $\pi\varrho W$. — coniunctum $\pi\varrho S$; quod erat coniunctum *W*. — 9. insequentibus $\pi\varrho S$; in reliquis sequentibus *W*, *sed* reliquis *linea subducta deletum.* — 10. ad Achillam $\pi S W$; Achillan *U*, Achillam *F*. — 12. indicatis ϱW; et indicatis πS. — Haec initia belli Alexandrini fuerunt $\varrho S T$; *om. W, in V rubricrata sunt velut titulus libri sequentis.*

II.

C. IULII CAESARIS COMMENTARII DE BELLO CIVILI.

COMMENTARIUS PRIMUS.

I. ... Litteris [a Fabio] C. Caesaris consulibus 1
redditis aegre ab his impetratum est summa tribunorum
plebis contentione, ut in senatu recitarentur; ut vero
ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit.
Referunt consules de republica [in civitate]. L. Len- 2
tulus consul senatui reique publicae se non defuturum
pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint;
sin Caesarem respiciant atque eius gratiam sequantur, 3
ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium
capturum neque senatus auctoritati obtemperaturum;
habere se quoque ad Caesaris gratiam atque amicitiam
receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio: Pom- 4
peio esse in animo reipublicae non deesse, si senatus
sequatur; si cunctetur atque agat lenius, nequiquam
eius auxilium, si postea velit, senatum imploraturum.

II. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe 1
habebatur Pompeiusque aberat, ex ipsius ore Pompei
mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, 2
ut primum M. Marcellus, ingressus in eam orationem,
non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam
dilectus tota Italia habiti et exercitus conscripti essent,
quo praesidio tutus libere senatus, quae vellet, decer-
nere auderet; ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius 3
in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum
causa; timere Caesarem ereptis ab eo duabus legioni-

bus, ne ad eius periculum reservare et retinere eas ad
urbem Pompeius videretur; ut M. Rufus, qui sententiam
4 Calidii paucis fere mutatis verbis sequebatur. Hi omnes
convicio L. Lentuli consulis correpti exagitabantur.
5 Lentulus sententiam Calidii pronuntiaturum se omnino
negavit, Marcellus perterritus conviciis a sua sententia
6 discessit. Sic vocibus consulis, terrore praesentis exer-
citus, minis amicorum Pompei plerique compulsi inviti
et coacti Scipionis sententiam sequuntur: uti ante certam
diem Caesar exercitum dimittat; si non faciat, eum
7 adversus rempublicam facturum videri. Intercedit M.
Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim
8 de intercessione tribunorum. Dicuntur sententiae graves;
ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita [quam]
maxime ab inimicis Caesaris conlaudatur.

1 III. Misso ad vesperum senatu omnes, qui sunt
eius ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat *promptos*
Pompeius atque in posterum confirmat, segniores casti-
2 gat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompei
exercitibus spe praemiorum atque ordinum evocantur,
multi ex duabus legionibus, quae sunt traditae a Cae-
3 sare, arcessuntur. Completur urbs † et ius comitium tri-
4 bunis, centurionibus, evocatis. Omnes amici consulum,
necessarii Pompei atque eorum, qui veteres inimicitias
5 cum Caesare gerebant, in senatum coguntur; quorum
vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii con-
firmantur, plerisque vero libere decernendi potestas
6 eripitur. Pollicetur L. Piso censor sese iturum ad Cae-
sarem, item L. Roscius praetor, qui de his rebus eum
doceant; sex dies ad eam rem conficiendam spatii po-
7 stulant. Dicuntur etiam ab nonnullis sententiae, ut
legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus
ei proponant.

1 IIII. Omnibus his resistitur omnibusque ratio*nibus*

auctoritas consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Cato-
nem veteres inimicitiae Caesaris incitant et dolor repulsae.
Lentulus aeris alieni magnitudine et spe exercitus ac 2
provinciarum et regum appellandorum largitionibus
movetur seque alterum fore Sullam inter suos gloria-
tur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem 3
spes provinciae atque exercituum impellit, quos se pro
necessitudine partiturum cum Pompeio arbitratur, simul
iudiciorum metus atque ostentatio sui et adulatio po-
tentium, qui in republica iudiciisque tum plurimum
pollebant. Ipse Pompeius ab inimicis Caesaris incitatus 4
et, quod neminem dignitate secum exaequari volebat,
totum se ab eius amicitia averterat et cum communi-
bus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam
partem illo adfinitatis tempore iniunxerat Caesari;
simul infamia duarum legionum permotus, quas ab 5
itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam domina-
tumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

V. His de causis aguntur omnia raptim atque tur- 1
bate. Nec docendi Caesaris propinquis eius spatium
datur nec tribunis plebis sui periculi deprecandi neque
etiam extremi iuris intercessionis retinendi, quod L.
Sulla reliquerat, facultas tribuitur, sed de sua salute 2
septimo die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi
superioribus temporibus tribuni plebis *post* octo deni-
que menses variarum actionum respicere ac timere con-
suerant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum 3
senatusconsultum, quo nisi paene in ipso urbis incendio
atque in desperatione omnium salutis *et in summa scele-
ratorum* audacia numquam ante descensum est: dent
operam consules, praetores, tribuni plebis, quique *pro*
consulibus sint ad urbem, ne quid respublica detrimenti
capiat. Haec senatusconsulto perscribuntur a. d. VII. 4
Id. Ian. Itaque V primis diebus, quibus haberi sena-

tus potuit, quo ex die consulatum iniit Lentulus, biduo
excepto comitiali et de imperio Caesaris et de amplis-
simis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque
5 decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis
seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat
Ravennae exspectabatque suis lenissimis postulatis re-
sponsa, si qua hominum aequitate res ad otium deduci
posset.

1 VI. Proximis diebus habetur extra urbem senatus.
Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat,
agit; senatus virtutem constantiamque conlaudat; copias
2 suas exponit: legiones habere sese paratas X; praeterea
cognitum compertumque sibi alieno esse animo in Cae-
sarem milites neque iis posse persuaderi, uti eum defen-
3 dant aut sequantur saltem. De reliquis rebus ad se-
natum refertur: tota Italia dilectus habeantur; Faustus
Sulla propere in Mauretaniam mittatur; pecunia uti ex
aerario Pompeio detur; refertur etiam de rege Iuba,
4 ut socius sit atque amicus. Marcellus consul passurum
in praesentia negat; de Fausto impedit Philippus, tri-
5 bunus plebis. De reliquis rebus senatusconsulta per-
scribuntur. Provinciae privatis decernuntur, duae con-
sulares, reliquae praetoriae. Scipioni obvenit Syria,
L. Domitio Gallia. Philippus et Cotta privato consilio
praetereuntur, neque eorum sortes deiciuntur. In re-
6 liquas provincias praetores mittuntur. Neque exspectant,
quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio
ad populum feratur, paludatique votis nuncupatis exeunt.
7 Consules, quod ante id tempus accidit nunquam, † ex
urbe proficiscuntur lictoresque habent in urbe et Ca-
8 pitolio privati contra omnia vetustatis exempla. Tota
Italia dilectus habentur, arma imperantur, pecuniae a
municipiis exiguntur, e fanis tolluntur, omnia divina
humanaque iura permiscentur.

VII. Quibus rebus cognitis Caesar apud milites 1
contionatur. Omnium temporum iniurias inimicorum
in se commemorat; a quibus deductum ac depravatum
Pompeium queritur invidia atque obtrectatione laudis
suae, cuius ipse honori et dignitati semper faverit adiu-
torque fuerit. Novum in rempublicam introductum 2
exemplum queritur, ut tribunicia potestas armis nota-
retur atque opprimeretur, quae superioribus annis *sine*
armis esset restituta. Sullam nudata omnibus rebus 3
tribunicia potestate tamen intercessionem liberam reli-
quisse; Pompeium, qui amissa restituisse videatur bona, 4
etiam, quae ante habuerint, ademisse. Quotienscumque 5
sit decretum, darent operam magistratus, ne quid res-
publica detrimenti caperet, qua voce et quo senatus-
consulto populus Romanus ad arma sit vocatus, factum
in perniciosis legibus, in vi tribunicia, in secessione
populi, templis locisque editioribus occupatis; atque 6
haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque
Gracchorum casibus docet; quarum rerum illo tempore
nihil factum, ne cogitatum quidem [nulla lex promul-
gata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta].
Hortatur, cuius imperatoris ductu VIIII annis rempubli- 7
cam felicissime gesserint plurimaque proelia secunda
fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint, ut
eius existimationem dignitatemque ab inimicis defen-
dant. Conclamant legionis XIII, quae aderat, milites 8
— hanc enim initio tumultus evocaverat, reliquae non-
dum convenerant — sese paratos esse imperatoris sui
tribunorumque plebis iniurias defendere.

VIII. Cognita militum voluntate Ariminum cum 1
ea legione proficiscitur ibique tribunos plebis, qui ad
eum confugerant, convenit; reliquas legiones ex hiber-
nis evocat et subsequi iubet. Eo L. Caesar adulescens 2
venit, cuius pater Caesaris erat legatus. Is reliquo

sermone confecto, cuius rei causa venerat, habere se a
Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat:
3 velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae rei-
publicae causa egerit, in suam contumeliam vertat.
Semper se reipublicae commoda privatis necessitudinibus
habuisse potiora. Caesarem quoque pro sua dignitate
debere et studium et iracundiam suam reipublicae di-
mittere neque adeo graviter irasci inimicis, ne cum
4 illis nocere se speret, reipublicae noceat. Pauca eius-
dem generis addit cum excusatione Pompei coniuncta.
Eadem fere atque eisdem verbis praetor Roscius agit cum
Caesare sibique Pompeium commemorasse demonstrat.

1 VIIII. Quae res etsi nihil ad levandas iniurias per-
tinere videbantur, tamen idoneos nactus homines, per
quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab
utroque, quoniam Pompei mandata ad se detulerint,
ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre, si
parvo labore magnas controversias tollere atque omnem
2 Italiam metu liberare possint. Sibi semper primam
fuisse dignitatem vitaque potiorem. Doluisse se, quod
populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab
inimicis extorqueretur ereptoque semenstri imperio in
urbem retraheretur, cuius absentis rationem haberi
3 proximis comitiis populus iussisset. Tamen hanc iactu-
ram honoris sui reipublicae causa aequo animo tulisse;
cum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exerci-
4 tibus discederent, ne id quidem impetravisse. Tota
Italia dilectus haberi, retineri legiones II, quae ab se
simulatione Parthici belli sint abductae, civitatem esse
in armis. Quonam haec omnia nisi ad suam perniciem
5 pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere paratum
atque omnia pati reipublicae causa. Proficiscatur Pom-
peius in suas provincias, ipsi exercitus dimittant, disce-
dant in Italia omnes ab armis, metus e civitate tollatur,

libera comitia atque omnis respublica senatui populo-
que Romano permittatur. Haec quo facilius certisque 6
condicionibus fiant et iureiurando sanciantur, aut ipse
propius accedat aut se patiatur accedere; fore, uti per
conloquia omnes controversiae componantur.

X. Acceptis mandatis Roscius cum Caesare Capuam 1
pervenit ibique consules Pompeiumque invenit; postu-
lata Caesaris renuntiat. Illi deliberata *re* respondent 2
scriptaque ad eum mandata per eosdem remittunt,
quorum haec erat summa: Caesar in Galliam rever- 3
teretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret; quae
si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea, 4
quoad fides esset data Caesarem facturum, quae
polliceretur, non intermissuros consules Pompeiumque
dilectus.

XI. Erat iniqua condicio postulare, ut Caesar Ari- 1
mino excederet atque in provinciam reverteretur, ipsum
et provincias et legiones alienas tenere; exercitum Cae-
saris velle dimitti, *ipsum* dilectus habere; polliceri se 2
in provinciam iturum neque, ante quam diem iturus sit,
definire, ut, si peracto Caesaris consulatu *non* profectus
esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus vide-
retur; tempus vero conloquio non dare neque accessu- 3
rum polliceri magnam pacis desperationem adferebat.
Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus v 4
Arretium mittit; ipse Arimini cum duabus subsistit
ibique dilectum habere instituit; Pisaurum, Fanum, An-
conam singulis cohortibus occupat.

XII. Interea certior factus Iguvium Thermum prae- 1
torem cohortibus v tenere, oppidum munire, omnium-
que esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem,
Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Ari-
mini habebat, mittit. Cuius adventu cognito diffisus 2
municipii voluntati Thermus cohortes ex urbe reducit

et profugit. Milites in itinere ab eo discedunt ac domum
3 revertuntur. Curio summa omnium voluntate Iguvium
recipit. Quibus rebus cognitis confisus municipiorum
voluntatibus Caesar cohortes legionis XIII ex praesidiis
deducit Auximumque proficiscitur; quod oppidum Attius
cohortibus introductis tenebat dilectumque toto Piceno
circummissis senatoribus habebat.

1 XIII. Adventu Caesaris cognito decuriones Auximi
ad Attium Varum frequentes conveniunt; docent sui
iudicii rem non esse; neque se neque reliquos municipes
pati posse C. Caesarem imperatorem, bene de republica
meritum, tantis rebus gestis oppido moenibusque pro-
hiberi: proinde habeat rationem posteritatis et periculi
2 sui. Quorum oratione permotus Varus praesidium,
3 quod introduxerat, ex oppido educit ac profugit. Hunc
ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites con-
4 sistere coëgerunt. Commisso proelio deseritur a suis
Varus; nonnulla pars militum domum discedit; reliqui
ad Caesarem perveniunt, atque una cum iis deprehensus
L. Pupius, primi pili centurio, adducitur, qui hunc eundem
5 ordinem in exercitu Cn. Pompei antea duxerat. Caesar
milites Attianos conlaudat, Pupium dimittit, Auximatibus
agit gratias seque eorum facti memorem fore pollicetur.

1 XIIII. Quibus rebus Romam nuntiatis tantus re-
pente terror invasit, ut cum Lentulus consul ad aperien-
dum aerarium venisset ad pecuniamque Pompeio ex
senatusconsulto proferendam, protinus aperto sanctiore
aerario ex urbe profugeret. Caesar enim adventare
iam iamque et adesse eius equites falso nuntiabantur.
2 Hunc Marcellus collega et plerique magistratus con-
3 secuti sunt. Cn. Pompeius pridie eius diei ex urbe
profectus iter ad legiones habebat, quas a Caesare
4 acceptas in Apulia hibernorum causa disposuerat. Di-
lectus circa urbem intermittuntur; nihil citra Capuam

tutum esse [omnibus] videtur. Capuae primum sese con-
firmant et colligunt dilectumque colonorum, qui lege
Iulia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladia-
toresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, ad forum
productos Lentulus *spe* libertatis confirmat atque iis
equos attribuit et se sequi iussit; quos postea monitus 5
ab suis, quod ea res omnium iudicio reprehendebatur,
circum familias conventus Campaniae custodiae causa
distribuit.

XV. Auximo Caesar progressus omnem agrum Pi- 1
cenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae
libentissimis animis eum recipiunt exercitumque eius
omnibus rebus iuvant. Etiam Cingulo, quod oppidum 2
Labienus constituerat suaque pecunia exaedificaverat,
ad eum legati veniunt, quaeque imperaverit, se cupi-
dissime facturos pollicentur. Milites imperat; mittunt. 3
Interea legio XII Caesarem consequitur. Cum his dua-
bus Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Len-
tulus Spinther X cohortibus tenebat; qui Caesaris
adventu cognito profugit ex oppido cohortesque secum
abducere conatus *a* magna parte militum deseritur.
Relictus in itinere cum paucis incidit in Vibullium 4
Rufum missum a Pompeio in agrum Picenum confir-
mandorum hominum causa. A quo factus Vibullius
certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo
accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus, 5
quas potest, contrahit cohortes ex dilectibus Pompei-
anis; in his Camerino fugientem Lucilium Hirrum cum
sex cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excipit;
quibus coactis XIII efficit. Cum his ad Domitium 6
Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit
Caesaremque adesse cum legionibus duabus nuntiat.
Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis 7
et Paelignis, finitimis ab regionibus coëgerat.

1 XVI. Recepto Firmo expulsoque Lentulo Caesar
conquiri milites, qui ab eo discesserant, dilectumque
institui iubet; ipse unum diem ibi rei frumentariae
2 causa moratus Corfinium contendit. Eo cum venisset,
cohortes V praemissae a Domitio ex oppido pontem
fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido milia
3 passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Caesaris
proelio commisso celeriter Domitiani a ponte repulsi
4 se in oppidum receperunt. Caesar legionibus traductis
ad oppidum constitit iuxtaque murum castra posuit.

1 XVII. Re cognita Domitius ad Pompeium in Apu-
liam peritos regionum magno proposito praemio cum
litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat;
Caesarem duobus exercitibus et locorum angustiis facile
2 intercludi posse frumentoque prohiberi. Quod nisi fe-
cerit, se cohortesque amplius XXX magnumque numerum
senatorum atque equitum Romanorum in periculum esse
3 venturum. Interim suos cohortatus tormenta in muris
disponit certasque cuique partes ad custodiam urbis
4 attribuit; militibus in contione agros ex suis posses-
sionibus pollicetur, quaterna in singulos iugera, et pro
rata parte centurionibus evocatisque.

1 XVIII. Interim Caesari nuntiatur Sulmonenses,
quod oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest,
cupere ea facere, quae vellet, sed a Q. Lucretio sena-
tore et Attio Paeligno prohiberi, qui id oppidum VII
2 cohortium praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium
cum legionis XIII cohortibus V. Sulmonenses simulat-
que signa nostra viderunt, portas aperuerunt universi-
que, et oppidani et milites, obviam gratulantes Antonio
3 exierunt. Lucretius et Attius de muro se deiecerunt.
Attius ad Antonium deductus petit, ut ad Caesarem
mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem
4 die, quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes

cum exercitu suo coniunxit Attiumque incolumem dimi-
sit. Caesar primis diebus castra magnis operibus munire
et ex finitimis municipiis frumentum comportare reli-
quasque copias exspectare instituit. Eo triduo legio VIII 5
ad eum venit cohortesque ex novis Galliae dilectibus
XXII equitesque ab rege Norico circiter CCC. Quorum
adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit;
his castris Curionem praeficit. Reliquis diebus oppi- 6
dum vallo castellisque circummunire instituit. Cuius
operis maxima parte effecta eodem fere tempore missi
ad Pompeium revertuntur.

XVIIII. Litteris perlectis Domitius dissimulans in 1
consilio pronuntiat Pompeium celeriter subsidio ven-
turum hortaturque eos, ne animo deficiant, quaeque
usui ad defendendum oppidum sint, parent. Ipse arcano 2
cum paucis familiaribus suis conloquitur consiliumque
fugae capere constituit. Cum vultus Domitii cum ora- 3
tione non consentiret atque omnia trepidantius timi-
diusque ageret, quam superioribus diebus consuesset,
multumque cum suis consiliandi causa secreto praeter
consuetudinem conloqueretur, concilia conventusque
hominum fugeret, res diutius tegi dissimularique non
potuit. Pompeius enim rescripserat sese rem in sum- 4
mum periculum deducturum non esse, neque suo con-
silio aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium
contulisse: proinde, si qua fuisset facultas, ad se cum
omnibus copiis veniret. Id ne fieri posset, obsidione 5
atque circummunitione oppidi fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio milites, qui erant 1
Corfinii, primo vespere secessionem faciunt atque ita
inter se per tribunos militum centurionesque atque
honestissimos sui generis conloquuntur: obsideri se a 2
Caesare; opera munitionesque prope esse perfectas;
ducem suum Domitium, cuius spe atque fiducia per-

manserint, proiectis omnibus fugae consilium capere;
3 debere se suae salutis rationem habere. Ab his primo
Marsi dissentire incipiunt eamque oppidi partem, quae
munitissima videretur, occupant, tantaque inter eos
dissensio exsistit, ut manum conserere atque armis dimi-
4 care conentur; post paulo tamen internuntiis ultro
citroque missis, quae ignorabant, de L. Domitii fuga
5 cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium pro-
ductum in publicum circumsistunt et custodiunt lega-
tosque ex suo numero ad Caesarem mittunt: sese
paratos esse portas aperire, quaeque imperaverit, facere
et L. Domitium vivum in eius potestatem tradere.

1 XXI. Quibus rebus cognitis Caesar, etsi magni
interesse arbitrabatur quam primum oppido potiri
cohortesque ad se in castra traducere, ne qua aut lar-
gitionibus aut animi confirmatione aut falsis nuntiis
commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello par-
2 vis momentis magni casus intercederent, tamen veritus,
ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppi-
dum diriperetur, eos, qui venerant, conlaudat atque in
oppidum dimittit, portas murosque adservari iubet.
3 Ipse *in* iis operibus, quae facere instituerat, milites
disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat supe-
riorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis sta-
tionibusque, ut contingant inter se atque omnem muni-
4 tionem expleant; tribunos militum et praefectos cir-
cummittit atque hortatur, non solum ab eruptionibus
caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus
5 observent. Neque vero tam remisso ac languido animo
quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit.
6 Tanta erat summae rerum exspectatio, ut alius in aliam
partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Cor-
finiensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis
accideret, qui quosque eventus exciperent.

XXII. Quarta vigilia circiter Lentulus Spinther de 1
muro cum vigiliis custodibusque nostris conloquitur:
velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta 2
potestate ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domi-
tiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris
deducatur. Cum eo de salute sua *agit*, orat atque 3
obsecrat, ut sibi parcat, veteremque amicitiam comme-
morat Caesarisque in se beneficia exponit, quae erant
maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat, 4
quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat, quod
in petitione consulatus *ab eo* erat sublevatus. Cuius 5
orationem Caesar interpellat: se non maleficii causa
ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimi-
corum defenderet, ut tribunos plebis iniuria ex civitate
expulsos in suam dignitatem restitueret et se et popu-
lum Romanum factione paucorum oppressum in liber-
tatem vindicaret. Cuius oratione confirmatus Lentulus, 6
ut in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute
impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solacio;
adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius
consulere conentur. Facta potestate discedit.

XXIII. Caesar, ubi inluxit, omnes senatores senato- 1
rumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos
ad se produci iubet. Erant quinque ordinis *senatorii*, 2
L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Caecilius Rufus,
Sex. Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea
filius Domitii aliique complures adulescentes et magnus
numerus equitum Romanorum et decurionum, quos ex
municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos 3
a contumeliis militum conviciisque prohibet; pauca
apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia
relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis; di-
mittit omnes incolumes. HS LX, quod advexerat Do- 4
mitius atque in publico deposuerat, adlatum ad se ab

duumviris Corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior
in vita hominum quam in pecunia fuisse videatur, etsi
eam pecuniam publicam esse constabat datamque a
5 Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramen-
tum apud se dicere iubet atque eodem die castra movet
iustumque iter conficit VII omnino dies ad Corfinium
commoratus, et per fines Marrucinorum, Frentanorum,
Larinatium in Apuliam pervenit.

1 XXIIII. Pompeius his rebus cognitis, quae erant
ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium
2 atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis
dilectibus ad se cogi iubet; servos, pastores armat
atque iis equos attribuit; ex his circiter CCC equites
3 conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus sex
profugit, Rutilius Lupus praetor Tarracina cum tribus;
quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui prae-
erat Vibius Curius, relicto praetore signa ad Curium
4 transferunt atque ad eum transeunt. Item reliquis
itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae
in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex
itinere N. Magius Cremona, praefectus fabrum Cn. Pom-
5 pei. Quem Caesar ad eum remittit cum mandatis:
quoniam ad id tempus facultas conloquendi non fuerit
atque ipse Brundisium sit venturus, interesse reipubli-
cae et communis salutis se cum Pompeio conloqui;
neque enim idem profici longo itineris spatio, cum per
alios condiciones ferantur, ac si coram de omnibus
condicionibus disceptetur.

1 XXV. His datis mandatis Brundisium cum legio-
nibus VI pervenit, veteranis III et reliquis, quas ex
novo dilectu confecerat atque in itinere compleverat;
Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Sici-
2 liam miserat. Repperit consules Dyrrachium profectos
cum magna parte exercitus, Pompeium remanere Brun-

disii cum cohortibus xx; neque certum inveniri poterat, 3
obtinendine Brundisii causa ibi remansisset, quo facilius
omne Hadriaticum mare ex ultimis Italiae partibus
regionibusque Graeciae in potestate haberet atque ex
utraque parte bellum administrare posset, an inopia
navium ibi restitisset, veritusque, ne ille Italiam dimit- 4
tendam [non] existimaret, exitus administrationesque
Brundisini portus impedire instituit. Quorum operum 5
haec erat ratio: Qua fauces erant angustissimae portus,
moles atque aggerem ab utraque parte litoris iaciebat,
quod his locis erat vadosum mare. Longius progressus, 6
cum agger altiore aqua contineri non posset, rates
duplices quoquoversus pedum xxx e regione molis
conlocabat. Has quaternis ancoris ex IV angulis desti- 7
nabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis conloca- 8
tisque alias deinceps pari magnitudine rates iungebat.
Has terra atque aggere integebat, ne aditus atque in- 9
cursus ad defendendum impediretur; a fronte atque ab
utroque latere cratibus ac pluteis protegebat; in quarta 10
quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat,
quo commodius ab impetu navium incendiisque defen-
deret.

XXVI. Contra haec Pompeius naves magnas onera- 1
rias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adorna-
bat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque
multis tormentis et omni genere telorum completas ad
opera Caesaris adpellebat, ut rates perrumperet atque
opera disturbaret. Sic cotidie utrimque eminus fundis,
sagittis reliquisque telis pugnabatur. Atque haec Cae- 2
sar ita administrabat, ut condiciones pacis dimittendas
non existimaret; ac tametsi magnopere admirabatur
Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat,
ad se non remitti, atque ea res saepe temptata etsi
impetus eius consiliaque tardabat, tamen omnibus rebus

3 in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebi-
lum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libo-
nis, mittit ad eum conloquii causa; mandat, ut Libonem
de concilianda pace hortetur; in primis, ut ipse cum
4 Pompeio conloqueretur, postulat; magnopere sese con-
fidere demonstrat, si eius rei sit potestas facta, fore
ut aequis condicionibus ab armis discedatur; cuius rei
magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem
perventuram, si illo auctore atque agente ab armis sit
5 discessum. Libo a conloquio Caninii digressus ad Pom-
peium proficiscitur. Paulo post renuntiat, quod con-
sules absint, sine illis non posse agi de compositione.
6 Ita saepius rem frustra temptatam Caesar aliquando
dimittendam sibi iudicat et de bello agendum.

1 XXVII. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta
diebusque in ea re consumptis IX, naves a consulibus
Dyrrachio remissae, quae priorem partem exercitus
2 eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius
sive operibus Caesaris permotus sive etiam, quod ab
initio Italia excedere constituerat, adventu navium pro-
3 fectionem parare incipit, et quo facilius impetum Cae-
saris tardaret, ne sub ipsa profectione milites *in* oppi-
dum inrumperent, portas obstruit, vicos plateasque
inaedificat, fossas transversas viis praeducit atque ibi
4 sudes stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus
cratibus terraque inaequat; aditus autem atque itinera
duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis
5 defixis trabibus atque eis praeacutis praesepit. His
paratis rebus milites silentio naves conscendere iubet,
expeditos autem ex evocatis *cum* sagittariis funditoribus-
6 que raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo
revocare constituit, cum omnes milites naves conscen-
dissent, atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

1 XXVIII. Brundisini Pompeianorum militum iniuriis

atque ipsius Pompei contumeliis permoti Caesaris rebus
favebant. Itaque cognita Pompei profectione concur- 2
santibus illis atque in ea re occupatis vulgo ex tectis
significabant. Per quos re cognita Caesar scalas parari
militesque armari iubet, ne quam rei gerendae faculta-
tem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui 3
erant in muro custodiae causa conlocati, eo signo, quod
convenerat, revocantur notisque itineribus ad naves
decurrunt. Milites positis scalis muros ascendunt, sed 4
moniti a Brundisinis, ut vallum caecum fossasque
caveant, subsistunt et longo itinere ab his circumducti
ad portum perveniunt duasque naves cum militibus,
quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribus-
que deprehendunt, deprehensas excipiunt.

XXVIIII. Caesar etsi ad spem conficiendi negotii 1
maxime probabat coactis navibus mare transire et Pom-
peium sequi, priusquam ille sese transmarinis auxiliis
confirmaret, tamen eius rei moram temporisque lon-
ginquitatem timebat, quod omnibus coactis navibus
Pompeius praesentem facultatem insequendi sui ademe-
rat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus 2
Galliae Picenique et a freto naves essent exspectandae.
Id propter anni tempus longum atque impeditum vide-
batur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias con- 3
firmari, quarum erat altera maximis beneficiis Pompei
devincta, auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque
temptari se absente nolebat.

XXX. Itaque in praesentia Pompei sequendi ratio- 1
nem omittit, in Hispaniam proficisci constituit, duum-
viris municipiorum omnium imperat, ut naves con-
quirant Brundisiumque deducendas curent. Mittit in 2
Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Sici-
liam Curionem pro praetore cum legionibus III; eundem,
cum Siciliam recepisset, protinus in Africam traducere

exercitum iubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Sici-
liam M. Cato; Africam sorte Tubero obtinere debebat.
3 Caralitani, simul*atque* ad se Valerium mitti audierunt,
nondum profecto ex Italia sua sponte Cottam ex oppido
eiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam con-
sentire intellegebat, ex Sardinia in Africam profugit.
4 Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas
civitatibus imperabat. Haec magno studio agebat. In
Lucanis Bruttiisque per legatos suos civium Romano-
rum dilectus habebat, equitum peditumque certum
5 numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus
paene perfectis adventu Curionis cognito queritur in
contione sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio,
qui omnibus rebus imparatissimis non necessarium bel-
lum suscepisset et ab se reliquisque in senatu interro-
gatus omnia sibi esse ad bellum apta ac parata con-
firmavisset. Haec in contione questus ex provincia
fugit.

1 XXXI. Nacti vacuas provincias ab imperiis, Sardiniam
Valerius, Curio Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt.
2 Tubero cum in Africam venisset, invenit in provincia
cum imperio Attium Varum; qui ad Auximum, ut supra
demonstravimus, amissis cohortibus protinus ex fuga
in Africam pervenerat atque eam sua sponte vacuam
occupaverat dilectuque habito duas legiones effecerat,
hominum et locorum notitia et usu eius provinciae
nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis
3 ex praetura eam provinciam obtinuerat. Hic venientem
Uticam *cum* navibus Tuberonem portu atque oppido
prohibet neque adfectum valetudine filium exponere in
terra patitur, sed sublatis ancoris excedere eo loco cogit.

1 XXXII. His rebus confectis Caesar, ut reliquum
tempus a labore intermitteretur, milites in proxima
2 municipia deducit; ipse ad urbem proficiscitur. Coacto

senatu iniurias inimicorum commemorat. Docet se
nullum extraordinarium honorem adpetisse, sed ex-
spectato legitimo tempore consulatus eo fuisse conten-
tum, quod omnibus civibus pateret. Latum ab X tribunis 3
plebis contradicentibus inimicis, Catone vero acerrime
repugnante et pristina consuetudine dicendi mora dies
extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso con-
sule Pompeio; qui si improbasset, cur ferri passus
esset? si probasset, cur se uti populi beneficio prohi-
buisset? Patientiam proponit suam, cum de exerciti- 4
bus dimittendis ultro postulavisset, in quo iacturam
dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbita- 5
tem inimicorum docet, qui, quod ab altero postularent,
in se recusarent atque omnia permisceri mallent, quam
imperium exercitusque dimittere. Iniuriam in eripien- 6
dis legionibus praedicat, crudelitatem et insolentiam in
circumscribendis tribunis plebis; condiciones a se latas,
expetita conloquia et denegata commemorat. Pro qui- 7
bus rebus orat ac postulat, ut rempublicam suscipiant
atque una secum administrent. Sin timore defugiant
illi, se oneri non defuturum et per se rempublicam
administraturum. Legatos ad Pompeium de composi- 8
tione mitti oportere, neque se reformidare, quod in
senatu Pompeius paulo ante dixisset, ad quos legati
mitterentur, his auctoritatem attribui timoremque eorum,
qui mitterent, significari. Tenuis atque infirmi haec 9
animi videri. Se vero, ut operibus anteire studuerit,
sic iustitia et aequitate velle superare.

XXXIII. Probat rem senatus de mittendis legatis; 1
sed, qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque
timoris causa pro se quisque id munus legationis re-
cusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in senatu 2
dixerat eodem se habiturum loco, qui Romae remansis-
sent et qui in castris Caesaris fuissent. Sic triduum 3

disputationibus excusationibusque extrahitur. Subicitur
etiam L. Metellus tribunus plebis ab inimicis Caesaris,
qui hanc rem distrahat reliquasque res, quascumque
4 agere instituerit, impediat. Cuius cognito consilio
Caesar frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum
tempus dimittat, infectis iis, quae agere destinaverat, ab
urbe proficiscitur atque in ulteriorem Galliam pervenit.

1 XXXIIII. Quo cum venisset, cognoscit missum *in*
Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis
2 ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat; profectum
item Domitium ad occupandam Massiliam navibus actua-
riis VII, quas Igilii et in Cosano a privatis coactas
3 servis, libertis, colonis suis compleverat; praemissos
etiam legatos Massilienses domum, nobiles adulescentes,
quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne
nova Caesaris officia veterum suorum beneficiorum in
4 eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis
Massilienses portas Caesari clauserant; Albicos, barba-
ros homines, qui in eorum fide antiquitus erant mon-
tesque supra Massiliam incolebant, ad se evocaverant;
5 frumentum ex finitimis regionibus atque omnibus ca-
stellis in urbem convexerant, armorum officinas in urbe
instituerant, muros, portas, classem reficiebant.

1 XXXV. Evocat ad se Caesar Massilia XV primos.
Cum his agit, ne initium inferendi belli a Massilien-
sibus oriatur; debere eos Italiae totius auctoritatem
sequi potius quam unius hominis voluntati obtempe-
2 rare. Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes perti-
3 nere arbitrabatur, commemorat. Cuius orationem legati
domum referunt atque ex *senatus* auctoritate haec Cae-
sari renuntiant: Intellegere se divisum esse populum
Romanum in partes duas. Neque sui iudicii neque
suarum esse virium discernere, utra pars iustiorem
4 habeat causam. Principes vero esse earum partium

Cn. Pompeium et C. Caesarem, patronos civitatis, quo-
rum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum
publice iis concesserit, alter bello victos Sallyas attri-
buerit vectigaliaque auxerit. Quare paribus eorum 5
beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere
et neutrum eorum contra alterum iuvare aut urbe aut
portibus recipere.

XXXVI. Haec dum inter eos aguntur, Domitius 1
cum navibus Massiliam pervenit atque ab iis receptus
urbi praeficitur; summa ei belli administrandi permit-
titur. Eius imperio classem quoquoversus dimittunt; 2
onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt
atque in portum deducunt, parum clavis aut materia
atque armamentis instructis ad reliquas armandas re-
ficiendasque utuntur; frumenti quod inventum est, in 3
publicum conferunt; reliquas merces commeatusque ad
obsidionem urbis, si *ita* accidat, reservant. Quibus 4
iniuriis permotus Caesar legiones tres Massiliam addu-
cit; turres vineasque ad oppugnationem urbis agere,
naves longas Arelate numero XII facere instituit. Qui- 5
bus effectis armatisque diebus XXX, a quo die materia
caesa est, adductisque Massiliam iis D. Brutum prae-
ficit, C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massi-
liae relinquit.

XXXVII. Dum haec parat atque administrat, C. Fa- 1
bium legatum cum legionibus III, quas Narbone circum-
que ea loca hiemandi causa disposuerat, in Hispaniam
praemittit celeriterque saltus Pyrenaeos occupari iubet,
qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis tene-
bantur. Reliquas legiones, quae longius hiemabant, 2
subsequi iubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita 3
celeritate praesidium ex saltu deiecit magnisque itine-
ribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pom- 1

peio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius
et Petreius et Varro, legati Pompei, quorum unus
Hispaniam citeriorem *tribus legionibus, alter ulteriorem*
a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus, ter-
tius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari
2 numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur,
uti Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus
copiis ad Afranium proficiscatur, Varro cum iis, quas
habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tuea-
3 tur. His rebus constitutis equites auxiliaque toti Lu-
sitaniae a Petreio, Celtiberiae, Cantabris barbarisque
omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio impe-
4 rantur. Quibus coactis celeriter Petreius per Vettones
ad Afranium pervenit, constituuntque communi consilio
bellum ad Ilerdam propter ipsius loci oportunitatem
gerere.

1 XXXVIIII. Erant, ut supra demonstratum est, le-
giones Afranii III, Petrei duae, praeterea scutatae cite-
rioris provinciae et cetratae ulterioris Hispaniae cohortes
circiter LXXX equitumque utriusque provinciae circiter
2 V milia. Caesar legiones in Hispaniam praemiserat
VI; auxilia peditum *X* milia, equitum III milia, *quae*
omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia
numerum, quem ipse paraverat nominatim ex omnibus
civitatibus nobilissimo et fortissimo quoque evocato;
huc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque,
3 qui Galliam provinciam attingunt, *adiecerat* ..... audie-
rat Pompeium per Mauretaniam cum legionibus iter
in Hispaniam facere confestimque esse venturum. Simul
a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias
4 sumpsit; has exercitui distribuit. Quo facto duas res
consecutus est, quod pignore animos centurionum de-
vinxit et largitione militum voluntates redemit.

1 XXXX. Fabius finitimarum civitatum animos lit-

teris nuntiisque temptabat. In Sicori flumine pontes
effecerat duos distantes inter se milia passum IV.
His pontibus pabulatum mittebat, quod ea, quae citra
flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc 2
idem fere atque eadem de causa Pompeiani exercitus
duces faciebant, crebroque inter se equestribus proeliis
contendebant. Huc cum cotidiana consuetudine egres- 3
sae pabulatoribus praesidio propiore *ponte* legiones
Fabianae duae flumen transissent impedimentaque et
omnis equitatus sequeretur, subito vi ventorum et
aquae magnitudine pons est interruptus et reliqua
multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio 4
et Afranio ex aggere atque cratibus, quae flumine
ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido
castrisque coniunctum habebat, legiones IV equitatum-
que omnem traiecit duabusque Fabianis occurrit legio-
nibus. Cuius adventu nuntiato L. Plancus, qui legio- 5
nibus praeerat, necessaria re coactus locum capit
superiorem diversamque aciem in duas partes constituit,
ne ab equitatu circumveniri posset. Ita congressus 6
impari numero magnos impetus legionum equitatusque
sustinet. Commisso ab equitibus proelio signa legio- 7
num duarum procul ab utrisque conspiciuntur, quas
C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat
suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum
occasione et beneficio Fortunae ad nostros opprimen-
dos uterentur. Quarum adventu proelium dirimitur ac
suas uterque legiones reducit in castra.

XXXXI. Eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC, 1
quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons,
qui fuerat tempestate interruptus, paene erat refectus;
hunc noctu perfici iussit. Ipse cognita locorum natura 2
ponti castrisque praesidio sex cohortes relinquit atque
omnia impedimenta et postero die omnibus copiis

triplici instructa acie ad Ilerdam proficiscitur et sub
castris Afranii consistit et ibi paulisper sub armis
moratus facit aequo loco pugnandi potestatem. Pote-
state facta Afranius copias educit et in medio colle
3 sub castris constituit. Caesar ubi cognovit per Afra-
nium stare, quominus proelio dimicaretur, ab infimis
radicibus montis intermissis circiter passibus CCCC castra
4 facere constituit et, ne in opere faciendo milites re-
pentino hostium incursu exterrerentur atque opere
prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere et pro-
cul videri necesse erat, sed a fronte contra hostem
5 pedum XV fossam fieri iussit. Prima et secunda acies
in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat; post
hos opus in occulto a tertia acie fiebat. Sic omne
prius est perfectum opus, quam intellegeretur ab Afra-
6 nio castra muniri. Sub vesperum Caesar intra hanc
fossam legiones reducit atque ibi sub armis proxima
nocte conquiescit.

1 XXXXII. Postero die omnem exercitum intra fos-
sam continet et, quod longius erat agger petendus, in
praesentia similem rationem operis instituit singulaque
latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda
fossasque ad eandem magnitudinem perfici iubet; reli-
quas legiones in armis expeditas contra hostem consti-
2 tuit. Afranius Petreiusque terrendi causa atque operis
impediendi copias suas ad infimas montis radices pro-
ducunt et proelio lacessunt, neque idcirco Caesar opus
intermittit confisus praesidio legionum trium et muni-
3 tione fossae. Illi non diu commorati nec longius ab
4 infimo colle progressi copias in castra reducunt. Tertio
die Caesar vallo castra communit, reliquas cohortes,
quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaque
ad se traduci iubet.

1 XXXXIII. Erat inter oppidum Ilerdam et proxi-

mum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habe-
bant, planities circiter passuum CCC, atque in hoc fere
medio spatio tumulus erat paulo editior; quem si occu- 2
pavisset Caesar et communisset, ab oppido et ponte
et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se
interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans le- 3
giones III ex castris educit acieque in locis idoneis
instructa unius legionis antesignanos procurrere atque
eum tumulum occupare iubet. Qua re cognita cele- 4
riter, quae in statione pro castris erant Afranii cohor-
tes, breviore itinere ad eundem occupandum locum
mittuntur. Contenditur proelio et, quod prius in tu- 5
mulum Afraniani venerant, nostri repelluntur atque
aliis submissis subsidiis terga vertere seque ad signa
legionum recipere coguntur.

XXXXIIII. Genus erat pugnae militum illorum, 1
ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum
caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari
dispersique pugnarent, si premerentur, pedem referre
et loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis 2
reliquisque barbaris *continenter bellum gerentes barbaro*
quodam genere pugnae adsuefacti; quod fere fit, quibus
quisque in locis miles inveteraverit, ut multum earum
regionum consuetudine moveatur. Haec tum ratio no- 3
stros perturbavit insuetos huius generis pugnae; circum-
iri enim sese ab aperto latere procurrentibus singulis
arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare neque ab
signis discedere neque sine gravi causa eum locum, quem
ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque perturba- 4
tis antesignanis legio, quae in eo cornu constiterat,
locum non tenuit atque in proximum collem sese recepit.

XXXXV. Caesar paene omni acie perterrita, quod 1
praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohor-
tatus suos legionem nonam subsidio ducit; hostem in-

solenter atque acriter nostros insequentem supprimit
rursusque terga vertere seque ad oppidum Ilerdam
2 recipere et sub muro consistere cogit. Sed nonae le-
gionis milites elati studio, dum sarcire acceptum detri-
mentum volunt, temere insecuti longius fugientes in
locum iniquum progrediuntur et sub montem, in quo
3 erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se re-
cipere cum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros
4 premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex parte
derectus, ac tantum in latitudinem patebat, ut tres
instructae cohortes eum locum explerent, ut neque
subsidia a lateribus submitti neque equites laboranti-
5 bus usui esse possent. Ab oppido autem declivis locus
tenui fastigio vergebat in longitudinem passus circiter
6 CCCC. Hac nostris erat receptus, quod eo incitati
studio inconsultius processerant; hoc pugnabatur loco
et propter angustias iniquo et, quod sub ipsis radici-
bus montis constiterant, ut nullum frustra telum in
eos mitteretur. Tamen virtute et patientia nitebantur
7 atque omnia vulnera sustinebant. Augebantur illis
copiae, atque ex castris cohortes per oppidum crebro
8 submittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc
idem Caesar facere cogebatur, ut submissis in eundem
locum cohortibus defessos reciperet.

1 XXXXVI. Hoc cum esset modo pugnatum conti-
nenter horis quinque nostrique gravius a multitudine
premerentur, consumptis omnibus telis gladiis destrictis
impetum adversus montem in cohortes faciunt paucis-
2 que deiectis reliquos sese convertere cogunt. Submotis
sub murum cohortibus ac nonnulla parte propter ter-
rorem in oppidum compulsis facilis est nostris recep-
3 tus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere,
etsi deiectis atque inferioribus locis constiterat, tamen
summa in iugum virtute conititur atque inter duas

acies perequitans commodiorem ac tutiorem nostris
receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri 4
in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q.
Fulginius ex primo hastato legionis XIV, qui propter
eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum
locum pervenerat; vulnerantur amplius DC. Ex Afra- 5
nianis interficiuntur T. Caecilius, primi pili centurio,
et praeter eum centuriones IV, milites amplius CC.

XXXXVII. Sed haec eius diei praefertur opinio, ut 1
se utrique superiores discessisse existimarent: Afra- 2
niani, quod cum esse omnium iudicio inferiores vide-
rentur, comminus tam diu stetissent et nostrorum
impetum sustinuissent et initio locum tumulumque te-
nuissent, quae causa pugnandi fuerat, et nostros primo
congressu terga vertere coëgissent; nostri autem, quod 3
iniquo loco atque impari congressi numero quinque horis
proelium sustinuissent, quod montem gladiis destrictis
ascendissent, quod ex loco superiore terga vertere ad-
versarios coëgissent atque in oppidum compulissent. Illi 4
eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operi-
bus muniverunt et praesidium ibi posuerunt.

XXXXVIII. Accidit etiam repentinum incommodum 1
biduo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas
cooritur, ut numquam illis locis maiores aquas fuisse
constaret. Tum autem ex omnibus montibus nives 2
proluit ac summas ripas fluminis superavit pontesque
ambos, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quae 3
res magnas difficultates exercitui Caesaris attulit. Castra
enim, ut supra demonstratum est, cum essent inter
flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio milium XXX, neu-
trum horum transiri poterat, necessarioque omnes his
angustiis continebantur. Neque civitates, quae ad Cae- 4
saris amicitiam accesserant, frumentum supportare
neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, inter-

clusi fluminibus reverti neque maximi commeatus, qui
ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire po-
5 terant. Tempus erat autem difficillimum, quo neque
frumenta in acervis erant neque multum a maturitate
aberant, et civitates exinanitae, quod Afranius paene
omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam con-
vexerat, reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus
6 diebus consumpserat; pecora, quod secundum poterat
esse inopiae subsidium, propter bellum finitimae civi-
7 tates longius removerant. Qui erant pabulandi aut
frumentandi causa progressi, hos levis armaturae Lu-
sitani peritique earum regionum cetrati citerioris Hi-
spaniae consectabantur; quibus erat proclive tranare
flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine
utribus ad exercitum non eant.

1 XXXXVIIII. At exercitus Afranii omnium rerum
abundabat copia. Multum erat frumentum provisum
et convectum superioribus temporibus, multum ex omni
provincia comportabatur; magna copia pabuli suppe-
2 tebat. Harum omnium rerum facultates sine ullo pe-
riculo pons Ilerdae praebebat et loca trans flumen
integra, quo omnino Caesar adire non poterat.

1 L. Hae permanserunt aquae dies complures. Cona-
tus est Caesar reficere pontes, sed nec magnitudo flu-
minis permittebat neque ad ripam dispositae cohortes
2 adversariorum perfici patiebantur; quod illis prohibere
erat facile cum ipsius fluminis natura atque aquae magni-
tudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum
3 locum tela iaciebantur; atque erat difficile eodem tem-
pore rapidissimo flumine opera perficere et tela vitare.

1 LI. Nuntiatur Afranio magnos commeatus, qui
iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Vene-
rant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum
multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica

consuetudo. Erant praeterea cuiusque generis homi- 2
num milia circiter VI cum servis liberisque; sed nullus
ordo, nullum imperium certum, cum suo quisque con-
silio uteretur atque omnes sine timore iter facerent
usi superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant 3
complures honesti adulescentes, senatorum filii et ordi-
nis equestris; erant legationes civitatum; erant legati
Caesaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos 4
opprimendos cum omni equitatu tribusque legionibus
Afranius de nocte proficiscitur imprudentesque ante
missis equitibus adgreditur. Celeriter sese tamen Galli
equites expediunt proeliumque committunt. Ii, dum 5
pari certamine res geri potuit, magnum hostium nu-
merum pauci sustinuerunt; sed ubi signa legionum ad-
propinquare coeperunt, paucis amissis sese in proximos
montes conferunt. Hoc pugnae tempus magnum attu- 6
lit nostris ad salutem momentum; nacti enim spatium
se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo
die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum atque
impedimentorum non magnus numerus.

LII. His tum omnibus *rebus* annona crevit; quae 1
fere res non solum inopia praesenti, sed etiam futuri
temporis timore ingravescere consuevit. Iamque ad 2
denarios L in singulos modios annona pervenerat, et
militum vires inopia frumenti deminuerat, atque in-
commoda in dies augebantur; et tam paucis diebus 3
magna erat rerum facta commutatio ac se Fortuna
inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum
conflictarentur, illi omnibus abundarent rebus superio-
resque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad eius 4
amicitiam accesserant, quod minor erat frumenti copia,
pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates
dimittebat; ipse praesentem inopiam, quibus poterat sub-
sidiis, tutabatur.

1 LIII. Haec Afranius Petreiusque et eorum amici
pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscri-
bebant. Multa rumor adfingebat, ut paene bellum
2 confectum videretur. Quibus litteris nuntiisque Romam
perlatis magni domum concursus ad Afranium magnae-
que gratulationes fiebant; multi ex Italia ad Cn. Pom-
peium proficiscebantur, alii, ut principes talem nuntium
attulisse, alii, ne eventum belli exspectasse aut ex om-
nibus novissimi venisse viderentur.

1 LIIII. Cum in his angustiis res esset atque omnes
viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur
nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar,
ut naves faciant, cuius generis eum superioribus annis
2 usus Britanniae docuerat. Carinae ac prima statumina
ex levi materia fiebant; reliquum corpus navium vimi-
3 nibus contextum coriis integebatur. Has perfectas car-
ris iunctis devehit noctu milia passuum a castris XXII
militesque his navibus flumen transportat continen-
4 temque ripae collem improviso occupat. Hunc celeriter,
priusquam ab adversariis sentiatur, communit. Huc
legionem postea traicit atque ex utraque parte pontem
5 institutum biduo perficit. Ita commeatus et, qui fru-
mentandi causa processerant, tuto ad se recipit et rem
frumentariam expedire incipit.

1 LV. Eodem die equitum magnam partem flumen
traiecit. Qui inopinantes pabulatores et sine ullo dissi-
patos timore adgressi magnum numerum iumentorum
atque hominum intercipiunt cohortibusque cetratis sub-
sidio missis scienter in duas partes sese distribuunt,
alii ut praedae praesidio sint, alii ut venientibus resi-
2 stant atque eos propellant, unamque cohortem, quae
temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam
ab reliquis circumveniunt atque interficiunt incolumesque
cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses 1
usi L. Domitii consilio naves longas expediunt numero
XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora navi- 2
gia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur.
Magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum,
de quibus supra demonstratum est, imponunt atque
hos praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi 3
deposcit naves Domitius atque has colonis pastoribus-
que, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus 4
rebus instructa classe magna fiducia ad nostras naves
procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insulam,
quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

LVII. Erat multo inferior numero navium Brutus; 1
sed electos ex omnibus legionibus fortissimos viros,
antesignanos, centuriones, Caesar ei classi attribuerat,
qui sibi id muneris depoposcerant. Hi manus ferreas 2
atque harpagones paraverant magnoque numero pilo-
rum, tragularum reliquorumque telorum se instruxerant.
Ita cognito hostium adventu suas naves ex portu edu-
cunt, cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum est 3
utrimque fortissime atque acerrime; neque multum
Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et mon-
tani et exercitati in armis; atque hi modo digressi *a* 4
Massiliensibus recentem eorum pollicitationem animis
continebant, pastoresque Domitii spe libertatis excitati
sub oculis domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses et celeritate navium et 1
scientia gubernatorum confisi nostros eludebant impe-
tusque eorum excipiebant et, quoad licebat, latiore aut
spatio producta longius acie circumvenire nostros aut
pluribus navibus adoriri singulas aut remos transcur-
rentes detergere, si possent, contendebant; cum propius 2
erat ventum, necessario ab scientia gubernatorum atque
artificiis ad virtutem montanorum confugiebant. *Nostri* 3

cum minus exercitatis remigibus minusque peritis guber-
natoribus utebantur, qui repente ex onerariis navibus
erant producti nequedum etiam vocabulis armamen-
torum cognitis, tum etiam tarditate et gravitate navium
impediebantur; factae enim subito ex humida materia
4 non eundem usum celeritatis habebant. Itaque dum
locus comminus pugnandi daretur, aequo animo singu-
las binis navibus obiciebant atque iniecta manu ferrea
et retenta utraque navi diversi pugnabant atque in
hostium naves transcendebant et magno numero Albi-
corum et pastorum interfecto partem navium deprimunt,
nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in portum
5 compellunt. Eo die naves Massiliensium Domitiique
sunt captae VI, intereunt IX.

1 LVIIII. Hoc proelium Caesari ad Ilerdam nuntia-
tur; simul perfecto ponte celeriter Fortuna mutatur.
2 Illi perterriti virtute equitum minus libere, minus au-
dacter vagabantur; alii non longo a castris progressi
spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabu-
labantur, alii longiore circuitu custodias stationesque
equitum vitabant, at aliquo accepto detrimento aut
procul equitatu viso ex medio itinere proiectis sarcinis
3 refugiebant. Postremo et plures intermittere dies et
praeter consuetudinem omnium noctu instituerant
pabulari.

1 LX. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant
tum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos
2 seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraco-
nenses et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus
Illurgavonenses, qui flumen Hiberum attingunt, se-
3 quuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento iuvent.
Pollicentur atque omnibus undique conquisitis iumen-
4 tis in castra deportant. Transit etiam cohors Illurga-
vonensis ad eum cognito civitatis consilio et signa ex

statione transfert. [Magna celeriter commutatio rerum.] 5
Perfecto ponte, magnis quinque civitatibus ad amici-
tiam adiunctis, expedita re frumentaria, exstinctis ru-
moribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per
Mauretaniam venire dicebantur, multae longinquiores
civitates ab Afranio desciscunt et Caesaris amicitiam
sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum 1
Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equita-
tus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas
pedum xxx in latitudinem complures facere instituit,
quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in
eo flumine efficeret. His paene effectis magnum in 2
timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino
frumento pabuloque intercluderentur, quod multum
Caesar equitatu valebat. Itaque constituunt illis locis
excedere et in Celtiberiam bellum transferre. Huic 3
consilio subfragabatur etiam illa res, quod ex duobus
contrariis generibus quae superiore bello cum Sertorio
steterant civitates, victae nomen atque imperium absen-
tis Pompei timebant, quae in amicitia manserant,
magnis adfectae beneficiis eum diligebant, Caesaris
autem erat in barbaris nomen obscurius. Hic magnos 4
equitatus magnaque auxilia exspectabant et suis locis
bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio 5
toto flumine Hibero naves conquiri et Octogesam adduci
iubent. Id erat oppidum positum ad Hiberum milia-
que passuum a castris aberat xxx. Ad eum locum 6
fluminis navibus iunctis pontem imperant fieri legio-
nesque duas flumen Sicorim traducunt castraque mu-
niunt vallo pedum xii.

LXII. Qua re per exploratores cognita summo 1
labore militum Caesar continuato diem noctemque opere
in flumine avertendo huc iam deduxerat rem, ut equi-

tes, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen
2 atque auderent flumen transire, pedites vero tantum-
modo humeris ac summo pectore exstarent et cum
altitudine aquae tum etiam rapiditate fluminis ad trans-
3 eundum impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore
pons in Hibero prope effectus nuntiabatur et in Sicori
vadum reperiebatur.

1 LXIII. Iam vero eo magis illi maturandum iter
existimabant. Itaque duabus auxiliaribus cohortibus
Ilerdae praesidio relictis omnibus copiis Sicorim trans-
eunt et cum duabus legionibus, quas superioribus diebus
2 traduxerant, castra coniungunt. Relinquebatur Caesari
nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male habe-
ret et carperet. Pons enim ipsius magnum circuitum
habebat, ut multo breviore itinere illi ad Hiberum
3 pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt
et, cum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra
movissent, repente sese ad novissimum agmen osten-
dunt et magna multitudine circumfusa morari atque
iter impedire incipiunt.

1 LXIIII. Prima luce ex superioribus locis, quae
Caesaris castris erant coniuncta, cernebatur equitatus
nostri proelio novissimos illorum premi vehementer
ac nonnumquam subsistere extremum agmen atque
interrumpi, alias inferri signa et universarum cohor-
tium impetu nostros propelli, dein rursus conversos
2 insequi. Totis vero castris milites circulari et dolere
hostem ex manibus dimitti, bellum non necessario lon-
gius duci, centurionesque tribunosque militum adire
atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, ne
labori suo neu periculo parceret; paratos esse sese,
posse et audere ea transire flumen, qua traductus esset
3 equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus Caesar,
etsi timebat tantae magnitudini fluminis exercitum

obicere, conandum tamen atque experiendum iudicat.
Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi 4
iubet, quorum aut animus aut vires videbantur susti-
nere non posse. Hos cum legione una praesidio castris 5
relinquit; reliquas legiones expeditas educit magno-
que numero iumentorum in flumine supra atque infra
constituto traducit exercitum. Pauci ex his militibus 6
ablati flumine ab equitatu excipiuntur ac sublevantur;
interit tamen nemo. Traducto incolumi exercitu copias
instruit triplicemque aciem ducere incipit. Ac tantum 7
fuit in militibus studii, ut milium VI ad iter addito
circuitu magnaque fluminis ad vadum mora interposita
eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei
IX consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio 1
conspexit, nova re perterritus locis superioribus con-
sistit aciemque instruit. Caesar in campis exercitum 2
reficit, ne defessum proelio obiciat; rursus conantes
progredi insequitur et moratur. Illi necessario matu- 3
rius, quam constituerant, castra ponunt. Suberant
enim montes atque a milibus passuum V itinera diffi-
cilia atque angusta excipiebant. Hos montes intrare 4
cupiebant, ut equitatum effugerent Caesaris praesidiis-
que in angustiis conlocatis exercitum itinere prohi-
berent, ipsi sine periculo ac timore Hiberum copias
traducerent. Quod fuit illis conandum atque omni 5
ratione efficiendum; sed totius diei pugna atque itineris
labore defessi rem in posterum diem distulerunt. Cae-
sar quoque in proximo colle castra ponit.

LXVI. Media circiter nocte iis, qui aquandi causa 1
longius a castris processerant, ab equitibus correptis
fit ab his certior Caesar duces adversariorum silentio
copias castris educere. Quo cognito signum dari iubet
et vasa militari more conclamari. Illi exaudito clamore 2

veriti ne noctu impediti sub onere confligere cogeren-
tur aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis teneren-
tur, iter supprimunt copiasque in castris continent.
3 Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad
exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex castris
Caesaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui
4 loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renuntiat:
v milia passuum proxima intercedere itineris campe-
stris, inde excipere loca aspera et montuosa; qui prior
has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi
nihil esse negotii.

1 LXVII. Disputatur in consilio a Petreio atque
Afranio et tempus profectionis quaeritur. Plerique cen-
sebant, ut noctu iter facerent; posse prius ad angustias
2 veniri, quam sentiretur. Alii, quod pridie noctu con-
clamatum esset in Caesaris castris, argumenti sumebant
3 loco non posse clam exiri. Circumfundi noctu equi-
tatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsi-
dere; nocturnaque proelia esse vitanda, quod perterri-
tus miles in civili dissensione timori magis quam
4 religioni consulere consueverit. At luce multum posse
pudorem omnium *sub* oculis, multum etiam tribunorum
militum et centurionum praesentiam adferre; quibus re-
5 bus coerceri milites et in officio contineri soleant. Quare
omni ratione esse interdiu perrumpendum; etsi aliquo
accepto detrimento, tamen summa exercitus salva locum,
6 quem petant, capi posse. Haec vincit in consilio sen-
tentia, et prima luce postridie constituunt proficisci.

1 LXVIII. Caesar exploratis regionibus albente caelo
omnes copias castris educit magnoque circuitu nullo
certo itinere exercitum ducit. Namque itinera, quae
ad Hiberum atque Octogesam pertinebant, castris ho-
2 stium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae
valles maximae ac difficillimae, saxa multis locis prae-

rupta iter impediebant, ut arma per manus necessario
traderentur militesque inermes sublevatique alii ab aliis
magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem 3
recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore
existimabant, si hostem Hibero intercludere et frumento
prohibere potuissent.

LXVIIII. Ac primo Afraniani milites visendi causa 1
laeti ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus
prosequebantur nostros: necessarii victus inopia coactos
fugere atque ad Ilerdam reverti. Erat enim iter a
proposito diversum, contrariamque in partem iri vide-
batur. Duces vero eorum consilium suum laudibus 2
ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum
opinionem adiuvabat, quod sine iumentis impedimen-
tisque ab Ilerda profectos videbant, ut non posse inopiam
diutius sustinere confiderent. Sed ubi paulatim retor- 3
queri agmen ad dextram conspexerunt iamque primos
superare regionem castrorum animadverterunt, nemo
erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim ca-
stris exeundum atque occurrendum putaret. Concla- 5
matur ad arma, atque omnes copiae paucis praesidio
relictis cohortibus exeunt rectoque ad Hiberum itinere
contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, 1
utri prius angustias montesque occuparent; sed exer-
citum Caesaris viarum difficultates tardabant, Afranii
copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res 2
tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut,
si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi peri-
culum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortes-
que in castris relictas servare non possent; quibus
interclusis exercitu Caesaris auxilium ferri nulla ratione
poterat. Confecit prior iter Caesar atque ex magnis 3
rupibus nactus planitiem in hac contra hostem aciem

instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen
premeretur et ante se hostem videret, collem quendam
4 nactus ibi constitit. Ex eo loco IV cetratorum cohor-
tes in montem, qui erat in conspectu omnium excel-
sissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos iubet
occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis
contenderet et mutato itinere iugis Octogesam perve-
5 niret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent, con-
spicatus equitatus Caesaris in cohortes impetum facit;
nec minimam partem temporis equitum vim cetrati
sustinere potuerunt omnesque ab eis circumventi in
conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

1 LXXI. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero
id Caesarem fugiebat tanto sub oculis accepto detri-
mento perterritum exercitum sustinere non posse, prae-
sertim circumdatum undique equitatu, cum in loco
aequo atque aperto confligeretur; idque ex omnibus
2 partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, cen-
turiones tribunique militum: ne dubitaret proelium
committere. Omnium esse militum paratissimos animos.
3 Afranianos contra multis rebus summi timoris signa
misisse: quod suis non subvenissent, quod de colle non
decederent, quod vix equitum incursus sustinerent con-
latisque in unum locum signis conferti neque ordines
4 neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci time-
ret, datum iri tamen alio quo loco pugnandi facultatem,
quod certe inde decedendum esset Afranio nec sine
aqua permanere posset.

1 LXXII. Caesar in eam spem venerat se sine pugna
et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod re
2 frumentaria adversarios interclusisset. Cur etiam se-
cundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari
pateretur optime meritos de se milites? cur denique
Fortunam periclitaretur? praesertim cum non minus

esset imperatoris consilio superare quam gladio. Move- 3
batur etiam misericordia civium, quos interficiendos
videbat; quibus salvis atque incolumibus rem obtinere
malebat. Hoc consilium Caesaris plerisque non pro- 4
babatur; milites vero palam inter se loquebantur, quo-
niam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam cum
vellet Caesar, sese non esse pugnaturos. Ille in sua
sententia perseverat et paulum ex eo loco degreditur,
ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afra- 5
nius oblata facultate in castra sese referunt. Caesar
praesidiis in montibus dispositis omni ad Hiberum
intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris,
castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum pertur- 1
bati, quod omnem rei frumentariae fluminisque Hiberi
spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat 2
unum iter, Ilerdam si reverti vellent, alterum, si Tarra-
conem peterent. Haec consiliantibus eis nuntiantur
aquatores ab equitatu premi nostro. Qua re cognita 3
crebras stationes disponunt equitum et cohortium ala-
riarum legionariasque intericiunt cohortes vallumque
ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra muni-
tionem et sine timore et sine stationibus aquari pos-
sent. Id opus inter se Petreius atque Afranius par- 4
tiuntur ipsique perficiendi operis causa longius progre-
diuntur.

LXXIIII. Quorum discessu liberam nacti milites 1
conloquiorum facultatem vulgo procedunt, et quem
quisque in castris notum aut municipem habebat, con-
quirit atque evocat. Primum agunt gratias omnes om- 2
nibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent; eorum
se beneficio vivere. Dein de imperatoris fide quaerunt,
rectene se illi sint commissuri, et, quod non ab initio
fecerint armaque quod cum hominibus necessariis et

3 consanguineis contulerint, queruntur. His provocati
sermonibus fidem ab imperatore de Petrei atque Afranii
vita petunt, ne quod in se scelus concepisse neu suos
prodidisse videantur. Quibus confirmatis rebus se sta-
tim signa translaturos confirmant legatosque de pace
primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt.
4 Interim alii suos in castra invitandi causa adducunt,
alii ab suis abducuntur, adeo ut una castra iam facta
ex binis viderentur; compluresque tribuni militum et
centuriones ad Caesarem veniunt seque ei commendant.
5 Idem hoc fit a principibus Hispaniae, quos illi evoca-
verant et secum in castris habebant obsidum loco. Hi
suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque
eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem.
6 Afranii etiam filius adulescens de sua ac parentis sui
salute cum Caesare per Sulpicium legatum agebat.
7 Erant plena laetitia et gratulatione omnia et eorum,
qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere
tantas res confecisse videbantur, magnumque fructum
suae pristinae lenitatis omnium iudicio Caesar ferebat,
consiliumque eius a cunctis probabatur.

1 LXXV. Quibus rebus nuntiatis Afranius ab insti-
tuto opere discedit seque in castra recipit, sic paratus,
ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc
2 quieto et aequo animo ferret. Petreius vero non deserit
sese. Armat familiam; cum hac et praetoria cohorte
cetratorum barbarisque equitibus paucis, beneficiariis
suis, quos suae custodiae causa habere consueverat,
improviso ad vallum advolat, conloquia militum inter-
rumpit, nostros repellit a castris, quos deprehendit, in-
3 terficit. Reliqui coëunt inter se et repentino periculo
exterriti sinistras sagis involvunt gladiosque destrin-
gunt atque ita se a cetratis equitibusque defendunt
castrorum propinquitate confisi seque in castra reci-

piunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad
portas, defenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis flens Petreius ma- 1
nipulos circumit militesque appellat, neu se neu Pom-
peium absentem imperatorem suum adversariis ad
supplicium tradant, obsecrat. Fit celeriter concursus 2
in praetorium. Postulat, ut iurent omnes se exercitum
ducesque non deserturos neque prodituros neque sibi
separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in 3
haec verba iurat ipse; idem iusiurandum adigit Afra-
nium; subsequuntur tribuni militum centurionesque;
centuriatim producti milites idem iurant. Edicunt, 4
penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producat:
productos palam in praetorio interficiunt. Sed pleros-
que ii, qui receperant, celant noctuque per vallum
emittunt. Sic terror oblatus a ducibus, crudelitas in 5
supplicio, nova religio iurisiurandi spem praesentis
deditionis sustulit mentesque militum convertit et rem
ad pristinam belli rationem redegit.

LXXVII. Caesar, qui milites adversariorum in 1
castra per tempus conloquii venerant, summa diligentia
conquiri et remitti iubet. Sed ex numero tribunorum 2
militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud
eum remanserunt. Quos ille postea magno in honore
habuit; centuriones in priores ordines, equites Romanos
in tribunicium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur Afraniani pabulatione, aqua- 1
bantur aegre. Frumenti copiam legionarii nonnullam
habebant, quod dierum XVII ab Ilerda frumentum iussi
erant efferre, cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant
et facultates ad parandum exiguae et corpora insueta
ad onera portanda. Itaque magnus eorum cotidie 2
numerus ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustiis
res. Sed ex propositis consiliis duobus explicitius vide-

batur Ilerdam reverti, quod ibi paulum frumenti reli-
querant. Ibi se reliquum consilium explicaturos con-
3 fidebant. Tarraco aberat longius; quo spatio plures
rem posse casus recipere intellegebant. Hoc probato
4 consilio ex castris proficiscuntur. Caesar equitatu prae-
misso, qui novissimum agmen carperet atque impediret,
ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat
tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

1 LXXVIIII. Genus erat hoc pugnae. Expeditae
cohortes novissimum agmen claudebant † pluresque in
2 locis campestribus subsistebant. Si mons erat ascen-
dendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat,
quod ex locis superioribus, qui antecesserant, suos
3 ascendentes protegebant; cum vallis aut locus declivis
suberat neque ii, qui antecesserant, morantibus opem
ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos
4 tela coiciebant, tum magno erat in periculo res. Relin-
quebatur, ut cum eiusmodi locis esset adpropinquatum,
legionum signa consistere iuberent magnoque impetu
equitum vim repellerent, eo submoto repente incitati
cursu sese in valles universi demitterent atque ita
transgressi rursus in locis superioribus consisterent.
5 Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quo-
rum numerum habebant magnum, ut eos superioribus
perterritos proeliis in medium reciperent agmen ultro-
que eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere
licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperetur.

1 LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente atque pau-
latim proceditur crebroque, ut sint auxilio suis, subsi-
2 stunt; ut tum accidit. Milia enim progressi IV vehe-
mentiusque peragitati ab equitatu montem excelsum
capiunt ibique una fronte contra hostem castra muniunt
3 neque iumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra
posita tabernaculaque constituta et dimissos equites

pabulandi causa animadverterunt, sese subito proripiunt
hora circiter sexta eiusdem diei et spem nacti morae
discessu nostrorum equitum iter facere incipiunt. Qua 4
re animadversa Caesar relictis *impedimentis cum* legio-
nibus subsequitur, praesidio paucas cohortes relinquit;
hora X subsequi, pabulatores equitesque revocari iubet.
Celeriter equitatus ad cotidianum itineris officium re-
vertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo 5
ut paene terga convertant, compluresque milites, etiam
nonnulli centuriones, interficiuntur. Instabat agmen
Caesaris atque universum imminebat.

LXXXI. Tum vero neque ad explorandum idoneum 1
locum castris neque ad progrediendum data facultate
consistunt necessario et procul ab aqua et natura
iniquo loco castra ponunt. Sed isdem de causis Caesar, 2
quae supra sunt demonstratae, amplius proelio non
lacessit; at eo die tabernacula statui passus non est,
quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu
sive interdiu erumperent. Illi animadverso vitio castro- 3
rum tota nocte munitiones proferunt castraque castris
convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt
totumque in ea re diem consumunt. Sed quantum 4
opere processerant et castra protulerant, tanto aberant
ab aqua longius, et praesenti malo aliis malis remedia
dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur 5
ex castris; proximo die praesidio in castris relicto uni-
versas ad aquam copias educunt, pabulatum emittitur
nemo. His eos suppliciis male haberi Caesar et neces- 6
sariam subire deditionem quam proelio decertare male-
bat. Conatur tamen eos vallo fossaque circummunire,
ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demo-
retur; quo necessario descensuros existimabat. Illi et 7
inopia pabuli adducti et quo essent ad iter expeditiores,
omnia sarcinaria iumenta interfici iubent.

1 LXXXII. In his operibus consiliisque biduum con-
sumitur; tertio die magna iam pars operis Caesaris
processerat. Illi impediendae reliquae munitionis causa
hora circiter IX signo dato legiones educunt aciem-
2 que sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones
revocat, equitatum omnem convenire iubet, aciem in-
struit; contra opinionem enim militum famamque om-
nium videri proelium defugisse magnum detrimen-
3 tum adferebat. Sed eisdem de causis, quae sunt
cognitae, quominus dimicare vellet, movebatur, atque
hoc etiam magis, quod spatii brevitas etiam in fugam
coniectis adversariis non multum ad summam victo-
4 riae iuvare poterat. Non enim amplius pedum mili-
bus duobus a castris castra distabant. Hinc duas par-
tes acies occupabant duae; tertia vacabat ad incur-
5 sum atque impetum militum relicta. Si proelium
committeretur, propinquitas castrorum celerem supe-
ratis ex fuga receptum dabat. Hac de causa consti-
tuerat signa inferentibus resistere, prior proelio non
lacessere.

1 LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex legionum
V, tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtine-
2 bant; Caesaris triplex; sed primam aciem quaternae
cohortes ex V legionibus tenebant, has subsidiariae
ternae et rursus aliae totidem suae cuiusque legionis
subsequebantur; sagittarii funditoresque media contine-
3 bantur acie, equitatus latera cingebat. Tali instructa
acie tenere uterque propositum videbatur: Caesar, ut
nisi coactus proelium non committeret, ille, ut opera
Caesaris impediret. Producitur tamen res aciesque ad
solis occasum continentur; inde utrique in castra disce-
4 dunt. Postero die munitiones institutas Caesar parat
perficere; illi vadum fluminis Sicoris temptare, si trans-
5 ire possent. Qua re animadversa Caesar Germanos

levis armaturae equitumque partem flumen traicit crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIIII. Tandem omnibus rebus obsessi quar- 1
tum iam diem sine pabulo retentis iumentis, aquae,
lignorum, frumenti inopia, conloquium petunt et id, si
fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Cae- 2
sare negatum et, palam si conloqui vellent, concessum
est, datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur
in eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utro- 3
que exercitu loquitur Afranius: Non esse aut ipsis aut
militibus suscensendum, quod fidem erga imperatorem
suum Cn. Pompeium conservare voluerint. Sed satis 4
iam fecisse officio satisque supplicii tulisse perpessos
omnium rerum inopiam; nunc vero paene ut feras circummunitos
prohiberi aqua, prohiberi ingressu, neque
corpore dolorem neque animo ignominiam ferre posse.
Itaque se victos confiteri; orare atque obsecráre, si qui 5
locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum supplicium
progredi necesse habeant. Haec quam potest
demississime et subiectissime exponit.

LXXXV. Ad ea Caesar respondit: Nulli omnium 1
has partes vel querimoniae vel miserationis minus convenisse.
Reliquos enim omnes officium suum praesti- 2
tisse: *se*, qui etiam bona condicione et loco et tempore
aequo confligere noluerit, ut quam integerrima essent
ad pacem omnia; exercitum suum, qui iniuria etiam
accepta suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit,
conservarit et texerit; illius denique exercitus
milites, qui per se de concilianda pace egerint, qua in
re omnium suorum vitae consulendum putarint. Sic 3
omnium ordinum partes in misericordia constitisse,
ipsos duces a pace abhorruisse; eos neque conloquii
neque indutiarum iura servasse et homines imperitos
et per conloquium deceptos crudelissime interfecisse.

4 Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimia
pertinacia atque arrogantia accidere soleat, uti eo re-
currant et id cupidissime petant, quod paulo ante
5 contempserint. Neque nunc se illorum humilitate neque
aliqua temporis oportunitate postulare, quibus rebus
opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se
6 multos iam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim
VI legiones alia de causa missas in Hispaniam septi-
mamque ibi conscriptam, neque tot tantasque classes
paratas neque submissos duces rei militaris peritos.
7 Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum
provinciae provisum, quae propter diuturnitatem pacis
8 nullum auxilium desiderarit. Omnia haec iam pridem
contra se parari; in se novi generis imperia constitui,
ut idem ad portas urbanis praesideat rebus et duas
bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat;
9 in se iura magistratuum commutari, ne ex praetura et
consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi
in provincias mittantur; in se aetatis excusationem
nihil valere, quin superioribus bellis probati ad obti-
10 nendos exercitus evocentur; in se uno non servari,
quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut rebus
feliciter gestis aut cum honore aliquo aut certe sine
ignominia domum revertantur exercitumque dimittant.
11 Quae tamen omnia et se tulisse patienter et esse latu-
rum; neque nunc id agere, ut ab illis abductum exer-
citum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit,
12 sed ne illi habeant, quo contra se uti possint. Proinde,
ut esset dictum, provinciis excederent exercitumque
dimitterent; si id sit factum, se nociturum nemini.
Hanc unam atque extremam esse pacis condicionem.

1 LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum et iu-
cundum, ut ex ipsa significatione cognosci potuit, ut,
qui aliquid iusti incommodi exspectavissent, ultro prae-

mium missionis ferrent. Nam cum de loco et de tem- 2
pore eius rei controversia inferretur, et voce et manibus
universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt,
ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide
firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis 3
cum esset in utramque partem verbis disputatum, res
huc deducitur, ut ei, qui habeant domicilium aut pos-
sessionem in Hispania, statim, reliqui ad Varum flumen
dimittantur; ne cui de his noceatur neu quis invitus 4
sacramentum dicere cogatur, a Caesare cavetur.

LXXXVII. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen 1
Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur.
Addit etiam, ut quae quisque eorum in bello amiserit,
quae sint penes milites suos, iis, qui amiserint, resti-
tuantur; militibus aequa facta aestimatione pecuniam
pro his rebus dissolvit. Quascumque postea contro- 2
versias inter se milites habuerunt, sua sponte ad Cae-
sarem in ius adierunt. Petreius atque Afranius cum 3
stipendium ab legionibus paene seditione facta flagita-
rentur, cuius illi diem nondum venisse dicerent, Caesar
ut cognosceret, postulatum est, eoque utrique, quod
statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exerci- 4
tus eo biduo dimissa duas legiones suas antecedere,
reliquas subsequi iussit, ut non longo inter se spatio
castra facerent, eique negotio Q. Fufium Calenum lega-
tum praefecit. Hoc eius praescripto ex Hispania ad 5
Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars
exercitus dimissa est.

COMMENTARIUS SECUNDUS.

1 I. Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius
legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat,
duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppi-
2 dum agere instituit. Una erat proxima portui nava-
libusque, altera ad portam, qua est aditus ex Gallia
atque Hispania, ad id mare, quod adiacet ad ostium
3 Rhodani. Massilia enim fere tribus ex oppidi partibus
mari adluitur; reliqua quarta est, quae aditum habet
a terra. Huius quoque spatii pars ea, quae ad arcem
pertinet, loci natura et valle altissima munita longam
4 et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda
opera C. Trebonius magnam iumentorum atque homi-
num multitudinem ex omni provincia evocat; vimina
materiamque comportari iubet. Quibus comparatis
rebus aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit.

1 II. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium
rerum ad bellum apparatus tantaque multitudo tormen-
torum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae
2 sustinere possent. Asseres enim pedum XII cuspidi-
bus praefixi atque hi maximis ballistis missi per IV
3 ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus
lignis coniunctis inter se porticus integebantur, atque
4 hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat te-
studo pedum LX aequandi loci causa facta item ex
fortissimis lignis, convoluta omnibus rebus, quibus

ignis iactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo 5
operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tor-
mentorum omnem administrationem tardabat. Crebrae 6
etiam per Albicos eruptiones fiebant ex oppido ignes-
que aggeri et turribus inferebantur; quae facile nostri
milites repellebant magnisque ultro inlatis detrimentis
eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum reiciebant.

III. Interim L. Nasidius a Cn. Pompeio cum classe 1
navium XVI, in quibus paucae erant aeratae, L. Domi-
tio Massiliensibusque subsidio missus freto Siciliae
imprudente atque inopinante Curione pervehitur adpul- 2
sisque Messanam navibus atque inde propter repen-
tinum terrorem principum ac senatus fuga facta ex
navalibus eorum *navem* unam deducit. Hac adiuncta 3
ad reliquas naves cursum Massiliam versus perficit
praemissaque clam navicula Domitium Massiliensesque
de suo adventu certiores facit eosque magnopere hor-
tatur, ut rursus cum Bruti classe additis suis auxiliis
confligant.

IIII. Massilienses post superius incommodum ve- 1
teres ad eundem numerum ex navalibus productas naves
refecerant summaque industria armaverant — remigum,
gubernatorum magna copia suppetebat — piscatorias- 2
que adiecerant atque contexerant, ut essent ab ictu
telorum remiges tuti; has sagittariis tormentisque com-
pleverunt. Tali modo instructa classe omnium senio- 3
rum, matrum familiae, virginum precibus et fletu exci-
tati, extremo tempore civitati subvenirent, non minore
animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves con-
scendunt. Communi enim fit vitio naturae, ut invisi- 4
tatis atque incognitis rebus magis confidamus vehemen-
tiusque exterreamur; ut tum accidit. Adventus enim
L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem comple-
verat. Nacti idoneum ventum ex portu exeunt et Tau- 5

roënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium
perveniunt ibique naves expediunt rursusque se ad
confligendum animo confirmant et consilia communi-
cant. Dextra pars attribuitur Massiliensibus, sinistra
Nasidio.

1 V. Eodem Brutus contendit aucto navium numero.
Nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem,
captivae Massiliensium accesserant VI. Has superio-
ribus diebus refecerat atque omnibus rebus instruxerat.
2 Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent,
ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi
3 adversus eos proficiscitur. Facile erat ex castris C.
Trebonii atque omnibus superioribus locis prospicere
in urbem, ut omnis iuventus, quae in oppido reman-
serat, omnesque superioris aetatis cum liberis atque
uxoribus [† publicis custodiisque] aut *in* muro ad cae-
lum manus tenderent aut templa deorum immortalium
adirent et ante simulacra proiecti victoriam ab dis
4 exposcerent. Neque erat quisquam omnium, quin in
eius diei casu suarum omnium fortunarum eventum
5 consistere existimaret. Nam et honesti ex iuventute
et cuiusque aetatis amplissimi nominatim evocati atque
obsecrati naves conscenderant, ut si quid adversi acci-
disset, ne ad conandum quidem sibi quicquam reliqui
fore viderent; si superavissent, vel domesticis opibus
vel externis auxiliis de salute urbis confiderent.

1 VI. Commisso proelio Massiliensibus res nulla ad
virtutem defuit; sed memores eorum praeceptorum,
quae paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decer-
tabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri
viderentur et, quibus in pugna vitae periculum acci-
deret, non ita multo se reliquorum civium fatum an-
tecedere existimarent, quibus urbe capta eadem esset
2 belli fortuna patienda. Diductisque nostris paulatim

navibus et artificio gubernatorum et mobilitati navium
locus dabatur, et si quando nostri facultatem nacti
ferreis manibus iniectis navem religaverant, undique
suis laborantibus succurrebant. Neque vero coniuncti 3
Albici comminus pugnando deficiebant neque multum
cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus
magna vis eminus missa telorum multa nostris de
improviso imprudentibus atque impeditis vulnera in-
ferebat. Conspicataeque naves triremes duae navem 4
D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, dua-
bus ex partibus sese in eam incitaverunt. Sed tantum
re provisa Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo
momento antecederet. Illae adeo graviter inter se in- 5
citatae conflixerunt, ut vehementissime utraque ex con-
cursu laboraret, altera vero praefracto rostro tota con-
labefieret. Qua re animadversa, quae proximae ei loco 6
ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum
faciunt celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed Nasidianae naves nulli usui fuerunt cele- 1
riterque pugna excesserunt; non enim has aut con-
spectus patriae aut propinquorum praecepta ad extre-
mum vitae periculum adire cogebant. Itaque ex eo 2
numero navium nulla desiderata est; ex Massiliensium
classe v sunt depressae, iv captae, una cum Nasidia-
nis profugit; quae omnes citeriorem Hispaniam peti-
verunt. At ex reliquis una praemissa Massiliam huius 3
nuntii perferendi gratia cum iam adpropinquaret urbi,
omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit, et re
cognita tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus
capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen 4
nihilo setius ad defensionem urbis reliqua apparare
coeperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dextram 1
partem operis administrabant, ex crebris hostium erup-

tionibus magno sibi esse praesidio posse, si ibi pro
castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecis-
sent. Quam primo ad repentinos incursus humilem
2 parvamque fecerunt. Huc se referebant; hinc, si qua
maior oppresserat vis, propugnabant; hinc ad repellen-
dum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat
haec quoquoversus pedes XXX, sed parietum crassitudo
3 pedes V. Postea vero, ut est rerum omnium magister
usus hominum, adhibita sollertia inventum est magno
esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris
elata. Id hac ratione perfectum est.

4 VIIII. Ubi turris altitudo perducta est ad conta-
bulationem, eam in parietes instruxerunt ita, ut capita
tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne
2 quid emineret, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc
insuper contignationem, quantum tectum plutei ac
vinearum passum est, latericulo adstruxerunt supraque
eum locum II tigna transversa iniecerunt non longe
ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam con-
tignationem, quae turri tegimento esset futura, supra-
que ea tigna derecto transversas trabes iniecerunt
3 easque axibus religaverunt Has trabes paulo longiores
atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effe-
cerunt, ut esset, ubi tegimenta praependere possent ad
defendendos ictus ac repellendos, cum intra eam con-
4 tignationem parietes exstruerentur; eamque contabula-
tionem summam lateribus lutoque constraverunt, ne
quid ignis hostium nocere posset, centonesque insuper
iniecerunt, ne aut tela tormentis missa tabulationem
perfringerent aut saxa ex catapultis latericium discu-
5 terent. Storias autem ex funibus ancorariis tres in
longitudinem parietum turris latas IV pedes fecerunt
easque ex tribus partibus, quae ad hostes vergebant,
in eminentibus trabibus circum turrim praependentes

religaverunt; quod unum genus tegimenti aliis locis
erant experti nullo telo neque tormento traici posse.
Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque 6
munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia opera
abduxerunt; turris tectum per se ipsum pressionibus
ex contignatione prima suspendere ac tollere coeperunt.
Ubi quantum storiarum demissio patiebatur, tantum 7
elevarant, intra haec tegimenta abditi atque muniti
parietes lateribus exstruebant rursusque alia pressione
ad aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus 8
alterius contabulationis videbatur, tigna item ut primo
tecta extremis lateribus instruebant exque ea contigna-
tione rursus summam contabulationem storiasque ele-
vabant. Ita tuto ac sine ullo vulnere ac periculo VI 9
tabulata exstruxerunt fenestrasque, quibus in locis visum
est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

X. Ubi ex ea turri, quae circum essent opera, tueri 1
se posse sunt confisi, musculum pedes LX longum ex
materia bipedali, quem a turri latericia ad hostium
turrim murumque perducerent, facere instituerunt; cuius
musculi haec erat forma. Duae primum trabes in solo 2
aeque longae distantes inter se pedes IV conlocantur
inque eis columellae pedum in altitudinem V defigun-
tur. Has inter se capreolis molli fastigio coniungunt, 3
ubi tigna, quae musculi tegendi causa ponantur, con-
locentur. Eo super tigna bipedalia iniciunt eaque
laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum 4
trabesque extremas quadratas regulas IV patentes di-
gitos defigunt, quae lateres, qui super musculo struan-
tur, contineant. Ita fastigato atque ordinatim structo 5
trabes, quae erant in capreolis conlocatae, lateribus
lutoque, musculus ut ab igni, qui ex muro iaceretur,
tutus esset, conteguntur. Super lateres coria inducun- 6
tur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere possit.

Coria autem ne rursus igni ac lapidibus corrumpan-
7 tur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne tectum
vineis ad ipsam turrim perficiunt subitoque inopinan-
tibus hostibus [machinatione navali] phalangis sub-
iectis ad turrim hostium admovent, ut aedificio iungatur.

1 XI. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam
maxima possunt, vectibus promovent praecipitataque
de muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas mate-
riae sustinet, et quidquid incidit, fastigio musculi
2 delabitur. Id ubi vident, mutant consilium; cupas taeda
ac pice refertas incendunt easque de muro in muscu-
lum devolvunt. Involutae labuntur, delapsae ab late-
3 ribus longuriis furcisque ab opere removentur. Interim
sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium,
quibus fundamenta continebantur, convellunt. Muscu-
lus ex turri latericia a nostris telis tormentisque defen-
ditur; hostes ex muro ac turribus submoventur; non
4 datur libera muri defendendi facultas. Compluribus
iam lapidibus ex illa, quae suberat, turri subductis
repentina ruina pars eius turris concidit, pars reliqua
consequens procumbebat, cum hostes urbis direptione
perterriti inermes cum infulis se porta foras universi
proripiunt, ad legatos atque exercitum supplices manus
tendunt.

1 XII. Qua nova re oblata omnis administratio belli
consistit militesque aversi a proelio ad studium au-
2 diendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos
exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes proi-
3 ciunt; orant, ut adventus Caesaris exspectetur. Captam
suam urbem videre, opera perfecta, turrim subrutam;
itaque ab defensione desistere. Nullam exoriri moram
posse, quominus cum venisset, si imperata non facerent
4 ad nutum, e vestigio diriperentur. Docent, si omnino
turris concidisset, non posse milites contineri, quin

spe praedae in urbem inrumperent urbemque delerent.
Haec atque eiusdem generis complura ut ab hominibus
doctis magna cum misericordia fletuque pronuntiantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati milites ex opere 1
deducunt, oppugnatione desistunt; operibus custodias
relinquunt. Indutiarum quodam genere misericordia 2
facto adventus Caesaris exspectatur. Nullum ex muro,
nullum a nostris mittitur telum; ut re confecta omnes
curam et diligentiam remittunt. Caesar enim per lit- 3
teras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim
oppidum expugnari pateretur, ne gravius permoti mili-
tes et defectionis odio et contemptione sui et diutino
labore omnes puberes interficerent; quod se facturos 4
minabantur aegreque tum sunt retenti, quin *in* oppi-
dum inrumperent, graviterque eam rem tulerunt, quod
stetisse per Trebonium, quominus oppido potirentur,
videbatur.

XIIII. At hostes sine fide tempus atque occasio- 1
nem fraudis ac doli quaerunt interiectisque aliquot
diebus, nostris languentibus atque animo remissis, subito
meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex
diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset,
arma vero omnia reposita contectaque essent, portis
foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operi-
bus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tem- 2
pore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam
conciperent et prius haec omnia consumerentur, quam
quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri 3
repentina Fortuna permoti arma, quae possunt, adri-
piunt, alii ex castris sese incitant. Fit in hostes im-
petus eorum, sed *de* muro sagittis tormentisque fugien-
tes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt 4
ibique musculum turrimque latericiam libere incendunt.
Ita multorum mensium labor hostium perfidia et vi

5 tempestatis puncto temporis interiit. Temptaverunt
hoc idem Massilienses postero die. Eandem nacti tem-
pestatem maiore cum fiducia ad alteram turrim agge-
remque eruptione pugnaverunt multumque ignem intu-
6 lerunt. Sed ut superiore tempore contentionem nostri
omnem remiserant, ita proximi diei casu admoniti omnia
ad defensionem paraverant. Itaque multis interfectis
reliquos infecta re in oppidum reppulerunt.

1 XV. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo maiore
militum studio administrare et reficere instituit. Nam
ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse
viderunt indutiisque per scelus violatis suam virtutem
irrisui fore perdoluerunt, quod, unde agger omnino
comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arbo-
ribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et
convectis, aggerem novi generis atque inauditum ex
latericiis duobus muris senum pedum crassitudine atque
eorum murorum contignatione facere instituerunt aequa
fere latitudine, atque ille congesticius ex materia fuerat
2 agger. Ubi aut spatium inter muros aut imbecillitas
materiae postulare videretur, pilae interponuntur, tra-
versaria tigna iniciuntur, quae firmamento esse possint,
et quidquid est contignatum, cratibus consternitur, luto-
3 que crates integuntur. Sub tecto miles dextra ac
sinistra muro tectus, adversus plutei obiectu, operi
4 quaecumque sunt usui, sine periculo supportat. Cele-
riter res administratur; diuturni laboris detrimentum
sollertia et virtute militum brevi reconciliatur. Por-
tae, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro
relinquuntur.

1 XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu lon-
goque spatio refici non posse sperassent, paucorum
dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae
neque eruptioni locus esset nec quicquam omnino re-

linqueretur, qua aut telis militibus aut igni operibus
noceri posset, eodemque exemplo sentiunt totam urbem, 2
qua sit aditus a terra, muro turribusque circummuniri
posse, sic ut ipsis consistendi in suis munitionibus
locus non esset, cum paene inaedificata in muris ab
exercitu nostro moenia viderentur ac tela manu coi-
cerentur, suorumque tormentorum usum, quibus ipsi 3
magna superavissent, spatii propinquitate interire pari-
que condicione ex muro ac turribus bellandi data se
virtute nostris adaequare non posse intellegunt, ad
easdem deditionis condiciones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania initio cogni- 1
tis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pom-
peianis rebus amicissime de Caesare loquebatur: prae- 2
occupatum sese legatione a Cn. Pompeio, teneri obstri-
ctum fide; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem
cum Caesare intercedere, neque se ignorare, quod
esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret,
quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius
provinciae. Haec omnibus ferebat sermonibus neque 3
se in ullam partem movebat. Postea vero quam Cae- 4
sarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petrei
cum exercitu Afranii esse coniunctas, magna auxilia
convenisse, magna esse in spe atque exspectatione et
consentire omnem citeriorem provinciam, quaeque postea
acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae
accepit, atque haec ad eum elatius atque inflatius
Afranius perscribebat, se quoque ad motum Fortunae
movere coepit.

XVIII. Dilectum habuit tota provincia, legionibus 1
completis duabus cohortes circiter XXX alarias addidit.
Frumenti magnum numerum coëgit, quod Massilien-
sibus, item quod Afranio Petreioque mitteret. Naves
longas X Gaditanis ut facerent imperavit, complures

2 praeterea [in] Hispali faciendas curavit. Pecuniam om
nem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum
Gades contulit; eo VI cohortes praesidii causa ex
provincia misit Gaiumque Gallonium equitem Roma-
num familiarem Domitii, qui eo procurandae heredi-
tatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus
praefecit; arma omnia privata ac publica in domum
3 Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Caesarem con-
tiones. Saepe ex tribunali praedicavit adversa Caesa-
rem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum
ad Afranium perfugisse; haec se certis nuntiis, certis
4 auctoribus comperisse. Quibus rebus perterritos cives
Romanos eius provinciae sibi ad rempublicam admini-
strandam HS CLXXX et argenti pondo XX milia, tritici
5 modium CXX milia polliceri coëgit. Quas Caesari esse
amicas civitates arbitrabatur, his graviora onera iniun-
gebat praesidiaque eo deducebat et iudicia in privatos
reddebat; qui verba atque orationem adversus rempu-
blicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat.
Provinciam omnem in sua et Pompei verba iusiuran-
6 dum adigebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae
in citeriore Hispania, bellum parabat. Ratio autem
haec erat belli, ut se cum II legionibus Gades conferret,
naves frumentumque omne ibi contineret; provinciam
enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat. In in-
sula frumento navibusque comparatis bellum duci non
7 difficile existimabat. Caesar etsi multis necessariisque
rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam
partem belli in Hispaniis relinquere, quod magna esse
Pompei beneficia et magnas clientelas in citeriore pro-
vincia sciebat.

1 XVIIII. Itaque duabus legionibus missis in ulte-
riorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse
cum DC equitibus magnis itineribus praegreditur

edictumque praemittit, ad quam diem magistratus princi-
pesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae
vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato nulla fuit 2
civitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam
mitteret, non civis Romanus paulo notior, quin ad
diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se 3
portas Varroni clausit, custodias vigiliasque in turribus
muroque disposuit, cohortes duas, quae colonicae ap-
pellabantur, cum eo casu venissent, tuendi oppidi causa
apud se retinuit. Isdem diebus Carmonenses, quae est 4
longe firmissima totius provinciae civitas, deductis
tribus in arcem oppidi cohortibus a Varrone praesidio,
per se cohortes eiecit portasque praeclusit.

XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum 1
legionibus quam primum Gades contenderet, ne itinere
aut traiectu intercluderetur; tanta ac tam secunda in
Caesarem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso 2
ei paulo longius litterae Gadibus redduntur, simulatque
sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos
principes cum tribunis cohortium, quae essent ibi in
praesidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem
insulamque Caesari servarent. Hoc inito consilio denun- 3
tiavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo
liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, *se* sibi
consilium capturos. Hoc timore adductum Gallonium
Gadibus excessise. His cognitis rebus altera ex duabus 4
legionibus, quae vernacula appellabatur, ex castris Var-
ronis adstante et inspectante ipso signa sustulit sese-
que Hispalim recepit atque in foro et porticibus sine
maleficio consedit. Quod factum adeo eius conventus 5
cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quis-
que hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus per- 6
territus Varro, cum itinere converso sese Italicam
venturum praemisisset, certior ab suis factus est prae-

7 clusas esse portas. Tum vero omni interclusus itinere
ad Caesarem mittit paratum se esse legionem, cui
iusserit, tradere. Ille ad eum Sex. Caesarem mittit
8 atque huic tradi iubet. Tradita legione Varro Cordu-
bam ad Caesarem venit; relatis ad eum publicis cum
fide rationibus, quod penes eum est pecuniae, tradit
et, quid ubique habeat frumenti ac navium, ostendit.

1 XXI. Caesar contione habita Cordubae omnibus
generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum
in sua potestate studuissent habere, Hispanis, quod
praesidia expulissent, Gaditanis, quod conatus adversa-
riorum infregissent seseque in libertatem vindicavissent,
tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii
causa venerant, quod eorum consilia sua virtute con-
2 firmavissent. Pecunias, quas erant in publicum Varroni
cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos
3 liberius locutos hanc poenam tulisse cognoverat. Tri-
butis quibusdam publicis privatisque praemiis reliquos
in posterum bona spe complet biduumque Cordubae
commoratus Gades proficiscitur; pecunias monimen-
taque, quae ex fano Herculis conlata erant in privatam
4 domum, referri in templum iubet. Provinciae Q. Cas-
sium praeficit; huic IV legiones attribuit. Ipse iis
navibus, quas M. Varro quasque Gaditani iussu Varro-
nis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi
totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris
5 adventum exspectabant. Eadem ratione privatim ac
publice quibusdam civitatibus habitis honoribus Tar-
racone discedit pedibusque Narbonem atque inde Mas-
siliam pervenit. Ibi legem de dictatore latam seseque
dictatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit.

1 XXII. Massilienses omnibus defessi malis, rei fru-
mentariae ad summam inopiam adducti, bis proelio
navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam

pestilentia conflictati ex diutina conclusione et muta-
tione victus — panico enim vetere atque hordeo cor-
rupto omnes alebantur, quod ad huiusmodi casus
antiquitus paratum in publicum contulerant — deiecta
turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum
et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem
venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt.
Sed paucis ante diebus L. Domitius cognita Massilien- 2
sium voluntate navibus III comparatis, ex quibus duas
familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat,
nactus turbidam tempestatem profectus est. Hunc 3
conspicatae naves, quae missu Bruti consuetudine coti-
diana ad portum excubabant, sublatis ancoris sequi
coeperunt. Ex his unum ipsius navigium contendit 4
et fugere perseveravit auxilioque tempestatis ex con-
spectu abiit, duo perterrita concursu nostrarum navium
sese in portum receperunt. Massilienses arma tormen- 5
taque ex oppido, ut est imperatum, proferunt, naves
ex portu navalibusque educunt, pecuniam ex publico
tradunt. Quibus rebus confectis Caesar magis eos pro 6
nomine et vetustate quam pro meritis in se civitatis
conservans duas ibi legiones praesidio relinquit, ceteras
in Italiam mittit; ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Isdem temporibus C. Curio in Africam 1
profectus ex Sicilia et iam ab initio copias P. Attii
Vari despiciens duas legiones ex IV, quas a Caesare
acceperat, D equites transportabat biduoque et noctibus
tribus *in* navigatione consumptis adpellit ad eum locum,
qui appellatur Anquillaria. Hic locus abest a Clupeis 2
passuum XXII milia habetque non incommodam aestate
stationem et duobus eminentibus promontoriis conti-
netur. Huius adventum L. Caesar filius cum X longis 3
navibus ad Clupea praestolans, quas naves Uticae
ex praedonum bello subductas P. Attius reficiendas

huius belli causa curaverat, veritus navium multitu-
dinem ex alto refugerat, adpulsaque ad proximum litus
trireme constrata et in litore relicta pedibus Hadru-
4 metum profugerat. Id oppidum C. Considius Longus
unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae Caesaris
naves *cognita* eius fuga se Hadrumetum receperunt.
5 Hunc secutus Marcius Rufus quaestor navibus XII,
quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxe-
rat, postquam in litore relictam navem conspexit, hanc
remulco abstraxit; ipse ad C. Curionem cum classe
redit.

1 XXIIII. Curio Marcium Uticam navibus praemittit;
ipse eodem cum exercitu proficiscitur triduique iter
2 progressus ad flumen Bagradam pervenit. Ibi C. Ca-
ninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit;
ipse cum equitatu antecedit ad Castra exploranda Cor-
3 nelia, quod is locus peridoneus castris habebatur. Id
autem est iugum derectum eminens in mare, utraque
ex parte praeruptum atque asperum, sed tamen paulo
leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit.
4 Abest derecto itinere ab Utica paulo amplius passus
mille. Sed hoc *in* itinere est fons, quo mare succedit
longius, lateque is locus restagnat; quem si qui vitare
voluerit, VI milium circuitu in oppidum pervenit.

1 XXV. Hoc explorato loco Curio castra Vari con-
spicit muro oppidoque coniuncta ad portam, quae
appellatur bellica, admodum munita natura loci, una
ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod est
ante oppidum, substructionibus eius operis maximis,
2 aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit
multa undique portari atque agi plenissimis viis, quae
repentini tumultus timore ex agris in urbem confere-
3 bantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet atque
haberet loco praedae; eodemque tempore his rebus

subsidio DC equites Numidae ex oppido peditesque
CCCC mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Iuba
paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum 4
hospitium cum Pompeio et simultas cum Curione inter-
cedebat, quod tribunus plebis legem promulgaverat,
qua lege regnum Iubae publicaverat. Concurrunt equi- 5
tes inter se; neque vero primum impetum nostrorum
Numidae ferre potuerunt, sed interfectis circiter CXX
reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim 6
adventu longarum navium Curio pronuntiari onerariis
navibus iubet, quae stabant ad Uticam numero circiter
CC, se in hostium habiturum loco, qui non ex vestigio
ad Castra Cornelia naves traduxisset. Qua pronuntia- 7
tione facta temporis puncto sublatis ancoris omnes
Uticam relinquunt et, quo imperatum est, transeunt.
Quae res omnium rerum copia complevit exercitum.

XXVI. His rebus gestis Curio se in castra ad 1
Bagradam recipit atque universi exercitus conclama-
tione imperator appellatur posteroque die Uticam exer-
citum ducit et prope oppidum castra ponit. Nondum 2
opere castrorum perfecto equites ex statione nuntiant
magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uti-
cam venire; eodemque tempore vis magna pulveris
cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat
in conspectu. Novitate rei Curio permotus praemittit 3
equites, qui primum impetum sustineant ac morentur;
ipse celeriter ab opere deductis legionibus aciem in-
struit. Equitesque committunt proelium et, priusquam 4
plane legiones explicari et consistere possent, tota
auxilia regis impedita ac perturbata, quod nullo ordine
et sine timore iter fecerant, in fugam coiciunt equi-
tatuque omni fere incolumi, quod se per litora cele-
riter in oppidum recipit, magnum peditum numerum
interficiunt.

1 XXVII. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex
castris Curionis cum manipularibus suis XXII ad Attium
2 Varum perfugiunt. Hi sive vere quam habuerant opi-
nionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari
serviunt — nam quae volumus, ea credimus libenter,
et quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus —
confirmant quidem certe totius exercitus animos alienos
esse a Curione maximeque opus esse in conspectum
3 exercitus venire et conloquendi dare facultatem. Qua
opinione adductus Varus postero die mane legiones
ex castris educit. Facit idem Curio, atque una valle
non magna interiecta suas uterque copias instruit.

1 XXVIII. Erat in exercitu Vari Sex. Quintilius Va-
rus, quem fuisse Corfinii supra demonstratum est. Hic
dimissus a Caesare in Africam venerat, legionesque
eas traduxerat Curio, quas superioribus temporibus
Corfinio receperat Caesar, adeo ut paucis mutatis cen-
2 turionibus idem ordines manipulique constarent. Hanc
nactus appellationis causam Quintilius circumire aciem
Curionis atque obsecrare milites coepit, ne primi sacra-
menti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem
dixissent, memoriam deponerent neu contra eos arma
ferrent, qui eadem essent usi Fortuna eademque in
obsidione perpessi, neu pro his pugnarent, a quibus *per*
3 contumeliam perfugae appellarentur. Huc pauca ad
spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si
se atque Attium secuti essent, exspectare deberent.
4 Hac habita oratione nullam in partem ab exercitu
Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias
reducit.

1 XXVIIII. At in castris Curionis magnus omnium
incessit timor animis; is variis hominum sermonibus
celeriter augetur. Unusquisque enim opiniones finge-
bat et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris

addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat 2
atque alius alii tradiderat, plures auctores eius rei
videbantur. † Civile bellum; genus hominum quod licere 3
libere facere et sequi quod vel*let*... legiones hae quae
paulo ante apud adversarios fuerant... nam etiam Cae-
saris beneficium mutaverat consuetudo qua offerrentur...
Municipia etiam diversis partibus coniuncta... Ne-
que enim ex Marsis Paelignisque veniebat ut qui supe-
riore nocte in contuberniis commilitesque... nonnulli 4
graviora sermones militum dubia durius accipiebantur,
nonnulli etiam ab his, qui diligentiores videri volebant,
fingebantur †.

XXX. Quibus de causis consilio convocato de 1
summa rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae 2
conandum omnibus modis castraque Vari oppugnanda
censerent, quod *in* huiusmodi militum consiliis otium
maxime contrarium esse arbitrarentur; postremo prae-
stare dicebant per virtutem in pugna belli fortunam
experiri, quam desertos et circumventos ab suis gra-
vissimum supplicium perpeti. Erant, qui censerent de 3
tertia vigilia in Castra Cornelia recedendum, ut maiore
spatio temporis interiecto militum mentes sanarentur,
simul *ut*, si quid gravius accidisset, magna multitudine
navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

XXXI. Curio utrumque improbans consilium, quan- 1
tum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri super-
esse dicebat; hos turpissimae fugae rationem habere,
illos etiam iniquo loco dimicandum putare. 'Qua enim,' 2
inquit, 'fiducia et opere et natura loci munitissima
castra expugnari posse confidimus? Aut vero quid 3
proficimus, si accepto magno detrimento ab oppugna-
tione castrorum discedimus? Quasi non et felicitas
rerum gestarum exercitus benevolentiam imperatoribus
et res adversae odia concilient! Castrorum autem 4

mutatio quid habet nisi turpem fugam et desperatio-
nem omnium et alienationem exercitus? Nam neque
pudentes suspicari oportet sibi parum credi neque im-
probos scire sese timeri, quod illis licentiam timor
5 augeat noster, his *suspicio* studia deminuat. Quod si
iam,' inquit, 'haec explorata habeamus, quae de exer-
citus alienatione dicuntur, quae quidem ego aut omnino
falsa aut certe minora opinione esse confido, quanto
haec dissimulari et occultari, quam per nos confirmari
6 praestet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus
incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augea-
7 mus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt,
quo maiorem, credo, licentiam habeant, qui peccare
conentur. Namque huiusmodi res aut pudore aut metu
tenentur, quibus rebus nox maxime adversaria est.
8 Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra op-
pugnanda censeam, neque tanti timoris, uti spe defi-
ciam, atque omnia prius experienda arbitror magnaque
ex parte iam me una vobiscum de re iudicium factu-
rum confido.'

1 XXXII. Dimisso consilio contionem advocat mili-
tum. Commemorat, quo sit eorum usus studio ad
Corfinium Caesar, ut magnam partem Italiae beneficio
2 atque auctoritate eorum suam fecerit. 'Vos enim ve-
strumque factum,' inquit, 'omnia deinceps municipia sunt
secuta, neque sine causa et Caesar amicissime de vobis
3 et illi gravissime iudicaverunt. Pompeius enim nullo
proelio pulsus vestri facti praeiudicio demotus Italia
excessit; Caesar me, quem sibi carissimum habuit, pro-
vincias Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque
4 Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. At sunt,
qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim
est illis optatius, quam uno tempore et nos circum-
venire et vos nefario scelere obstringere? aut quid

irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos
prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant, in eorum
potestatem veniatis, qui se per vos perisse existimant?
An vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? 5
duos pulsos exercitus? duos superatos duces? duas
receptas provincias? haec acta diebus XL, quibus in
conspectum adversariorum venerit Caesar? An, qui 6
incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant?
vos autem incerta victoria Caesarem secuti diiudicata
iam belli fortuna victum sequamini, cum vestri officii
praemia percipere debeatis? Desertos enim se ac pro- 7
ditos a vobis dicunt et prioris sacramenti mentionem
faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos Domitius 8
deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos proie-
cit ille? non sibi clam vobis salutem fuga petivit?
non proditi per illum Caesaris beneficio estis conser-
vati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, cum 9
proiectis fascibus et deposito imperio privatus et captus
ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova 10
religio, ut eo neglecto sacramento, quo tenemini, re-
spiciatis illud, quod deditione ducis et capitis deminu-
tione sublatum est. At, credo, [si] Caesarem probatis, 11
in me offenditis. Qui de meis in vos meritis praedi-
caturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate
et vestra exspectatione leviora; sed tamen sui laboris
milites semper eventu belli praemia petiverunt, qui
qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligen-
tiam quidem nostram aut, quem ad finem adhuc res
processit, Fortunam cur praeteream? An paenitet vos, 12
quod salvum atque incolumem exercitum nulla omnino
navi desiderata traduxerim? quod classem hostium
primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per
biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu
sinuque adversariorum CC naves oneratas abduxerim

eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere neque
13 navibus, commeatu iuvari possint? Hac vos Fortuna
atque his ducibus repudiatis Corfiniensem ignominiam,
Italiae fugam, Hispaniarum deditionem — Africi belli
14 praeiudicia — sequimini! Equidem me Caesaris mili-
tem dici volui, vos me imperatoris nomine appella-
vistis. Cuius si vos paenitet, vestrum vobis beneficium
remitto, mihi meum restituite nomen, ne ad contume-
liam honorem dedisse videamini.'

1 XXXIII. Qua oratione permoti milites crebro etiam
dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infide-
litatis suspicionem sustinere viderentur, discedentem
vero ex contione universi cohortantur, magno sit animo
necubi dubitet proelium committere et suam fidem
2 virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium
et voluntate et opinione consensu suorum constituit
Curio, cum primum sit data potestas, proelio rem com-
mittere, posteroque die productos eodem loco, quo
3 superioribus diebus constiterat, in acie conlocat. Ne
Varus quidem [Attius] dubitat copias producere, sive
sollicitandi milites sive aequo loco dimicandi detur
occasio, ne facultatem praetermittat.

1 XXXIIII. Erat vallis inter duas acies, ut supra
demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo
ascensu. Hanc uterque si adversariorum copiae transire
conarentur, exspectabat, quo aequiore loco proelium
2 committeret .... Simul ab sinistro cornu P. Attii
equitatus omnis et una levis armaturae interiecti com-
3 plures, cum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad
eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortes
mittit; quorum primum impetum equites hostium non
tulerunt, sed admissis equis ad suos refugerunt; relicti
ab his, qui una procurrerant levis armaturae, circum-
veniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota

Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat.
Tum Rebilus, legatus Caesaris, quem Curio secum ex 4
Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re mi-
litari sciebat, 'Perterritum, 'inquit, 'hostem vides, Curio;
quid dubitas uti temporis oportunitate?' Ille unum 5
elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quae pridie
sibi confirmassent, sequi sese iubet et praecurrit ante
omnes. Adeoque erat impedita vallis, ut in ascensu
nisi sublevati a suis primi non facile eniterentur. Sed 6
praeoccupatus animus Attianorum militum timore et
fuga et caede suorum nihil de resistendo cogitabat,
omnesque iam se ab equitatu circumveniri arbitraban-
tur. Itaque priusquam telum adigi posset aut nostri
propius accederent, omnis Vari acies terga vertit seque
in castra recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius Paelignus quidam ex 1
infimis ordinibus de exercitu Curionis primum agmen
fugientium consecutus magna voce Varum nomine ap-
pellans requirebat, uti unus esse ex eius militibus et
monere aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille 2
saepius appellatus respexit ac restitit et, quis esset
aut quid vellet, quaesivit, humerum apertum gladio
appetiit, paulumque afuit, quin Varum interficeret;
quod ille periculum sublato ad eius conatum scuto
vitavit. Fabius a proximis militibus circumventus inter-
ficitur. At fugientium multitudine ac turba portae 3
castrorum occupantur atque iter impeditur, pluresque
in eo loco sine vulnere quam in proelio aut fuga
intereunt, neque multum afuit, quin etiam castris ex-
pellerentur, ac nonnulli protinus eodem cursu in oppi-
dum contenderunt. Sed cum loci natura et munitio 4
castrorum aditum *prohibebat,* tum quod ad proelium
egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad
oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio 5

exercitum in castra reducit suis omnibus praeter Fa-
bium incolumibus, ex numero adversariorum circiter
DC interfectis ac mille vulneratis; qui omnes discessu
Curionis multique praeterea per simulationem vulnerum
ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt.
6 Qua re animadversa Varus et terrore exercitus cognito
bucinatore in castris et paucis ad speciem tabernacu-
lis relictis de tertia vigilia silentio exercitum in oppi-
dum reducit.

1 XXXVI. Postero die Curio obsidere Uticam vallo-
que circummunire instituit. Erat in oppido multitudo
insolens belli diuturnitate otii, Uticenses pro quibus-
dam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi, conventus
is, qui ex variis generibus constaret, terror ex supe-
2 rioribus proeliis magnus. Itaque de deditione omnes
iam palam loquebantur et cum P. Attio agebant, ne
3 sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. Haec
cum agerentur, nuntii praemissi ab rege Iuba venerunt,
qui illum adesse cum magnis copiis dicerent et de
custodia ac defensione urbis hortarentur. Quae res
eorum perterritos animos confirmavit.

1 XXXVII. Nuntiabantur haec eadem Curioni, sed
aliquamdiu fides fieri non poterat; tantam habebat
2 suarum rerum fiduciam. Iamque Caesaris in Hispania
res secundae in Africam nuntiis ac litteris perfereban-
tur. Quibus omnibus rebus sublatus nihil contra se
3 regem ausurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus
comperit minus v et xx milibus [longe] ab Utica eius
copias abesse, relictis munitionibus sese in Castra Cor-
4 nelia recepit. Huc frumentum comportare, [castra mu-
nire,] materiam conferre coepit statimque in Siciliam
misit, uti duae legiones reliquusque equitatus ad se
5 mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima
natura loci et munitione et maris propinquitate et

aquae et salis copia, cuius magna vis iam ex proximis
erat salinis eo congesta. Non materia multitudine 6
arborum, non frumentum, cuius erant plenissimi agri,
deficere poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio
reliquas copias exspectare et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus probatisque con- 1
siliis ex perfugis quibusdam oppidanis audit Iubam
revocatum finitimo bello et controversiis Leptitanorum
restitisse in regno et Saburram, eius praefectum, cum
mediocribus copiis missum Uticae adpropinquare. His 2
auctoribus temere credens consilium commutat et proe-
lio rem committere constituit. Multum ad hanc rem
probandam adiuvat adulescentia, magnitudo animi, su-
perioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae.
His rebus impulsus equitatum omnem prima nocte ad 3
castra hostium mittit ad flumen Bagradam; quibus
praeerat Saburra, de quo ante erat auditum; sed rex
cum omnibus copiis sequebatur et VI milium passuum
intervallo ab Saburra consederat. Equites missi nocte 4
iter conficiunt imprudentesque atque inopinantes hostes
adgrediuntur. Numidae enim quadam barbara consue-
tudine nullis ordinibus passim consederant. Hos op- 5
pressos somno dispersos adorti magnum eorum nume-
rum interficiunt; multi perterriti profugiunt. Quo facto
ad Curionem equites revertuntur captivosque ad eum
reducunt.

XXXVIIII. Curio cum omnibus copiis quarta vigi- 1
lia exierat cohortibus V castris praesidio relictis. Pro-
gressus milia passuum VI equites convenit, rem gestam
cognovit; e captivis quaerit, quis castris ad Bagradam
praesit; respondent Saburram. Reliqua studio itineris 2
conficiendi quaerere praetermittit proximaque respiciens
signa, 'Videtisne,' inquit, 'milites, captivorum orationem
cum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse

copias missas, quae paucis equitibus pares esse non
3 potuerint? Proinde ad praedam, ad gloriam properate,
ut iam de praemiis vestris et de referenda gratia cogi-
4 tare incipiamus.' Erant per se magna, quae gesserant
equites, praesertim cum eorum exiguus numerus cum
tanta multitudine Numidarum conferretur. Haec tamen
ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines
5 laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia
proferebantur, capti homines equique producebantur,
ut quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam
morari videretur. Ita spei Curionis militum studia
6 non deerant. Equites sequi iubet sese iterque acce-
lerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri
posset. At illi itinere totius noctis confecti subsequi
non poterant atque alii alio loco resistebant. Ne haec
quidem res Curionem ad spem morabatur.

1 XXXX. Iuba certior factus a Saburra de nocturno
proelio II milia Hispanorum et Gallorum equitum,
quos suae custodiae causa circum se habere consuerat,
et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Sabur-
rae submittit; ipse cum reliquis copiis elephantisque
2 LX lentius subsequitur. Suspicatus *ex* praemissis equiti-
bus ipsum adfore Curionem Saburra copias equitum
peditumque instruit atque his imperat, ut simulatione
timoris paulatim cedant ac pedem referant; sese, cum
opus esset, signum proelii daturum et, quod rem po-
3 stulare cognovisset, imperaturum. Curio ad superio-
rem spem addita praesenti timoris opinione hostes
fugere arbitratus copias ex locis superioribus in cam-
pum deducit.

1 XXXXI. Quibus ex locis cum longius esset pro-
gressus, confecto iam labore exercitu XVI milium spatio
2 constitit. Dat suis signum Saburra, aciem constituit
et circumire ordines atque hortari incipit; sed peditatu

dumtaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem
immittit. Non deest negotio Curio suosque hortatur, 3
ut spem omnem in virtute ponant. Ne militibus qui-
dem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore
confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat; sed hi
erant numero CC, reliqui in itinere substiterant. Hi 4
quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco
cedere cogebant, sed neque longius fugientes prosequi
neque vehementius equos incitare poterant. At equi- 5
tatus hostium ab utroque cornu circumire aciem no-
stram et aversos proterere incipit. Cum cohortes ex 6
acie procucurrissent, Numidae integri celeritate impetum
nostrorum effugiebant, rursusque ad ordines suos se
recipientes circumibant et ab acie excludebant. Sic
neque in loco manere ordinesque servare neque pro-
currere et casum subire tutum videbatur. Hostium 7
copiae submissis ab rege auxiliis crebro augebantur;
nostros vires lassitudine deficiebant, simul ii, qui vul-
nera acceperant, neque acie excedere neque in locum
tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium
circumdata tenebatur. Hi de sua salute desperantes, 8
ut extremo vitae tempore homines facere consuerunt,
aut suam mortem miserabantur aut parentes suos com-
mendabant, si quos ex eo periculo Fortuna servare
potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

XXXXII. Curio ubi perterritis omnibus neque 1
cohortationes suas neque preces audiri intellegit, unam
ut in miseris rebus spem reliquam salutis esse arbi-
tratus proximos colles capere universos atque eo signa
ferri iubet. Hos quoque praeoccupat missus a Saburra
equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri 2
perveniunt et partim fugientes ab equitatu interficiun-
tur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem 3
Cn. Domitius, praefectus equitum, cum paucis equitibus

circumsistens, ut fuga salutem petat atque in castra
4 contendat, et se ab eo non discessurum pollicetur. At
Curio numquam se amisso exercitu, quem a Caesare
suae fidei commissum acceperit, in eius conspectum
reversurum confirmat atque ita proelians interficitur.
5 Equites ex proelio perpauci se recipiunt; sed ii, quos
ad novissimum agmen equorum reficiendorum causa
substitisse demonstratum est, fuga totius exercitus
procul animadversa sese incolumes in castra conferunt.
Milites ad unum omnes interficiuntur.

1 XXXXIII. His rebus cognitis Marcius Rufus quae-
stor in castris relictus a Curione cohortatur suos, ne
animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Si-
ciliam navibus reportentur. Pollicetur magistrisque
imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad
2 litus adpulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror,
ut alii adesse copias Iubae dicerent, alii cum legioni-
bus instare Varum iamque se pulverem venientium
cernere, quarum rerum nihil omnino acciderat, alii
classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur.
Itaque perterritis omnibus sibi quisque consulebat.
3 Qui in classe erant, proficisci properabant. Horum fuga
navium onerariarum magistros incitabat; pauci lenun-
4 culi ad officium imperiumque conveniebant. Sed tanta
erat completis litoribus contentio, qui potissimum ex
magno numero conscenderent, ut multitudine atque
onere nonnulli deprimerentur, reliqui hoc timore pro-
pius adire tardarentur.

1 XXXXIIII. Quibus rebus accidit, ut pauci milites
patresque familiae, qui aut gratia aut misericordia
valerent aut *ad* naves adnare possent, recepti in Sici-
liam incolumes pervenirent. Reliquae copiae missis
ad Varum noctu legatorum numero centurionibus sese
3 ei dediderunt. Quorum cohortes militum postero die

ante oppidum Iuba conspicatus, suam esse praedicans praedam, magnam partem eorum interfici iussit, paucos electos in regnum remisit, cum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur neque resistere auderet. Ipse equo 3
in oppidum vectus prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis [diebus], quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

COMMENTARIUS TERTIUS.

1 I. Dictatore habente comitia Caesare consules crean-
tur Iulius Caesar et P. Servilius; is enim erat annus,
2 quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus
confectis, cum fides tota Italia esset angustior neque
creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri
darentur; per eos fierent aestimationes possessionum
et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuisset,
3 atque eae creditoribus traderentur. Hoc et ad timo-
rem novarum tabularum tollendum minuendumve, qui
fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad
debitorum tuendam existimationem esse aptissimum
4 existimavit. Item praetoribus tribunisque plebis roga-
tiones ad populum ferentibus nonnullos ambitus Pom-
peia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe
praesidia legionum Pompeius habuerat, quae iudicia
aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus
singulis diebus erant perfecta, in integrum restituit,
qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera
in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus esset,
5 quoniam sui fecissent potestatem. Statuerat enim prius
hos iudicio populi debere restitui quam suo beneficio
videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia aut
arrogans in praeripiendo populi beneficio videretur.

1 II. His rebus et feriis Latinis comitiisque omnibus
perficiendis XI dies tribuit dictaturaque se abdicat et

ab urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legio- 2
nes XII, equitatum omnem venire iusserat. Sed tantum
navium repperit, ut anguste XV milia legionariorum
militum, D equites transportari possent. Hoc unum
[inopia navium] Caesari ad celeritatem conficiendi belli
defuit. Atque eae ipsae copiae hoc infrequentiores 3
imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant,
longumque iter ex Hispania magnum numerum demi-
nuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brun-
disium ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus
omnem exercitum valetudine temptaverat.

III. Pompeius annuum spatium ad comparandas 1
copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste
otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis,
Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoe-
nice, Aegypto classem coëgerat, magnam omnibus locis
aedificandam curaverat, magnam imperatam Asiae, Sy- 2
riae regibusque omnibus et dynastis et tetrarchis et
liberis Achaiae populis pecuniam exegerat, magnam
societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat,
sibi numerare coëgerat.

IIII. Legiones effecerat civium Romanorum IX: 1
V ex Italia, quas traduxerat; unam ex Cilicia vetera-
nam, quam factam ex duabus gemellam appellabat;
unam ex Creta et Macedonia ex veteranis militibus,
qui dimissi a superioribus imperatoribus in his pro-
vinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul
conscribendas curaverat. Praeterea magnum numerum 2
ex Thessalia, Boeotia, Achaia Epiroque supplementi
nomine in legiones distribuerat; his Antonianos milites
admiscuerat. Praeter has exspectabat cum Scipione 3
ex Syria legiones II. Sagittariorum Creta, Lacedae-
mone, ex Ponto atque Syria reliquisque civitatibus
III milia numero habebat, funditorum cohortes sexce-

narias II, equitum VII milia. Ex quibus DC Gallos
Deiotarus adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappadocia;
ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat et Sa-
4 dalam filium miserat; ex Macedonia CC erant, quibus
Rhascypolis praeerat, excellenti virtute; D ex Gabi-
nianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A.
Gabinius praesidii causa apud regem Ptolomaeum re-
liquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; DCCC
ex servis suis pastorumque suorum *numero* coëgerat;
5 CCC Tarcondarius Castor et Domnilaus ex Gallograe-
cia dederant — horum alter una venerat, alter filium
miserat —; CC ex Syria a Commageno Antiocho, cui
magna Pompeius praemia tribuerat, missi erant, in his
6 plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos partim
mercennarios, partim imperio aut gratia comparatos,
item Macedones, Thessalos ac reliquarum gentium et
civitatum adiecerat atque *ita* eum, quem supra demon-
stravimus, numerum expleverat.

1 V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia,
Aegypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus com-
2 paraverat. Hiemare Dyrrachii, Apolloniae omnibusque
oppidis maritimis constituerat, ut mare transire Cae-
sarem prohiberet, eiusque rei causa omni ora maritima
3 classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pom-
peius filius, Asiaticis D. Laelius et C. Triarius, Syriacis
C. Cassius, Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio,
Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo et
4 M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus
praepositus cuncta administrabat; ad hunc summa im-
perii respiciebat.

1 VI. Caesar ut Brundisium venit, contionatus apud
milites, quoniam prope ad finem laborum ac periculo-
rum esset perventum, aequo animo mancipia atque
impedimenta in Italia relinquerent, ipsi expediti naves

conscenderent, quo maior numerus militum posset imponi, omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent, conclamantibus omnibus, imperaret, quod vellet, quodcumque imperavisset, se aequo animo esse facturos, pridie Non. Ian. naves solvit. [Impositae, ut supra 2
demonstratum est, legiones VII.] Postridie terram atti- 3
git. Cerauniorum inter saxa et alia loca periculosa quietam nactus stationem et portus omnes timens, quod teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum, qui appellatur Palaeste, omnibus navibus ad unam incolumibus milites exposuit.

VII. Erat Orici Lucretius Vespillo et Minucius 1
Rufus cum Asiaticis navibus XVIII, quibus iussu D. Laelii praeerant, M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae. Sed neque hi sibi confisi ex portu prodire sunt ausi, 2
cum Caesar omnino XII naves longas praesidio duxisset, in quibus erant constratae IV, neque Bibulus impeditis navibus dispersisque remigibus satis mature occurrit, quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de eius adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus naves eadem nocte Brun- 1
disium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equitatusque transportari possent. Huic officio prae- 2
positus erat Fufius Calenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectae naves neque usae nocturna aura in redeundo offenderunt. Bibulus enim Corcyrae certior factus de 3
adventu Caesaris sperans alicui se parti onustarum navium occurrere posse inanibus occurrit et nactus circiter XXX in eas indiligentiae suae ac doloris iracundiam erupit omnesque incendit eodemque igni nautas dominosque navium interfecit magnitudine poenae reliquos deterreri sperans. Hoc confecto negotio a Saso- 4
nis ad Curici portum stationes litoraque omnia longe

lateque classibus occupavit, custodiisque diligentius dispositis ipse gravissima hieme in navibus excubans neque ullum laborem aut munus despiciens neque subsidium exspectans, si in Caesaris conspectum venire *conantes impedire* posset, ...

. . . .

1 VIIII. Discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius
cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi con-
citatis Dalmatis reliquisque barbaris Issam a Caesaris
2 amicitia avertit; conventum Salonarum cum neque pol-
licitationibus neque denuntiatione periculi permovere
posset, oppidum oppugnare instituit. Erat autem oppi-
3 dum et loci natura et opere *parum* munitum. Sed
celeriter cives Romani ligneis effectis turribus sese
munierunt et, cum essent infirmi ad resistendum propter
paucitatem hominum crebris confecti vulneribus, ad
extremum auxilium descenderunt servosque omnes pu-
beres liberaverunt et praesectis omnium mulierum
4 crinibus tormenta effecerunt. Quorum cognita senten-
tia Octavius quinis castris oppidum circumdedit atque
uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere
5 coepit. Illi omnia perpeti parati maxime a re frumen-
taria laborabant. Cui rei missis ad Caesarem legatis
auxilium ab eo petebant; reliqua, ut poterant, incom-
6 moda per se sustinebant. Et longo interposito spatio
cum diuturnitas oppugnationis neglegentiores Octavia-
nos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis
discessu eorum pueris mulieribusque in muro disposi-
tis, ne quid cotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi
manu facta cum iis, quos nuper maxime liberaverant,
7 in proxima Octavii castra inruperunt. His expugnatis
eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta
et deinceps reliqua, omnibusque eos castris expulerunt
et magno numero interfecto reliquos atque ipsum

Octavium in naves confugere coëgerunt. [Hic fuit
oppugnationis exitus.] Iamque hiems adpropinqua- 8
bat, et tantis detrimentis acceptis Octavius desperata
oppugnatione oppidi Dyrrachium sese ad Pompeium
recepit.

X. Demonstravimus L. Vibullium Rufum, Pompei 1
praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque
ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in
Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum 2
iudicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium
mitteret, eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem
habere intellegebat. Erat autem haec summa manda- 3
torum: Debere utrumque pertinaciae finem facere et
ab armis discedere neque amplius Fortunam periclitari.
Satis esse magna utrimque incommoda accepta, quae 4
pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos
casus timerent: illum Italia expulsum amissa Sicilia 5
et Sardinia duabusque Hispaniis et cohortibus *in* Italia
atque Hispania civium Romanorum C atque XXX;
se morte Curionis et detrimento Africani exercitus et
Antonii militumque deditione ad Curictam. Proinde 6
sibi ac reipublicae parcerent, *cum* quantum in bello
Fortuna posset, iam ipsi incommodis suis satis essent
documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, 7
dum sibi uterque confideret et pares ambo viderentur;
si vero alteri paulum modo tribuisset Fortuna, non
esse usurum condicionibus pacis eum, qui superior
videretur, neque fore aequa parte contentum, qui se
omnia habiturum confideret. Condiciones pacis quo- 8
niam antea convenire non potuissent, Romae ab senatu
et a populo peti debere. Interesse id reipublicae et 9
ipsis placere oportere, si uterque in contione statim
iuravisset se triduo proximo exercitum dimissurum.
Depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, 10

necessario populi senatusque iudicio fore utrumque
11 contentum. Haec quo facilius Pompeio probari pos-
sent, omnes suas terrestres copias urbiumque *praesidia*
statim se dimissurum.

1 XI. Vibullius [his] expositus Corcyrae non minus
necessarium esse existimavit de repentino adventu Cae-
saris Pompeium fieri certiorem, uti ad id consilium
capere posset, antequam de mandatis agi inciperetur,
atque ideo continuato noctem ac diem itinere atque
omnibus oppidis mutatis ad celeritatem iumentis ad Pom-
2 peium contendit, ut adesse Caesarem nuntiaret. Pom-
peius erat eo tempore in Candavia iterque ex Mace-
donia in hiberna Apolloniam Dyrrachiumque habebat.
Sed re nova perturbatus maioribus itineribus Apollo-
niam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates
3 occuparet. At ille expositis militibus eodem die Oricum
proficiscitur. Quo cum venisset, L. Torquatus, qui
iussu Pompei oppido praeerat praesidiumque ibi Par-
thinorum habebat, conatus portis clausis oppidum de-
4 fendere, cum Graecos murum ascendere atque arma
capere iuberet, illi autem se contra imperium populi
Romani pugnaturos negarent, oppidani [autem] etiam
sua sponte Caesarem recipere conarentur, desperatis
omnibus auxiliis portas aperuit et se atque oppidum
Caesari dedidit incolumisque ab eo conservatus est.

1 XII. Recepto Caesar Orico nulla interposita mora
Apolloniam proficiscitur. Eius adventu audito L. Stabe-
rius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem
atque eam munire obsidesque ab Apolloniatibus exigere
2 coepit. Illi vero daturos se negare neque portas con-
suli praeclusuros neque sibi iudicium sumpturos contra,
atque omnis Italia populusque Romanus iudicavisset.
3 Quorum cognita voluntate clam profugit Apollonia
Staberius. Illi ad Caesarem legatos mittunt oppidoque

recipiunt. Hos sequuntur Byllidenses *et* Amantini et 4
reliquae finitimae civitates totaque Epirus et legatis
ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos se polli-
centur.

XIII. At Pompeius cognitis his rebus, quae erant 1
Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrachio timens diur-
nis eo nocturnisque itineribus contendit. Simul Caesar 2
adpropinquare dicebatur; tantusque terror incidit eius
exercitui, quod properans noctem diei coniunxerat neque
iter intermiserat, ut paene omnes ex Epiro finitimis-
que regionibus signa relinquerent, complures arma
proicerent, ac fugae simile iter videretur. Sed cum 3
prope Dyrrachium Pompeius constitisset castraque me-
tari iussisset, perterrito etiam tum exercitu princeps
Labienus procedit iuratque se eum non deserturum
eundemque casum subiturum, quemcumque ei Fortuna
tribuisset. Hoc idem reliqui iurant legati; hos tribuni 4
militum centurionesque sequuntur, atque idem om-
nis exercitus iurat. Caesar praeoccupato itinere ad 5
Dyrrachium finem properandi facit castraque ad flumen
Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castellis
vicisque bene meritae civitatis [tutae] esset praesidio,
ibique reliquarum ex Italia legionum adventum ex-
spectare et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem 6
Pompeius fecit et trans flumen Apsum positis castris
eo copias omnes auxiliaque conduxit.

XIIII. Calenus legionibus equitibusque Brundisii 1
in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare,
quantam navium facultatem habebat, naves solvit, pau-
lumque a portu progressus litteras a Caesare accepit,
quibus est certior factus portus litoraque omnia clas-
sibus adversariorum teneri. Quo cognito se in portum 2
recipit navesque omnes revocat. Una ex his, quae
perseveravit neque imperio Caleni obtemperavit, quod

erat sine militibus privatoque consilio administrabatur,
3 delata Oricum atque a Bibulo expugnata est; qui de
servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium
sumit et ad unum interficit. Ita in exiguo tempore
magnoque casu totius exercitus salus constitit.

1 XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat *cum*
classe ad Oricum et, sicuti mari portibusque Caesarem
prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohi-
2 bebatur. Praesidiis enim dispositis omnia litora a
Caesare tenebantur, neque lignandi atque aquandi ne-
3 que naves ad terram deligandi potestas fiebat. Erat
res in magna difficultate summisque angustiis rerum
necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur sicuti
reliquum commeatum ita ligna atque aquam Corcyra
4 navibus onerariis supportare, atque etiam uno tempore
accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus ex pellibus,
quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem
5 cogerentur; quas tamen difficultates patienter atque
aequo animo ferebant neque sibi nudanda litora et
6 relinquendos portus existimabant. Sed cum essent in
quibus demonstravi angustiis ac se Libo cum Bibulo
coniunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M'.
Acilio et Statio Murco legatis, quorum alter oppidi
muris, alter praesidiis terrestribus praeerat: velle se
de maximis rebus cum Caesare loqui, si sibi eius
facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandae
7 causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim
postulant, ut sint indutiae, atque ab iis impetrant.
8 Magnum enim, quod adferebant, videbatur, et Caesarem
id summe sciebant cupere, et profectum aliquid Vibullii
mandatis existimabatur.

1 XVI. Caesar eo tempore cum legione una profectus
ad recipiendas ulteriores civitates et rem frumentariam
expediendam, qua angusta utebatur, erat ad Buthrotum

oppidum *oppositum* Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et 2
Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bi-
buli legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo 3
cum venisset, evocantur illi ad conloquium. Prodit
Libo atque excusat Bibulum, quod is iracundia summa
erat inimicitiasque habebat etiam privatas cum Cae-
sare ex aedilitate et praetura conceptas; ob eam causam
conloquium vitasse, ne res maximae spei maximaeque
utilitatis eius iracundia impedirentur. Summam *suam* 4
esse ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur
atque ab armis discederetur, sed potestatem eius rei
nullam habere, propterea quod de consilii sententia
summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint.
Sed postulatis Caesaris cognitis missuros ad Pompeium, 5
atque illum reliqua per se acturum hortantibus ipsis.
Interea manerent indutiae, dum ab illo rediri posset,
neve alter alteri noceret. Huc addit pauca de causa
et de copiis auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Cae- 1
sar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodatur,
satis causae putamus. Postulabat Caesar, ut legatos 2
sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret idque
ipsi fore reciperent aut acceptos per se ad eum per-
ducerent. Quod ad indutias pertineret, sic belli ratio- 3
nem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua
impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet. Si 4
hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis
custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum.
Nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec
non remitterentur, neque hanc rem illi esse impedi-
mento. Libo neque legatos Caesaris recipere neque 5
periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompeium
reicere; unum instare de indutiis vehementissimeque
contendere. Quem ubi Caesar intellexit praesentis pe- 6

riculi atque inopiae vitandae causa omnem orationem
instituisse neque ullam spem aut condicionem pacis
adferre, ad reliquam cogitationem belli sese recepit.
1 XVIII. Bibulus multos dies terra prohibitus et
graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, cum
neque curari posset neque susceptum officium deserere
2 vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo
ad neminem unum summa imperii rediit, sed separatim
suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat.
3 Vibullius sedato tumultu, quem repentinus Caesaris
adventus concitaverat, ubi primum e re visum est,
adhibito Libone et L. Lucceio et Theophane, quibus-
cum communicare de maximis rebus Pompeius consue-
4 verat, de mandatis Caesaris agere instituit. Quem
ingressum in sermonem Pompeius interpellavit et loqui
plura prohibuit. 'Quid mihi,' inquit, 'aut vita aut
civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere vide-
bor? cuius rei opinio tolli non poterit, cum in Italiam,
5 ex qua profectus sum ... reductus existimabor.' Bello
perfecto ab iis Caesar haec facta cognovit, qui sermoni
interfuerunt; conatus tamen nihilo minus est aliis ra-
tionibus per conloquia de pace agere.
1 XVIIII. Inter bina castra Pompei atque Caesaris
unum flumen tantum intererat Apsus, crebraque inter
se conloquia milites habebant, neque ullum interim
2 telum per pactiones loquentium traiciebatur. Mittit
P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea,
quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret
et crebro magna voce pronuntiaret, liceretne civibus
ad cives de pace tuto legatos mittere, quod etiam fu-
gitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset, prae-
sertim cum id agerent, ne cives cum civibus armis
3 decertarent. Multa suppliciter locutus est, ut de sua
atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque

militibus auditus. Responsum est ab altera parte 4
A. Varronem profiteri se altero die ad conloquium
venturum atque una visurum, quemadmodum tuto le-
gati venire et, quae vellent, exponere possent; certum-
que ei rei tempus constituitur. Quo cum esset postero 5
die ventum, magna utrimque multitudo convenit magna-
que erat exspectatio eius rei atque omnium animi
intenti esse ad pacem videbantur. Qua ex frequentia 6
T. Labienus prodit, sed missa oratione de pace loqui
elate atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum 7
mediam orationem interrumpunt subito undique tela
immissa; quae ille obtectus armis militum vitavit;
vulnerantur tamen complures, in his Cornelius Balbus,
M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones militesque non-
nulli. Tum Labienus: 'Desinite ergo de compositione 8
loqui; nam nobis nisi Caesaris capite relato pax esse
nulla potest.'

XX. Isdem temporibus M. Coelius Rufus praetor 1
causa debitorum suscepta inito magistratu tribunal
suum iuxta C. Trebonii, praetoris urbani, sellam con-
locavit et *se*, si quis appellavisset de aestimatione et
de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut Caesar
praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed 2
fiebat aequitate decreti et humanitate Trebonii, qui his
temporibus clementer et moderate ius dicendum existi-
mabat, ut reperiri non possent, a quibus initium ap-
pellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare et 3
calamitatem aut propriam suam aut temporum queri
et difficultates auctionandi proponere etiam mediocris
est animi; integras vero tenere possessiones, qui se
debere fateantur, cuius animi aut cuius impudentiae
est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. 4
Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior
inventus est Coelius. At ab hoc profectus initio, ne 5

frustra ingressus turpem causam videretur, legem pro-
mulgavit, ut sexenni die sine usuris creditae pecuniae
solverentur.

1 XXI. Cum resisteret Servilius consul reliquique
magistratus et minus opinione sua efficeret, ad homi-
num excitanda studia sublata priore lege duas promul-
gavit, unam, qua mercedes habitationum annuas condu-
2 ctoribus donavit, aliam tabularum novarum, impetuque
multitudinis in C. Trebonium facto et nonnullis vul-
3 neratis eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus
Servilius consul ad senatum retulit, senatusque Coelium
ab republica removendum censuit. Hoc decreto eum
consul senatu prohibuit et contionari conantem de
4 rostris deduxit. Ille ignominia et dolore permotus
palam se proficisci ad Caesarem simulavit; clam nuntiis
ad Milonem missis, qui Clodio interfecto eo nomine
erat damnatus, atque eo in Italiam evocato, quod magnis
muneribus datis gladiatoriae familiae reliquias habebat,
sibi coniunxit atque eum in Thurinum ad sollicitan-
5 dos pastores praemisit. Ipse cum Casilinum venisset
unoque tempore signa eius militaria atque arma Capuae
essent comprehensa et familia Neapoli visa atque pro-
ditio oppidi appareret, patefactis consiliis exclusus
Capua et periculum veritus, quod conventus arma ce-
perat atque eum hostis loco habendum existimabat,
consilio destitit atque *ab* eo itinere sese avertit.

1 XXII. Interim Milo dimissis circum municipia lit-
teris *se* ea, quae faceret, iussu atque imperio facere
Pompei, quae mandata ad se per Vibullium delata
essent, quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sol-
2 licitabat. Apud quos cum proficere nihil posset, qui-
busdam solutis ergastulis Compsam in agro Hirpino
oppugnare coepit. Eo cum a Q. Pedio praetore cum
3 legione . . . . , lapide ictus ex muro periit. Et

Coelius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem pervenit Thurios. Ubi cum quosdam eius municipii sollicitaret equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab his est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae 4
occupatione magistratuum legitimorum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo profectus ab Orico cum classe, cui 1
praeerat, navium L Brundisium venit insulamque, quae contra portum Brundisinum est, occupavit, quod praestare arbitrabatur unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnia litora ac portus custodia clausos tueri. Hic repentino adventu naves onerarias 2
quasdam nactus incendit et unam frumento onustam abduxit magnumque nostris terrorem iniecit, et noctu militibus ac sagittariis in terra expositis praesidium equitum deiecit et adeo loci oportunitate profecit, uti ad Pompeium litteras mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici iuberet; sua classe auxilia sese Caesaris prohibiturum.

XXIIII. Erat eo tempore Antonius Brundisii; *is* 1
virtute militum confisus scaphas navium magnarum circiter LX cratibus pluteisque contexit eoque milites delectos imposuit atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit navesque triremes duas, quas Brundisii faciendas curaverat, per causam exercendorum remigum ad fauces portus prodire iussit. Has cum 2
audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse quadriremes V ad eas misit. Quae cum navibus nostris *ad*propinquassent, nostri, ut erat imperatum, refugiebant, illi studio incitati incautius sequebantur. Iam ex omnibus partibus subito Antonianae scaphae 3
signo dato se in hostes incitaverunt primoque impetu unam ex his quadriremibus cum remigibus defensori-

busque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coëge-
4 runt. Ad hoc detrimentum accessit, ut equitibus per
oram maritimam ab Antonio dispositis aquari prohi-
berentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo
discessit a Brundisio obsidionemque nostrorum omisit.

1 XXV. Multi iam menses transierant et hiems
praecipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad
Caesarem veniebant. Ac nonnullae eius rei praeter-
missae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe
flaverant venti, quibus necessario committendum exi-
2 stimabat. Quantoque eius amplius processerat tempo-
ris, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus
praeerant, maioremque fiduciam prohibendi habebant,
et crebris Pompei litteris castigabantur, quoniam primo
venientem Caesarem non prohibuissent, at reliquos
eius exitus impedirent, duriusque cotidie tempus ad
transportandum lenioribus ventis *successurum* exspecta-
3 bant. Quibus rebus permotus Caesar Brundisium ad suos
severius scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem
navigandi dimitterent, sive ad litora Apolloniatium *sive
ad Labeatium* cursum derigere atque eo naves eicere
4 possent. Haec a custodiis classium loca maxime vaca-
bant, quod se longius *a* portibus committere non
audebant.

1 XXVI. Illi adhibita audacia et virtute administran-
tibus M. Antonio et Fufio Caleno, multum ipsis mili-
tibus hortantibus neque ullum periculum pro salute
Caesaris recusantibus, nacti Austrum naves solvunt
atque altero die Apolloniam Dyrrachiumque praeter-
2 vehuntur. Qui cum essent ex continenti visi, C. Co-
ponius, qui Dyrrachii classi Rhodiae praeerat, naves
ex portu educit, et cum iam nostris remissiore vento
adpropinquasset, idem Auster increbruit nostrisque
3 praesidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conatu

desistebat, sed labore et perseverantia nautarum se
vim tempestatis superare posse sperabat praetervectos-
que Dyrrachium magna vi venti nihilo setius seque-
batur. Nostri usi Fortunae beneficio tamen impetum 4
classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti
portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum milia
passuum III, eo naves introduxerunt — qui portus ab
Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus — levius-
que tempestatis quam classis periculum existimaverunt.
Quo simulatque intro est itum, incredibili felicitate 5
Auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

XXVII. Hic subitam commutationem Fortunae vi- 1
dere licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus
portus recipiebat; qui nostris navibus periculum intu-
lerant, de suo timere cogebantur. Itaque tempore 2
commutato tempestas et nostros texit et naves Rhodias
adflixit, ita ut ad unam omnes constratae numero XVI
eliderentur et naufragio interirent, et ex magno remi-
gum propugnatorumque numero pars ad scopulos ad-
lisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur; quos
omnes conservatos Caesar domum remisit.

XXVIII. Nostrae naves duae tardius cursu con- 1
fecto in noctem coniectae, cum ignorarent, quem locum
reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris constite-
runt. Has scaphis minoribusque navigiis compluribus 2
suis missis Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, ex-
pugnare parabat; simul de deditione eorum agebat et
incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis 3
CCXX e legione tironum sustulerat, altera ex veterana
paulo minus CC. Hic cognoscere licuit, quantum esset 4
hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim
multitudine navium perterriti et salo nauseaque con-
fecti iureiurando accepto nihil iis nocituros hostes se
Otacilio dediderunt; qui omnes ad eum producti contra

religionem iurisiurandi in eius conspectu crudelissime
5 interficiuntur At veteranae legionis milites, item con-
flictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pri-
stina virtute remittendum aliquid putaverunt et tractan-
dis condicionibus et simulatione deditionis extracto
primo noctis tempore gubernatorem in terram navem
6 eicere cogunt, ipsi idoneum locum nacti reliquam noctis
partem ibi confecerunt et luce prima missis ad eos ab
Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae
observabant, circiter CCCC, quique eos armati ex prae-
sidio secuti sunt, se defenderunt et nonnullis eorum
interfectis incolumes se ad nostros receperunt.

1 XXVIIII. Quo facto conventus civium Romanorum,
qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar
attribuerat muniendumque curaverat, Antonium rece-
pit omnibusque rebus iuvit. Otacilius sibi timens *ex*
2 oppido fugit et ad Pompeium pervenit. Ex*positis* om-
nibus copiis Antonius, quarum erat summa veterana-
rum trium legionum uniusque tironum et equitum
DCCC, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos
3 milites equitesque transportandos, pontones, quod est
genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio,
ut si forte Pompeius vacuam existimans Italiam eo
traiecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus,
aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet,
nuntiosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus
exercitum exposuisset et quid militum transvexisset.

1 XXX. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pom-
peius cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyr-
rachiumque naves viderant, ipsi iter secundum eas
terra derexerant, sed quo essent eae delatae, primis
2 diebus ignorabant. Cognitaque re diversa sibi ambo
consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se cum
Antonio coniungeret, Pompeius, ut venientibus in iti-

nere se opponeret, si imprudentes ex insidiis adoriri
posset; eodemque die uterque eorum ex castris stativis 3
a flumine Apso exercitum educunt, Pompeius clam et
noctu, Caesar palam atque interdiu. Sed Caesari cir- 4
cuitu maiore iter erat longius, adverso flumine, ut
vado transire posset; Pompeius, quia expedito itinere
flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus
ad Antonium contendit, atque ubi eum adpropinquare 5
cognovit, idoneum locum nactus ibi copias conlocavit
suosque omnes castris continuit ignesque fieri prohi-
buit, quo occultior esset eius adventus. Haec ad An- 6
tonium statim per Graecos deferuntur. Ille missis ad
Caesarem nuntiis unum diem sese castris tenuit; altero
die ad eum pervenit Caesar. Cuius adventu cognito 7
Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex
eo loco discedit omnibusque copiis ad Asparagium
Dyrrachinorum pervenit atque ibi idoneo loco castra
ponit.

XXXI. His temporibus Scipio detrimentis quibus- 1
dam circa montem Amanum acceptis imperatorem se
appellaverat. Quo facto civitatibus tyrannisque magnas 2
imperaverat pecunias, item a publicanis suae provin-
ciae debitam biennii pecuniam exegerat et ab isdem
insequentis anni mutuam praeceperat equitesque toti
provinciae imperaverat. Quibus coactis, finitimis hosti- 3
bus Parthis post se relictis, qui paulo ante M. Cras-
sum imperatorem interfecerant et M. Bibulum in obsi-
dione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat.
Summamque in sollicitudinem ac timorem Parthici belli 4
provincia cum venisset, ac nonnullae militum voces
cum audirentur sese, contra hostem si ducerentur,
ituros, contra civem et consulem arma non laturos,
deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in
hiberna legionibus maximas largitiones fecit et con-

firmandorum militum causa diripiendas his civitates dedit.

1 XXXII. Interim acerbissime imperatae pecuniae
tota provincia exigebantur. Multa praeterea generatim
2 ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servo-
rum ac liberorum tributum imponebatur; columnaria,
ostiaria, frumentum, milites, arma, remiges, tormenta,
vecturae imperabantur; cuius modo rei nomen reperiri
poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur.
3 Non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singu-
lis *singuli* cum imperio praeficiebantur. Qui horum
quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et
4 civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et appa-
ritorum provincia, differta praediatoribus atque exacto-
ribus, qui praeter imperatas pecunias suo etiam privato
compendio serviebant: dictitabant enim se domo pa-
triaque expulsos omnibus necessariis egere rebus, ut
5 honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Acce-
debant ad haec gravissimae usurae, quod in bello ple-
rumque accidere consuevit universis imperatis pecuniis;
quibus in rebus prolationem diei donationem esse
dicebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio
6 multiplicatum est. Neque minus ob eam causam civi-
bus Romanis eius provinciae, sed in singulos conventus
singulasque civitates certae pecuniae imperabantur,
mutuasque illas ex senatusconsulto exigi dictitabant;
publicanis, ut in Syria fecerant, insequentis anni vecti-
gal praeceptum est mutuum.

1 XXXIII. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas
antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat. Certaque ei
rei die constituta cum in fanum ventum esset adhibi-
tis compluribus ordinis senatorii, quos advocaverat
Scipio, litterae ei redduntur a Pompeio, mare transisse
cum legionibus Caesarem; properaret ad se cum exer-

citu venire omniaque post [ea quae] haberet. His 2
litteris acceptis, quos advocaverat, dimittit; ipse iter
in Macedoniam parare incipit paucisque post diebus
est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem
attulit.

XXXIIII. Caesar Antonii exercitu coniuncto de- 1
ducta Orico legione, quam tuendae orae maritimae causa
ibi posuerat, temptandas sibi provincias longiusque
procedendum existimabat; et cum ad eum ex Thessa- 2
lia Aetoliaque legati venissent, qui praesidio misso
pollicerentur earum gentium civitates imperata factu-
ras, L. Cassium Longinum cum legione tironum, quae
appellabatur XXVII, atque equitibus CC in Thessaliam,
C. Calvisium Sabinum cum cohortibus V paucisque
equitibus in Aetoliam misit; maxime eos, quod erant
propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent,
hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus 3
duabus, XI et XII, et equitibus D in Macedoniam pro-
ficisci iussit; cuius provinciae ab ea parte, quae libera 4
appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum,
missus legatus omnium suorum excellens studium pro-
fitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius primo adventu summa 1
omnium Aetolorum receptus voluntate praesidiis ad-
versariorum Calydone et Naupacto deiectis omni Aeto-
lia potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione 2
pervenit. Hic cum essent factiones duae, varia volun-
tate civitatum utebatur: Hegesaretos, veteris homo
potentiae, Pompeianis rebus studebat; Petraeus, summae
nobilitatis adulescens, suis ac suorum opibus Caesarem
enixe iuvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedo- 1
niam venit; et cum ad eum frequentes civitatum lega-
tiones convenire coepissent, nuntiatum est adesse

Scipionem cum legionibus, magna opinione et fama
omnium; nam plerumque in novitate *rem* fama ante-
2 cedit. Hic nullo in loco Macedoniae moratus magno
impetu contendit ad Domitium et, cum ab eo milia
passuum XX afuisset, subito se ad Cassium Longinum
3 in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut
simul adesse et venire nuntiaretur, et quo iter expe-
ditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem,
quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus
VIII praesidio impedimentis legionum reliquit castellum-
4 que ibi muniri iussit. Eodem tempore equitatus regis
Cotyis ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessa-
5 liam esse consuerat. Tum timore perterritus Cassius
cognito Scipionis adventu visisque equitibus, quos
Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit,
qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam
6 versus iter facere coepit. At Scipionem properantem
sequi litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium
cum legionibus adesse neque se praesidium, ubi con-
7 stitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Qui-
bus litteris acceptis consilium Scipio iterque commutat;
Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre conten-
8 dit. Itaque diem ac noctem continuato itinere ad eum
pervenit, tam oportuno tempore, ut simul Domitiani
exercitus pulvis cerneretur et primi antecursores Sci-
pionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio
Scipionis celeritas salutem attulit.

1 XXXVII. Scipio biduum *in* castris stativis mora-
tus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra flue-
bat, Haliacmonem, tertio die prima luce exercitum
vado traducit et castris positis postero die mane copias
2 ante frontem castrorum instruit. Domitius quoque
tum sibi dubitandum non putavit, quin productis le-
gionibus proelio decertaret. Sed cum esset inter bina

castra campus circiter milium passuum VI, Domitius
castris Scipionis aciem suam subiecit, ille a vallo non
discedere perseveravit. Ac tamen aegre retentis Do- 3
mitianis militibus est factum, ne proelio contenderetur,
et maxime, quod rivus difficilibus ripis subiectus castris
Scipionis progressus nostrorum impediebat. Quorum 4
studium alacritatemque pugnandi cum cognovisset Sci-
pio, suspicatus fore ut postero die aut invitus dimi-
care cogeretur aut magna cum infamia castris se
contineret, qui magna cum exspectatione venisset, te-
mere progressus turpem habuit exitum et noctu ne
conclamatis quidem vasis flumen transiit atque in
eandem partem, ex qua venerat, rediit ibique prope
flumen edito natura loco castra posuit. Paucis diebus 5
interpositis noctu insidias equitum conlocavit, quo in
loco superioribus fere diebus nostri pabulari consue-
verant; et cum cotidiana consuetudine Q. Varus, prae-
fectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis
consurrexerunt. Sed nostri fortiter impetum eorum 6
tulerunt celeriterque ad suos quisque ordines rediit
atque ultro universi in hostes impetum fecerunt. Ex 7
his circiter LXXX interfectis, reliquis in fugam con-
iectis, duobus amissis in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis Domitius sperans Sci- 1
pionem ad pugnam elici posse simulavit sese angustiis
rei frumentariae adductum castra movere vasisque
militari more conclamatis progressus milia passuum III
in loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatum-
que conlocavit. Scipio ad sequendum paratus equitum 2
magnam partem ad explorandum iter Domitii et cogno-
scendum praemisit. Qui cum essent progressi primae- 3
que turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum
inlata suspicione ad suos se recipere coeperunt, quique
hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati

4 restiterunt. Nostri cognitis *per exploratores* hostium in-
sidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti tur-
mas exceperunt, *quarum perpauci fuga se ad suos
receperunt* — in his fuit M. Opimius praefectus equi-
tum — reliquos omnes earum turmarum aut interfe-
cerunt aut captos ad Domitium deduxerunt.

1 XXXVIIII. Deductis orae maritimae praesidiis Cae-
sar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici
oppidi tuendi causa reliquit isdemque custodiam navium
longarum tradidit, quas ex Italia traduxerat. Huic
2 officio oppidoque M'. Acilius legatus praeerat. Is
naves nostras interiorem in portum post oppidum re-
duxit et ad terram deligavit faucibusque portus navem
onerariam submersam obiecit et huic alteram coniun-
xit; super quam turrim effectam ad ipsum introitum
portus opposuit et militibus complevit tuendamque ad
omnes repentinos casus tradidit.

1 XXXX. Quibus cognitis rebus Cn. Pompeius filius,
qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit sub-
mersamque navem remulco multisque contendens funibus
abduxit atque alteram navem, quae erat ad custodiam
ab Acilio posita, pluribus adgressus navibus, in quibus
ad libram fecerat turres, ut ex superiore pugnans loco
integrosque semper defatigatis submittens et reliquis
partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi
temptans, uti adversariorum manus diduceret, labore
et multitudine telorum nostros vicit deiectisque defen-
soribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, eam
2 navem expugnavit. Eodemque tempore ex altera parte
molem tenuit naturalem obiectam, quae paene insulam
oppidum efficit, et IV biremes subiectis scutulis im-
3 pulsas vectibus in interiorem portum traduxit. Ita
ex utraque parte naves longas adgressus, quae erant
deligatae ad terram atque inanes, IV ex his abduxit,

reliquas incendit. Hoc confecto negotio D. Laelium ab 4
Asiatica classe abductum relinquit, qui commeatus Byl-
lide atque Amantia importari in oppidum prohibeat.
Ipse Lissum profectus naves onerarias xxx a M. An- 5
tonio relictas intra portum adgressus omnes incendit;
Lissum expugnare *frustra* conatus defendentibus civi-
bus Romanis, qui eius conventus erant, militibusque,
quos praesidii causa miserat Caesar, triduum mora-
tus paucis in oppugnatione amissis re infecta inde
discessit.

XXXXI. Caesar postquam Pompeium ad Aspara- 1
gium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus ex-
pugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pom-
peius praesidium habebat, tertio die [Macedoniam] ad
Pompeium pervenit iuxtaque eum castra posuit et
postridie eductis omnibus copiis acie instructa decer-
nendi potestatem Pompeio fecit. Ubi illum suis locis 2
se tenere animadvertit, reducto in castra exercitu aliud
sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero 3
die omnibus copiis magno circuitu difficili angustoque
itinere Dyrrachium profectus est sperans Pompeium
aut Dyrrachium compelli aut ab eo intercludi posse,
quod omnem commeatum totiusque belli apparatum
eo contulisset; ut accidit. Pompeius enim primo igno- 4
rans eius consilium, quod diverso ab ea regione itinere
profectum videbat, angustiis rei frumentariae compul-
sum discessisse existimabat; postea per exploratores
certior factus postero die castra movit breviore itinere
se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus 5
Caesar militesque adhortatus, ut aequo animo laborem
ferrent, parvam partem noctis itinere intermisso mane
Dyrrachium venit, cum primum agmen Pompei procul
cerneretur, atque ibi castra posuit.

XXXXII. Pompeius interclusus Dyrrachio, ubi pro- 1

positum tenere non potuit, secundo usus consilio edito
loco, qui appellatur Petra aditumque habet navibus me-
diocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra
2 communit. Eo partem navium longarum convenire,
frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus
3 regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar
longius bellum ductum iri existimans et de Italicis
commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia
litora a Pompeianis tenebantur classesque ipsius, quas
hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in
Epirum rei frumentariae causa Q. Tillium et L. Canu-
leium legatos misit, quodque hae regiones aberant
longius, locis certis horrea constituit vecturasque fru-
4 menti finitimis civitatibus discripsit. Item Lisso Par-
thinisque ex omnibus castellis, quod esset frumenti,
5 conquiri iussit. Id erat perexiguum cum ipsius agri
natura, quod sunt loca aspera et montuosa ac ple-
rumque frumento utuntur importato, tum quod Pom-
peius haec providerat et superioribus diebus praedae
loco Parthinos habuerat frumentumque omne conqui-
situm spoliatis effossisque eorum domibus per equites
comportarat.

1 XXXXIII. Quibus rebus cognitis Caesar consilium
capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pom-
pei permulti editi atque asperi colles. Hos primum
2 praesidiis tenuit castellaque ibi communiit. Inde, ut
loci cuiusque natura ferebat, ex castello in castellum
perducta munitione circumvallare Pompeium instituit,
3 haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur,
quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo
minore periculo undique frumentum commeatumque
exercitui supportare posset, simul uti pabulatione Pom-
peium prohiberet equitatumque eius ad rem gerendam
inutilem efficeret, tertio ut auctoritatem, qua ille maxime

apud exteras nationes niti videbatur, minueret, cum
fama per orbem terrarum percrebruisset illum a Cae-
sare obsideri neque audere proelio dimicare.

XXXXIIII. Pompeius neque a mari Dyrrachioque 1
discedere volebat, quod omnem apparatum belli, tela,
arma, tormenta ibi conlocaverat frumentumque exer-
citui navibus supportabat, neque munitiones Caesaris
prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet; quod
eo tempore faciendum non esse statuerat. Relinque- 2
batur, ut extremam rationem belli sequens quam plu-
rimos colles occuparet et quam latissimas regiones
praesidiis teneret Caesarisque copias, quam maxime
posset, distineret; idque accidit. Castellis enim XXIV 3
effectis XV milia passuum *in* circuitu amplexus hoc
spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum
manu sata, quibus interim iumenta pasceret. Atque 4
ut nostri perpetuas munitiones habebant [perductas
ex castellis in proxima castella], *quod* ne quo loco
erumperent Pompeiani ac nostros post tergum adori-
rentur timebant, ita illi interiore spatio perpetuas
munitiones efficiebant, ne quem locum nostri intrare
atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi 5
operibus vincebant, quod et numero militum praesta-
bant et interiore spatio minorem circuitum habebant,
quam quae erant loca Caesari capienda. *Quem* etsi 6
prohibere Pompeius aut totis copiis dimicare non con-
stituerat, tamen suis locis sagittarios funditoresque
mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique
ex nostris vulnerabantur magnusque incesserat timor
sagittarum atque omnes fere milites aut ex coactis
aut ex centonibus aut ex coriis tunicas aut tegimenta
fecerant, quibus tela vitarent.

XXXXV. In occupandis praesidiis magna vi uter- 1
que nitebatur: Caesar, ut quam angustissime Pompeium

contineret, Pompeius, ut quam plurimos colles quam
maximo circuitu occuparet; crebraque ob eam causam
2 proelia fiebant. In his cum legio Caesaris nona prae-
sidium quoddam occupavisset et munire coepisset, huic
loco propinquum et contrarium collem Pompeius occu-
3 pavit nostrosque opere prohibere coepit, et cum una
ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagit-
tariis funditoribusque circumiectis, postea levis arma-
turae magna multitudine missa tormentisque prolatis
munitiones impediebat; neque erat facile nostris uno
4 tempore propugnare et munire. Caesar cum suos ex
omnibus partibus vulnerari videret, recipere se iussit
5 et loco excedere. Erat per declive receptus. Illi autem
hoc acrius instabant neque regredi nostros patieban-
tur, quod timore adducti locum relinquere videbantur.
6 Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse:
non recusare se, quin nullius usus imperator existi-
maretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris
sese recepissent inde, quo temere essent progressae.

1 XXXXVI. Caesar receptui suorum timens crates
ad extremum tumulum contra hostem proferri et ad-
versas locari, intra has mediocri latitudine fossam tectis
militibus obduci iussit locumque in omnes partes quam
2 maxime impediri. Ipse idoneis locis funditores instru-
xit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. His
3 rebus confectis legionem reduci iussit. Pompeiani hoc
insolentius atque audacius nostros premere et instare
coeperunt cratesque pro munitione obiectas propule-
4 runt, ut fossas transcenderent. Quod cum animadver-
tisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed deiecti
viderentur maiusque detrimentum caperetur, a medio
fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat,
cohortatus tuba signum dari atque in hostes impetum
5 fieri iussit. Milites legionis IX subito conspirati

pila coniecerunt et ex inferiore loco adversus clivum
incitati cursu praecipites Pompeianos egerunt et terga
vertere coëgerunt; quibus ad recipiendum crates dere-
ctae longuriique obiecti et institutae fossae magno
impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant 6
sine detrimento discedere, compluribus interfectis, V
omnino suorum amissis quietissime se receperunt pau-
loque citra eum locum aliis comprehensis collibus mu-
nitiones perfecerunt.

XXXXVII. Erat nova et inusitata belli ratio cum 1
tot castellorum numero tantoque spatio et tantis mu-
nitionibus et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis
rebus. Nam quicumque alterum obsidere conati sunt, 2
perculsos atque infirmos hostes adorti aut proelio
superatos aut alia qua offensione permotos continue-
runt, cum ipsi numero equitum militumque praestarent;
causa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut
frumento hostes prohiberent. At tum integras atque 3
incolumes copias Caesar inferiore militum numero con-
tinebat, cum illi omnium rerum copia abundarent;
cotidie enim magnus undique navium numerus conve-
niebat, quae commeatum supportarent, neque ullus flare
ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum
haberent. Ipse autem consumptis omnibus longe late- 4
que frumentis summis erat in angustiis. Sed tamen 5
haec singulari patientia milites ferebant. Recordaban-
tur enim eadem se superiore anno in Hispania per-
pessos labore et patientia maximum bellum confecisse;
meminerant ad Alesiam magnam se inopiam perpessos,
multo etiam maiorem ad Avaricum, maximarum se
gentium victores discessisse. Non illis hordeum cum 6
daretur, non legumina recusabant; pecus vero, cuius
rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore
habebant.

1 XXXXVIII. Est etiam genus radicis inventum ab
iis qui fuerant † valeribus, quod appellatur chara, quod
admixtum lacte multum inopiam levabat. Id ad simili-
2 tudinem panis efficiebant. Eius erat magna copia. Ex
hoc effectos panes, cum in conloquiis Pompeiani famem
nostris obiectarent, vulgo in eos iaciebant, ut spem
eorum minuerent.

1 XXXXVIIII. Iamque frumenta maturescere inci-
piebant atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod
celeriter se habituros copiam confidebant; crebraeque
voces militum in vigiliis conloquiisque audiebantur
prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium
2 e manibus dimissuros. Libenter etiam ex perfugis
cognoscebant equos eorum *aegre* tolerari, reliqua vero
iumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non bona
cum angustiis loci et odore taetro ex multitudine ca-
daverum et cotidianis laboribus, insuetos operum, tum
3 aquae summa inopia adfectos. Omnia enim flumina
atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar
aut averterat aut magnis operibus obstruxerat, atque
ut erant loca montuosa et instar specuum angustiae
vallium, has sublicis in terram demissis praesepserat
4 terramque adgesserat, ut aquam contineret. Ita illi
necessario loca sequi demissa ac palustria et puteos
fodere cogebantur atque hunc laborem ad cotidiana
opera addebant; qui tamen fontes a quibusdam prae-
sidiis aberant longius et celeriter aestibus exarescebant.
5 At Caesaris exercitus *cum* optima valetudine summa-
que aquae copia utebatur, tum commeatus omni genere
praeter frumentum abundabat; quibus *angustiis* cotidie
melius succedere tempus maioremque spem maturitate
frumentorum proponi videbant.

1 L. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi
rationes reperiebantur. Illi cum animadvertissent ex

ignibus nocte cohortes nostras ad munitiones excubare,
silentio adgressi universas in multitudinem sagittas
coiciebant et se confestim ad suos recipiebant. Quibus 2
rebus nostri usu docti haec reperiebant remedia, ut
alio loco ignes facerent, *alio excubarent.* . . . . .
. . . .
. . . .

LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens 1
castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum
legionibus duabus; cuius adventu facile sunt repulsi
Pompeiani. Neque vero conspectum aut impetum no- 2
strorum tulerunt, primisque deiectis reliqui se ver-
terunt et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne 3
longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique
existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die
potuisse finiri. Cuius consilium reprehendendum non
videtur. Aliae enim sunt legati partes atque impera- 4
toris; alter omnia agere ad praescriptum, alter libere
ad summam rerum consulere debet. Sulla a Caesare 5
praesidio castris relictus liberatis suis hoc fuit con-
tentus neque proelio decertare voluit, quae res tamen
fortasse aliquem reciperet casum, ne imperatorias sibi
partes sumpsisse videretur. Pompeianis magnam res 6
ad receptum difficultatem adferebat. Nam ex iniquo
progressi loco in summo constiterant; si per declive
sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco
verebantur; neque multum ad solis occasum temporis
supererat; spe enim conficiendi negotii prope in noctem
rem duxerant. Ita necessario atque ex tempore capto 7
consilio Pompeius tumulum quendam occupavit, qui tan-
tum aberat a nostro castello, ut telum tormento mis-
sum adigi non posset. Hoc consedit loco atque eum
communivit omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus praeterea locis pugna- 1

tum est; nam plura castella Pompeius pariter distinen-
dae manus causa temptaverat, ne ex proximis praesi-
2 diis succurri posset. Uno loco Volcacius Tullus im-
petum legionis sustinuit cohortibus tribus atque eam
loco depulit; altero Germani munitiones nostras egressi
compluribus interfectis sese ad suos incolumes rece-
perunt.

1 LIII. Ita uno die VI proeliis factis, tribus ad
Dyrrachium, tribus ad munitiones, cum horum omnium
ratio haberetur, ad duo milia numero ex Pompeianis
cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque com-
plures; in eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius
eius, qui praetor Asiam obtinuerat; signaque sunt
2 militaria sex relata. Nostri non amplius XX omnibus
3 sunt proeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit
omnino militum, quin vulneraretur, quattuorque ex
4 una cohorte centuriones oculos amiserunt. Et cum
laboris sui periculique testimonium adferre vellent,
milia sagittarum circiter XXX in castellum coniecta
Caesari renuntiaverunt, scutoque ad eum relato Scaevae
5 centurionis inventa sunt in eo foramina CXX. Quem
Caesar, ut erat de se meritus et de re publica, dona-
tum milibus CC *conlaud*at*um*que ab octavis ordinibus
ad primum pilum se traducere pronuntiavit — eius
enim opera castellum magna ex parte conservatum
esse constabat — cohortemque postea duplici stipen-
dio, frumento, veste, cibariis militaribusque donis am-
plissime donavit.

1 LIIII. Pompeius noctu magnis additis munitioni-
bus reliquis diebus turres exstruxit et in altitudinem
pedum XV effectis operibus vineis eam partem castro-
2 rum obtexit, et quinque intermissis diebus alteram
noctem subnubilam nactus obstructis omnibus castro-
rum portis et ad impediendum *ericiis* obiectis tertia

inita vigilia silentio exercitum eduxit et se in antiquas
munitiones recepit.

LV. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum 1
in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius
proelio decertare vellet, ut paene castris Pompei legio-
nes subiceret; tantumque a vallo eius prima acies
aberat, ut in eam telum tormento adigi posset. Pom- 2
peius autem, ut famam opinionemque hominum teneret,
sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies
vallum contingeret, omnis quidem instructus exercitus
telis ex vallo proiectis protegi posset.

LVI. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium 1
Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus,
receptis temptandam sibi Achaiam ac paulo longius
progrediendum existimabat Caesar. Itaque eo Q. Ca- 2
lenum misit eique Sabinum et Cassium cum cohortibus
adiunxit. Quorum cognito adventu Rutilius Lupus, 3
qui Achaiam missus a Pompeio obtinebat, Isthmum
praemunire instituit, ut Achaia Fufium prohiberet.
Calenus Delphos, Thebas, Orchomenum voluntate ipsa- 4
rum civitatum recepit, nonnullas urbes per vim ex-
pugnavit, reliquas civitates circummissis legationibus
amicitiae Caesaris conciliare studebat. In his rebus
fere erat Fufius occupatus.

LVII. Haec cum in Achaia atque apud Dyrrachium 1
gererentur Scipionemque in Macedoniam venisse con-
staret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad
eum Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab
illo traditum initio et commendatum in suorum neces-
sariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras 2
mandataque ad eum, quorum haec erat summa: sese
omnia de pace expertum nihil adhuc *effecisse; id* arbi-
trari vitio factum eorum, quos esse auctores eius rei
voluisset, quod sua mandata perferre non oportuno

3 tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere, quae probasset, exponere, sed etiam ex magna parte compellare atque errantem regere posset; praeesse autem suo nomine exercitui, ut praeter auctoritatem vires quoque ad
4 coërcendum haberet. Quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes ac-
5 ceptam relaturos. Haec ad eum mandata Clodius defert ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad conloquium non admittitur castigato Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus, infectaque re sese ad Caesarem recepit.

1 LVIII. Caesar quo facilius equitatum Pompeianum ad Dyrrachium contineret et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit castellaque his locis posuit.
2 Pompeius ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus rursus eum navibus ad se intra
3 munitiones recepit. Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus strictis et teneris harundinum radicibus contusis equos alerent; frumenta enim, quae
4 fuerant intra munitiones sata, consumpserant. Cogebantur *a* Corcyra atque Acarnania longo interiecto navigationis spatio pabulum supportare, quodque erat eius rei minor copia, hordeo adaugere atque his ratio-
5 nibus equitatum tolerare. Sed postquam non modo hordeum pabulumque omnibus locis herbaeque desectae, sed etiam frons ex arboribus deficiebat, corruptis equis macie conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

1 LVIIII. Erant apud Caesarem in equitum numero Allobroges II fratres, Roucillus et Egus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines, quorum opera Caesar omni-

bus Gallicis bellis optima fortissimaque erat usus. His 2
domi ob has causas amplissimos magistratus manda-
verat atque eos extra ordinem in senatum legendos
curaverat agrosque in Gallia ex hostibus captos prae-
miaque rei pecuniariae magna tribuerat locupletesque
ex egentibus fecerat. Hi propter virtutem non solum 3
apud Caesarem in honore erant, sed etiam apud exer-
citum cari habebantur; sed freti amicitia Caesaris et
stulta ac barbara arrogantia elati despiciebant suos
stipendiumque equitum fraudabant et praedam omnem
domum avertebant. Quibus illi rebus permoti universi 4
Caesarem adierunt palamque de eorum iniuriis sunt
questi et ad cetera addiderunt falsum ab his equitum
numerum deferri, quorum stipendium averterent.

LX. Caesar neque tempus illud animadversionis 1
esse existimans et multa virtuti eorum concedens rem
totam distulit; illos secreto castigavit, quod quaestui
equites haberent, monuitque, ut ex sua amicitia omnia
exspectarent et ex praeteritis suis officiis reliqua spe-
rarent. Magnam tamen haec res illis offensionem 2
et contemptionem ad omnes attulit, idque ita esse
cum ex aliorum obiectationibus tum etiam ex dome-
stico iudicio atque animi conscientia intellegebant.
Quo pudore adducti et fortasse non se liberari, sed in 3
aliud tempus reservari arbitrati discedere ab nobis
et novam temptare Fortunam novasque amicitias expe-
riri constituerunt. Et cum paucis conlocuti clientibus 4
suis, quibus tantum facinus committere audebant, pri-
mum conati sunt praefectum equitum C. Volusenum
interficere, ut postea bello confecto cognitum est, ut
cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium videren-
tur; postquam id difficilius visum est neque facultas 5
perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt pecunias
mutuati, proinde ac *si* suis satisfacere et fraudata

restituere vellent, multis coëmptis equis ad Pompeium
transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant.

1 LXI. Quos Pompeius, quod erant honesto loco
nati et instructi liberaliter magnoque comitatu et mul-
tis iumentis venerant virique fortes habebantur et in
honore apud Caesarem fuerant, quodque *id* novum et
praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia
2 circumduxit atque ostentavit. Nam ante id tempus
nemo aut miles aut eques a Caesare ad Pompeium
transierat, cum paene cotidie a Pompeio ad Caesarem
perfugerent *nonnulli*, vulgo vero universi in Epiro at-
que Aetolia conscripti milites earumque regionum
3 omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed hi cognitis
omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum
non erat, seu quid a peritioribus rei militaris deside-
rari videbatur, temporibusque rerum et spatiis loco-
rum et custodiarum varia diligentia animadversa, prout
cuiusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura
aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detu-
lerunt.

1 LXII. Quibus ille cognitis eruptionisque iam ante
capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis
milites ex viminibus facere atque aggerem iubet com-
2 portare. His paratis rebus magnum numerum levis
armaturae et sagittariorum aggeremque omnem noctu
in scaphas et naves actuarias imponit et de media
nocte cohortes LX ex maximis castris praesidiisque
deductas ad eam partem munitionum ducit, quae per-
tinebat ad mare longissimeque a maximis castris Cae-
3 saris aberat. Eodem naves, quas demonstravimus aggere
et levis armaturae militibus completas, quasque ad
Dyrrachium naves longas habebat, mittit et, quid a
4 quoque fieri velit, praecipit. Ad eas munitiones Cae-
sar Lentulum Marcellinum quaestorem cum legione

IX positum habebat. Huic, quod valetudine minus
commoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem sub-
miserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV et vallus 1
contra hostem in altitudinem pedum X, tantundemque
eius valli agger in latitudinem patebat; ab eo inter-
misso spatio pedum DC alter conversus in contrariam
partem erat vallus humiliore paulo munitione. Hoc 2
enim superioribus diebus timens Caesar, ne navibus
nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat val-
lum, ut si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti.
Sed operum magnitudo et continens omnium dierum 3
labor, quo milium passuum in circuitu XVII munitio-
nes erat complexus, perficiendi spatium non dabat.
Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas 4
munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quae res 5
nota erat Pompeio, delata per Allobroges perfugas,
magnumque nostris attulerat incommodum. Nam ut, 6
ad mare quae cohortes nonae legionis excubuerant, abs-
cesserunt, subito prima luce Pompeiani exercitus ad-
ventus exstitit; simul navibus circumvecti milites in
exteriorem vallum tela iaciebant fossaeque aggere com-
plebantur et legionarii interioris munitionis defensores
scalis admotis tormentis telisque cuiusque generis ter-
rebant magnaque multitudo sagittariorum ab utraque
parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapi- 7
dum, quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta
galeis imposita defendebant. Itaque cum omnibus rebus 8
nostri premerentur atque aegre resisterent, animadver-
sum est vitium munitionis, quod supra demonstratum
est, atque inter duos vallos, qua perfectum opus non
erat, per mare navibus expositi in aversos nostros im-
petum fecerunt atque ex utraque munitione deiectos
terga vertere coëgerunt.

1 LXIIII. Hoc tumultu nuntiato Marcellinus cohor-
tes subsidio nostris laborantibus submittit ex castris;
quae fugientes conspicatae neque illos suo adventu
confirmare potuerunt neque ipsae hostium impetum
2 tulerunt. Itaque quodcumque addebatur subsidio, id
corruptum timore fugientium terrorem et periculum
augebat; hominum enim multitudine receptus impedie-
3 batur. In eo proelio cum gravi vulnere esset adfectus
aquilifer et a viribus deficeretur, conspicatus equites
nostros, 'Hanc ego,' inquit, 'et vivus multos per annos
magna diligentia defendi et nunc moriens eadem fide
Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod
ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris
dedecus admittatur, incolumemque ad eum deferte.'
4 Hoc casu aquila conservatur omnibus primae cohortis
centurionibus interfectis praeter principem priorem.

1 LXV. Iamque Pompeiani magna caede nostrorum
castris Marcellini adpropinquabant non mediocri ter-
rore inlato reliquis cohortibus, et M. Antonius, qui
proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nuntiata
cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cer-
nebatur. Cuius adventus Pompeianos compressit no-
strosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent.
2 Neque multo post Caesar significatione per castella
fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo,
deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis eodem
3 venit. Qui cognito detrimento cum animadvertisset
Pompeium extra munitiones egressum castra secundum
mare *ponere*, ut libere pabulari posset nec minus adi-
tum navibus haberet, commutata ratione belli, quo-
niam propositum non tenuerat, iuxta Pompeium mu-
niri iussit.

1 LXVI. Qua perfecta munitione animadversum est
a speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar

legionis videretur, esse post silvam et in vetera
castra duci. Castrorum hic situs erat: Superioribus 2
diebus nona Caesaris legio cum se obiecisset Pompeianis
copiis atque opere, ut demonstravimus, circummuniret,
castra eo loco posuit. Haec silvam quandam contin- 3
gebant neque longius a mari passibus CCC aberant.
Post mutato consilio quibusdam de causis Caesar paulo 4
ultra eum locum castra transtulit, paucisque intermis-
sis diebus eadem haec Pompeius occupaverat et, quod
eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore
vallo maiorem adiecerat munitionem. Ita minora castra 5
inclusa maioribus castelli atque arcis locum obtine-
bant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem 6
ad flumen perduxerat circiter passuum CCCC, quo libe-
rius ac sine periculo milites aquarentur. Sed is quo- 7
que mutato consilio quibusdam de causis, quas com-
memorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita
complures dies *vacua* manserant castra; munitiones
quidem omnes integrae erant.

LXVII. Eo signa legionis lata speculatores Cae- 1
sari renuntiarunt. Hoc idem visum ex superioribus
quibusdam castellis confirmaverunt. Is locus aberat
ab novis Pompei castris circiter passus D. Hanc legio- 2
nem sperans Caesar se opprimere posse et cupiens
eius diei detrimentum sarcire reliquit in opere cohor-
tes duas, quae speciem munitionis praeberent; ipse 3
diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas co-
hortes, numero XXXIII, in quibus erat legio nona multis
amissis centurionibus deminutoque militum numero,
ad legionem Pompei castraque priora duplici acie eduxit.
Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit, 4
priusquam Pompeius sentire posset, et tametsi erant
munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu,
ubi erat ipse, celeriter adgressus Pompeianos ex vallo

5 deturbavit. Erat obiectus portis ericius. Hic paulisper
est pugnatum, cum inrumpere nostri conarentur, illi
castra defenderent, fortissime T. Pullone, cuius opera
proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, eo
6 loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt
excisoque ericio primo in maiora castra, post etiam
in castellum, quod erat inclusum maioribus castris,
inruperunt, quod eo pulsa legio sese receperat, *ac* non-
nullos ibi repugnantes interfecerunt.

1 LXVIII. Sed Fortuna, quae plurimum potest cum
in reliquis rebus tum praecipue in bello, parvis mo-
mentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum
2 accidit. Munitionem *enim*, quam pertinere a castris
ad flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cor-
nus cohortes ignorantia loci sunt secutae, cum portam
quaererent castrorumque eam munitionem esse arbi-
3 trarentur. Quam cum esset animadversum coniunctam
esse flumini, prorutis munitionibus defendente nullo
transcenderunt, omnisque noster equitatus eas cohor-
tes est secutus.

1 LXVIIII. Interim Pompeius hac satis longa inter-
iecta mora et re nuntiata V legiones ab opere dedu-
ctas subsidio suis duxit; eodemque tempore equitatus
eius nostris equitibus adpropinquabat, et acies instructa
a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur, omnia-
2 que sunt subito mutata. Pompeiana legio celeris spe
subsidii confirmata ab decumana porta resistere cona-
batur atque ultro in nostros impetum faciebat. Equi-
tatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres ascen-
debat, receptui suo timens initium fugae faciebat.
3 Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore
equitum animadverso, ne intra munitionem opprimere-
tur, ea parte, quam proruerat, sese recipiebat, ac
plerique ex his, ne in angustias inciderent, *dc* X pedum

munitione se in fossas praecipitabant, primisque op-
pressis reliqui per horum corpora salutem sibi atque
exitum pariebant. Sinistro cornu milites cum ex vallo 4
Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne
angustiis intercluderentur, cum extra et intus hostem
haberent, eodem, quo venerant, receptu sibi consule-
bant, omniaque erant tumultus, timoris, fugae plena,
adeo ut, cum Caesar signa fugientium manu prenderet
et consistere iuberet, alii dimissis equis eundem cur-
sum † confugerent, alii ex*tremo* metu etiam signa
dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis haec subsidia succurrebant, 1
quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius
insidias timens, credo, quod haec praeter spem acci-
derant eius, qui paulo ante ex castris fugientes suos
conspexerat, munitionibus adpropinquare aliquamdiu
non audebat, equitesque eius angustis portis, atque
his a Caesaris militibus occupatis, ad insequendum
tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque 2
partem momentum habuerunt. Munitiones enim a ca-
stris ad flumen perductae expugnatis iam castris Pom-
pei prope iam exploratam Caesaris victoriam interpella-
verunt, eadem res celeritate insequentium tardata nostris
salutem attulit.

LXXI. Duobus his unius diei proeliis Caesar desi- 1
deravit milites DCCCCLX et *equites CC*, *in his* Tuticanum
Gallum, senatoris filium, notos equites Romanos C.
Fleginatem Placentia, A. Granium Puteolis, M. Sacra-
tivirum Capua, tribunos militum et centuriones XXXII;
sed horum omnium pars magna in fossis munitionibus- 2
que et fluminis ripis oppressa suorum in terrore ac
fuga sine ullo vulnere interiit; signaque sunt militaria
amissa XXXII. Pompeius eo proelio imperator est ap-
pellatus. Hoc nomen obtinuit, atque ita se postea 3

salutari passus est, sed neque in litteris praescribere
est solitus neque in fascibus insignia laureae praetulit.
4 At Labienus cum ab eo impetravisset, ut sibi captivos
tradi iuberet, omnes productos ostentationis, ut vide-
batur, causa, quo maior perfugae fides haberetur, com-
militones appellans et magna verborum contumelia
interrogans, solerentne veterani milites fugere, in om-
nium conspectu interfecit.

1 LXXII. His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pom-
peianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed
2 vicisse iam sibi viderentur. Non illi paucitatem no-
strorum militum, non iniquitatem loci atque angustias
praeoccupatis castris et ancipitem terrorem intra ex-
traque munitiones, non abscisum in duas partes exer-
citum, cum altera alteri auxilium ferre non posset,
3 causae fuisse cogitabant. Non ad haec addebant non
[ex] concursu acri facto, non proelio dimicatum, sibi-
que ipsos multitudine atque angustiis maius attulisse
4 detrimentum, quam ab hoste accepissent. Non denique
communes belli casus recordabantur, quam parvulae
saepe causae vel falsae suspicionis vel terroris repen-
tini vel obiectae religionis magna detrimenta intulis-
sent, quotiens vel ducis vitio vel culpa tribuni in
exercitu esset offensum; sed proinde ac si virtute
vicissent neque ulla commutatio rerum posset accidere,
per orbem terrarum fama ac litteris victoriam eius
diei concelebrabant.

1 LXXIII. Caesar ab superioribus consiliis depulsus
omnem sibi commutandam belli rationem existimavit.
2 Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis et
oppugnatione dimissa coactoque in unum locum exer-
citu contionem apud milites habuit hortatusque est,
ne ea, quae accidissent, graviter ferrent neve his rebus
terrerentur multisque secundis proeliis unum adversum

et id mediocre opponerent. Habendam Fortunae gra- 3
tiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent, quod
duas Hispanias bellicosissimorum hominum peritissimis
atque exercitatissimis ducibus pacavissent, quod finiti-
mas frumentariasque provincias in potestatem redegis-
sent; denique recordari debere, qua felicitate inter
medias hostium classes oppletis non solum portibus,
sed etiam litoribus omnes incolumes essent transpor-
tati. Si non omnia caderent secunda, Fortunam esse 4
industria sublevandam. Quod esset acceptum detri-
menti, cuiusvis potius quam suae culpae debere tribui.
Locum se aequum ad dimicandum dedisse, potitum se 5
esse hostium castris, expulisse ac superasse pugnantes.
Sed sive ipsorum perturbatio sive error aliquis sive
etiam Fortuna partam iam praesentemque victoriam
interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum
incommodum virtute sarciretur. Quod si esset factum, 6
futurum ut detrimentum in bonum verteret, uti ad
Gergoviam accidisset, atque ei, qui ante dimicare ti-
muissent, ultro se proelio offerrent.

LXXIIII. Hac habita contione nonnullos signiferos 1
ignominia notavit ac loco movit. Exercitui quidem 2
omni tantus incessit ex incommodo dolor tantumque
studium infamiae sarciendae, ut nemo aut tribuni aut
centurionis imperium desideraret et sibi quisque etiam
poenae loco graviores imponeret labores simulque
omnes arderent cupiditate pugnandi, cum superioris
etiam ordinis nonnulli ratione permoti manendum eo
loco et rem proelio committendam existimarent. Contra 3
ea Caesar neque satis militibus perterritis confidebat
spatiumque interponendum ad recreandos animos pu-
tabat, *et* receptis munitionibus magnopere rei frumen-
tariae timebat.

LXXV. Itaque nulla interposita mora sauciorum 1

modo et aegrorum habita ratione impedimenta omnia
silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit
et conquiescere ante iter confectum vetuit. His
2 una legio missa praesidio est. His explicitis rebus
duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta
vigilia compluribus portis eductas eodem itinere prae-
misit parvoque spatio intermisso, ut et militare insti-
tutum servaretur et quam serissime eius profectio
cognosceretur, conclamari iussit statimque egressus et
novissimum agmen consecutus celeriter ex conspectu
3 castrorum discessit. Neque vero Pompeius cognito
consilio eius moram ullam ad insequendum intulit, sed
haec eadem spectans, si *in* itinere impeditos *et* perterri-
tos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit equi-
tatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum,
neque consequi potuit, quod multum expedito itinere
4 antecesserat Caesar. Sed cum ventum esset ad flumen
Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equi-
5 tatus novissimos proelio detinebat. Huic suos Caesar
equites opposuit expeditosque antesignanos admiscuit
CCCC, qui tantum profecerunt, ut equestri proelio com-
misso pellerent omnes compluresque interficerent ipsi-
que incolumes se ad agmen reciperent.

1 LXXVI. Confecto iusto itinere eius diei, quod
proposuerat Caesar, traductoque exercitu flumen Genu-
sum veteribus suis in castris contra Asparagium con-
sedit militesque omnes intra vallum castrorum con-
tinuit equitatumque per causam pabulandi emissum
confestim decumana porta in castra se recipere iussit.
2 Simili ratione Pompeius confecto eius diei itinere in
3 suis veteribus castris ad Asparagium consedit. Eius
milites, quod ab opere integris munitionibus vacabant,
alii lignandi pabulandique causa longius progredieban-
tur, alii, quod subito consilium profectionis ceperant

magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta,
ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum
castrorum depositis in contubernio armis vallum relin-
quebant. Quibus ad sequendum impeditis, quod fore 4
providerat, Caesar meridiano fere tempore signo pro-
fectionis dato exercitum educit duplicatoque eius diei
itinere VIII milia passuum ex eo loco procedit; quod
facere Pompeius discessu militum non potuit.

LXXVII. Postero die Caesar similiter praemissis 1
prima nocte impedimentis de quarta vigilia ipse egre-
ditur, ut si qua esset imposita dimicandi necessitas,
subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem
reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut 2
altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus
nullum acciperet incommodum. Pompeius enim primi 3
diei mora inlata et reliquorum dierum frustra labore
suscepto cum se magnis itineribus extenderet et prae-
gressos consequi cuperet, quarto die finem sequendi
fecit atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Caesari ad saucios deponendos, stipen- 1
dium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium
urbibus relinquendum necesse erat adire Apolloniam.
Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat 2
properanti necesse; timens Domitio, ne adventu Pom-
pei praeoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio
incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his 3
rationibus explicabat, ut si Pompeius eodem conten-
deret, abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas
Dyrrachii comparaverat, [frumento ac commeatu] abs-
tractum pari condicione belli secum decertare cogeret;
si in Italiam transiret, coniuncto exercitu cum Domitio
per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur; si Apol-
loniam Oricumque oppugnare et se omni maritima
ora excludere conaretur, obsesso Scipione necessario

4 illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque praemissis
nuntiis ad Cn. Domitium Caesar scripsit et, quid fieri
vellet, ostendit praesidioque Apolloniae cohortium IV,
Lissi I, III Orici relicto quique erant ex vulneribus
aegri depositis per Epirum atque Athamaniam iter
5 facere coepit. Pompeius quoque de Caesaris consilio
coniectura iudicans ad Scipionem properandum sibi
existimabat, si Caesar iter illo haberet, ut subsidium
Scipioni ferret, si ab ora maritima Oricoque discedere
nollet, quod legiones equitatumque ex Italia exspecta-
ret, ipse ut omnibus copiis Domitium adgrederetur.

1 LXXVIIII. His de causis uterque eorum celeritati
studebat, et suis ut esset auxilio, *et* ad opprimendos
2 adversarios ne occasioni temporis deesset. Sed Cae-
sarem Apollonia a derecto itinere averterat; Pompeius
per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat.
3 Accessit etiam ex improviso aliud incommodum, quod
Domitius *cum* dies complures castris Scipionis castra
conlata habuisset, rei frumentariae causa ab eo disces-
serat et Heracliam [Senticam], quae est subiecta Can-
daviae, iter fecerat, ut ipsa Fortuna illum obicere
Pompeio videretur. Haec ad id tempus Caesar igno-
4 rabat. Simul a Pompeio litteris per omnes provincias
civitatesque dimissis de proelio ad Dyrrachium facto
elatius inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama
percrebruerat pulsum fugere Caesarem paene omnibus
copiis amissis. Haec itinera infesta reddiderat, haec
5 civitates nonnullas ab eius amicitia avertebat. Quibus
accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus a Caesare
ad Domitium et a Domitio ad Caesarem nulla ratione
6 iter conficere possent. Sed Allobroges, Roucilli atque
Egi familiares, quos perfugisse ad Pompeium demon-
stravimus, conspicati *in* itinere exploratores Domitii,
seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella

gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, ex-
posuerunt et Caesaris profectionem, adventum Pompei
docuerunt. A quibus Domitius certior factus vix IV 7
horarum spatio antecedens hostium beneficio periculum
vitavit et ad Aeginium, quod est adiectum adpositum-
que Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

LXXX. Coniuncto exercitu Caesar Gomphos per- 1
venit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus
ab Epiro; quae gens paucis ante mensibus ultro ad
Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultati-
bus uteretur, praesidiumque ab eo militum petierat.
Sed eo fama iam praecurrerat, quam supra docuimus, 2
de proelio Dyrrachino, quod multis auxerat partibus.
Itaque Androsthenes, praetor Thessaliae, cum se victo- 3
riae Pompei comitem esse mallet quam socium Cae-
saris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem
servorum ac liberorum in oppidum cogit portasque
praecludit et ad Scipionem Pompeiumque nuntios mittit,
ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus
oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugna-
tionem sustinere non posse. Scipio discessu exerci- 4
tuum ab Dyrrachio cognito Larisam legiones adduxerat;
Pompeius nondum Thessaliae adpropinquabat. Caesar 5
castris munitis scalas musculosque ad repentinam op-
pugnationem fieri et crates parari iussit. Quibus rebus 6
effectis cohortatus milites docuit, quantum usum habe-
ret ad sublevandam omnium rerum inopiam potiri
oppido pleno atque opulento, simul reliquis civitatibus
huius urbis exemplo inferre terrorem et id fieri cele-
riter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus 7
singulari militum studio eodem, quo venerat, die post
horam nonam oppidum altissimis moenibus oppugnare
adgressus ante solis occasum expugnavit et ad diri-
piendum militibus concessit statimque ab oppido castra

movit et Metropolim venit, sic ut nuntios expugnati
oppidi famamque antecederet

1 LXXXI. Metropolitae primo eodem usi consilio,
isdem permoti rumoribus portas clauserunt murosque
armatis compleverunt, sed postea casu civitatis Gom-
phensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum
2 producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus di-
ligentissime conservatis, conlata fortuna Metropolita-
rum cum casu Gomphensium nulla Thessaliae fuit
civitas praeter Larisaeos, qui magnis exercitibus Sci-
pionis tenebantur, quin Caesari pareret atque imperata
3 faceret. Ille idoneum locum in agris nactus, quo
prope iam matura erant *frumenta*, ibi adventum ex-
spectare Pompei eoque omnem belli rationem conferre
constituit.

1 LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessa-
liam pervenit contionatusque apud cunctum exercitum
suis agit gratias, Scipionis milites cohortatur, ut parta
iam victoria praedae ac praemiorum velint esse parti-
cipes, receptisque omnibus in una castra legionibus
suum cum Scipione honorem partitur classicumque
apud eum cani et alterum illi iubet praetorium tendi.
2 Auctis copiis Pompei duobusque magnis exercitibus
coniunctis pristina omnium confirmatur opinio et spes
victoriae augetur, adeo ut, quidquid intercederet tem-
poris, id morari reditum in Italiam videretur, et si
quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret,
unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio
et consulares praetoriosque servorum habere numero
3 dicerent. Iamque inter se palam de provinciis ac de
sacerdotiis contendebant in annosque consulatum de-
finiebant, alii domos bonaque eorum, qui in castris
4 erant Caesaris, petebant; magnaque inter eos in con-
silio fuit controversia, oporteretne Lucilii Hirri, quod

is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi, cum eius necessarii fidem implorarent Pompei, praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem deceptus videretur, reliqui, in labore pari ac periculo ne unus omnes antecederet, recusarent.

LXXXIII. Iam de sacerdotio Caesaris Domitius, 1
Scipio Spintherque Lentulus cotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt, cum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio
adfinitate Pompei confideret. Postulavit etiam L. Afra- 2
nium proditionis exercitus Acutius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Do- 3
mitius in consilio dixit placere sibi bello confecto ternas tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent quique intra praesidia Pompei fuissent neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent, alteram, qui capitis damnarent, tertiam, qui pecunia multarent.
Postremo omnes aut de honoribus suis aut de prae- 4
miis pecuniae aut de persequendis inimicis agebant, neque, quibus rationibus superare possent, sed quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

LXXXIIII. Re frumentaria praeparata confirmatis- 1
que militibus et satis longo spatio temporis a Dyrrachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere militum *animum* videretur, temptandum Caesar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad
dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum edu- 2
xit aciemque instruxit, primum suis locis pauloque a castris Pompei longius, continentibus vero diebus, ut

progrederetur a castris suis collibusque Pompeianis
aciem subiceret. Quae res in dies confirmatiorem eius
3 exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in
equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut quoniam
numero multis partibus esset inferior, adulescentes
atque expeditos ex antesignanis electos mutatis ad
pernicitatem armis inter equites proeliari iuberet, qui
cotidiana consuetudine usum quoque eius generis proe-
4 liorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equi-
tes mille etiam apertioribus locis VII milium Pompeia-
norum inpetum, cum adesset usus, sustinere auderent
5 neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Nam-
que etiam per eos dies proelium secundum equestre
fecit atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfu-
gisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam
interfecit.

1 LXXXV. Pompeius, qui castra in colle habebat,
ad infimas radices montis aciem instruebat, semper,
ut videbatur, exspectans, si iniquis locis Caesar se
2 subiceret. Caesar nulla ratione ad pugnam elici posse
Pompeium existimans hanc sibi commodissimam belli
rationem iudicavit, uti castra ex eo loco moveret sem-
perque esset in itineribus, haec spectans, ut movendis
castris pluribusque adeundis locis commodiore re fru-
mentaria uteretur, simulque in itinere ut aliquam
occasionem dimicandi nancisceretur et insolitum ad la-
borem Pompei exercitum cotidianis itineribus defatiga-
3 ret. His constitutis rebus, signo iam profectionis dato
tabernaculisque detensis animadversum est paulo ante
extra cotidianam consuetudinem longius a vallo esse
aciem Pompei progressam, ut non iniquo loco posse
4 dimicari videretur. Tum Caesar apud suos, cum iam
esset agmen in portis, 'Differendum est,' inquit, 'iter
in praesentia nobis et de proelio cogitandum, sicut

semper depoposcimus. Animo simus ad dimicandum
parati; non facile occasionem postea reperiemus.' Con-
festimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum 1
est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decer-
tare. Namque etiam in consilio superioribus diebus
dixerat, priusquam concurrerent acies, fore uti exerci-
tus Caesaris pelleretur. Id cum essent plerique admi- 2
rati, 'Scio me,' inquit, 'paene incredibilem rem polli-
ceri; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore
animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus no- 3
stris, idque mihi facturos confirmaverunt, ut cum pro-
pius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere
aperto adgrederentur et circumventa a tergo acie
prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis
telum in hostem iaceretur. Ita sine periculo legionum 4
et paene sine vulnere bellum conficiemus. Id autem
difficile non est, cum tantum equitatu valeamus.'
Simul denuntiavit, ut essent animo parati in posterum 5
diem, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe co-
gitavissent, neu suam neu reliquorum opinionem
fallerent.

LXXXVII. Hunc Labienus excepit et, cum Caesa- 1
ris copias despiceret, Pompei consilium summis laudi-
bus efferret, 'Noli,' inquit, 'existimare, Pompei, hunc
esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit.
Omnibus interfui proeliis neque temere incognitam 2
rem pronuntio. Perexigua pars illius exercitus su-
perest; magna pars deperiit, quod accidere tot proeliis
fuit necesse, multos autumni pestilentia in Italia con-
sumpsit, multi domum discesserunt, multi sunt relicti
in continenti. An non audistis ex iis, qui per causam 3
valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisii factas?
Hae copiae, quas videtis, ex dilectibus horum anno- 4

rum in citeriore Gallia sunt refectae, et plerique sunt
ex coloniis Transpadanis. Ac tamen, quod fuit roboris,
5 duobus proeliis Dyrrachinis interiit.' Haec cum dixis-
set, iuravit se nisi victorem in castra non reversurum
6 reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc lau-
dans Pompeius idem iuravit; nec vero ex reliquis fuit
7 quisquam, qui iurare dubitaret. Haec tum facta sunt
in consilio magnaque spe et laetitia omnium disces-
sum est; ac iam animo victoriam praecipiebant, quod
de re tanta et a tam perito imperatore nihil frustra
confirmari videbatur.

1 LXXXVIII. Caesar cum Pompei castris adpropin-
quasset, ad hunc modum aciem eius instructam ani-
2 madvertit. Erant in sinistro cornu legiones duae tra-
ditae a Caesare initio dissensionis ex senatusconsulto;
quarum una prima, altera tertia appellabatur. In eo
3 loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum
legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio coniuncta
cum cohortibus Hispanis, quas traductas ab Afranio
4 docuimus, in dextro cornu erant conlocatae. Has fir-
missimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas
inter aciem mediam cornuaque interiecerat numeroque
5 cohortes CX expleverat. Haec erant numero milia XLV,
evocatorum circiter duo, quae ex beneficiariis superio-
rum exercituum ad eum convenerant; quae tota acie
disperserat. Reliquas cohortes VII in castris propin-
6 quisque castellis praesidio disposuerat. Dextrum cornu
eius rivus quidam impeditis ripis muniebat; quam ob
causam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque
omnes sinistro cornu adiecerat.

1 LXXXVIIII. Caesar superius institutum servans X
legionem in dextro cornu, IX in sinistro conlocaverat,
tametsi erat Dyrrachinis proeliis vehementer attenuata,
et huic sic adiunxit VIII, ut paene unam ex duabus

efficeret, atque alteram alteri praesidio esse iusserat.
Cohortes in acie LXXX constitutas habebat, quae summa 2
erat milium XXII; cohortes VII castris praesidio reli-
querat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, 3
mediae aciei Cn. Domitium praeposuerat. Ipse contra
Pompeium constitit. Simul his rebus animadversis, 4
quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum
dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie
singulas cohortes detraxit atque ex his quartam insti-
tuit equitatuique opposuit et, quid fieri vellet, ostendit
monuitque eius diei victoriam in earum cohortium
virtute constare. Simul tertiae aciei totique exercitui 5
imperavit, ne iniussu suo concurrerent; se cum id fieri
vellet, vexillo signum daturum.

LXXXX. Exercitum cum militari more ad pugnam 1
cohortaretur suaque in eum perpetui temporis officia
praedicaret, in primis commemoravit testibus se militi-
bus uti posse, quanto studio pacem petisset, quae per
Vatinium in conloquiis, quae per A. Clodium cum Sci-
pione egisset, quibus modis ad Oricum cum Libone
de mittendis legatis contendisset. Neque se umquam 2
abuti militum sanguine neque rempublicam alterutro
exercitu privare voluisse. Hac habita oratione expo- 3
scentibus militibus et studio pugnae ardentibus tuba
signum dedit.

LXXXXI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Cae- 1
saris, qui superiore anno apud eum primum pilum in
legione X duxerat, vir singulari virtute. Hic signo 2
dato 'Sequimini me,' inquit, 'manipulares mei qui
fuistis, et vestro imperatori, quam constituistis, operam
date. Unum hoc proelium superest; quo confecto et
ille suam dignitatem et nos nostram libertatem recu-
perabimus.' Simul respiciens Caesarem, 'Faciam,' in- 3
quit, 'hodie, imperator, ut aut vivo mihi aut mortuo

4 gratias agas.' Haec cum dixisset, primus ex dextro
cornu procucurrit atque eum electi milites circiter CXX
voluntarii eiusdem centuriae sunt prosecuti.

1 LXXXXII. Inter duas acies tantum erat relictum
spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus.
2 Sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum
exciperent neque se loco moverent aciemque eius dis-
trahi paterentur; idque admonitu C. Triarii fecisse
dicebatur, ut primus excursus visque militum infringe-
retur aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus
3 dispositi dispersos adorirentur; leviusque casura pila
sperabat in loco retentis militibus, quam si ipsi im-
missis telis occurrissent, simul fore, ut duplicato cursu
Caesaris milites exanimarentur et lassitudine confice-
4 rentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a
Pompeio videtur, propterea quod est quaedam animi
incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus,
5 quae studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere,
sed augere imperatores debent; neque frustra antiqui-
tus institutum est, ut signa undique concinerent cla-
moremque universi tollerent; quibus rebus et hostes
terreri et suos incitari existimaverunt.

1 LXXXXIII. Sed nostri milites dato signo cum in-
festis pilis procucurrissent atque animadvertissent non
concurri a Pompeianis, usu periti ac superioribus pu-
gnis exercitati sua sponte cursum represserunt et ad
medium fere spatium constiterunt, ne consumptis viri-
bus adpropinquarent, parvoque intermisso temporis
spatio ac rursus renovato cursu pila miserunt celeri-
terque, ut erat praeceptum a Caesare, gladios strinxe-
2 runt. Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt. Nam
et tela missa exceperunt et impetum legionum tulerunt
et ordines conservarunt pilisque missis ad gladios
3 redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompei

cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt,
omnisque multitudo sagittariorum se profudit. Quorum 4
impetum noster equitatus non tulit, sed paulatim loco
motus cessit, equitesque Pompei hoc acrius instare et
se turmatim explicare aciemque nostram ab latere
aperto circumire coeperunt. Quod ubi Caesar animad- 5
vertit, quartae aciei, quam instituerat sex cohortium
numero, dedit signum. Illae celeriter procucurrerunt in- 6
festisque signis tanta vi in Pompei equites impetum
fecerunt, ut eorum nemo consisteret omnesque con-
versi non solum loco excederent, sed protinus incitati
fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis 7
omnes sagittarii funditoresque destituti inermes sine
praesidio interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sini- 8
strum cornu pugnantibus etiam tum ac resistentibus
in acie Pompeianis circumierunt eosque a tergo sunt
adortae.

LXXXXIIII. Eodem tempore tertiam aciem Caesar 1
quae quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat,
procurrere iussit. Ita cum recentes atque integri de- 2
fessis successissent, alii autem a tergo adorirentur,
sustinere Pompeiani non potuerunt atque universi terga
verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis 3
cohortibus, quae contra equitatum in quarta acie con-
locatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in
cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim 4
primum equitatus est pulsus, ab isdem factae caedes
sagittariorum ac funditorum, ab isdem acies Pompeiana
a sinistra parte [erat] circumita atque initium fugae
factum. Sed Pompeius ut equitatum suum pulsum 5
vidit atque eam partem, cui maxime confidebat, per-
territam animadvertit, aliis diffisus acie excessit pro-
tinusque se in castra equo contulit et iis centurio-
nibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat,

clare, ut milites exaudirent, 'Tuemini,' inquit, 'castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit. Ego reliquas portas circumeo et castrorum praesidia con-
6 firmo.' Haec cum dixisset, se in praetorium contulit summae rei diffidens et tamen eventum exspectans.

1 LXXXXV. Caesar Pompeianis ex fuga intra vallum compulsis nullum spatium perterritis dari oportere existimans milites cohortatus est, ut beneficio Fortu-
2 nae uterentur castraque oppugnarent. Qui etsi magno aestu fatigati — nam ad meridiem res erat perducta — tamen ad omnem laborem animo parati imperio
3 paruerunt. Castra a cohortibus, quae ibi praesidio erant relictae, industrie defendebantur, multo etiam
4 acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam qui *ex* acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis signisque militaribus magis de reliqua fuga quam de castrorum defen-
5 sione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt, sed confecti vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes ducibus usi centurionibus tribunisque militum in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

1 LXXXXVI. In castris Pompei videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata, L. etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent, ut facile existimari posset nihil eos de eventu eius diei timuisse, qui non necessarias
2 conquirerent voluptates. At hi miserrimo ac patientissimo exercitui Caesaris luxuriam obiciebant, cui
3 semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius, iam cum intra vallum nostri versarentur, equum

nactus detractis insignibus imperatoriis decumana porta
se ex castris eiecit protinusque equo citato Larisam
contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate 4
paucos suos ex fuga nactus nocturno itinere non in-
termisso comitatu equitum XXX ad mare pervenit
navemque frumentariam conscendit, saepe, ut dicebatur,
querens tantum se opinionem fefellisse, ut a quo
genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugae
facto paene proditus videretur.

LXXXVII. Caesar castris potitus a militibus con- 1
tendit, ne in praeda occupati reliqui negotii gerendi
facultatem dimitterent. Qua re impetrata montem 2
opere circummunire instituit. Pompeiani, quod is mons
erat sine aqua, diffisi ei loco relicto monte universi
iugis eius Larisam versus se recipere coeperunt. Qua 3
re animadversa Caesar copias suas divisit partemque
legionum in castris Pompei remanere iussit, partem
in sua castra remisit, IV secum legiones duxit commo-
dioreque itinere Pompeianis occurrere coepit et pro-
gressus milia passuum VI aciem instruxit. Qua re 4
animadversa Pompeiani in quodam monte constiterunt.
Hunc montem flumen subluebat. Caesar milites co-
hortatus, etsi totius diei continenti labore erant con-
fecti noxque iam suberat, tamen munitione flumen a
monte seclusit, ne noctu aquari Pompeiani possent.
Quo perfecto opere illi de deditione missis legatis agere 5
coeperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se cum his
coniunxerant, nocte fuga salutem petiverunt.

LXXXVIII. Caesar prima luce omnes eos, qui in 1
monte consederant, ex superioribus locis in planitiem
descendere atque arma proicere iussit. Quod ubi sine 2
recusatione fecerunt passisque palmis proiecti ad ter-
ram flentes ab eo salutem petiverunt, consolatus con-
surgere iussit et pauca apud eos de lenitate sua locu-

tus, quo minore essent timore, omnes conservavit
militibusque suis commendavit, ne qui eorum violare-
3 tur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia
ex. castris sibi legiones alias occurrere et eas, quas
secum duxerat, invicem requiescere atque in castra
reverti iussit eodemque die Larisam pervenit.

1 LXXXXVIIII. In eo proelio non amplius CC mili-
tes desideravit, sed centuriones, fortes viros, circiter
2 XXX amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans
Crastinus, cuius mentionem supra fecimus, gladio in
3 os adversum coniecto. Neque id fuit falsum, quod
ille in pugnam proficiscens dixerat. Sic enim Caesar
existimabat eo proelio excellentissimam virtutem Cra-
stini fuisse optimeque eum de se meritum iudicabat.
4 Ex Pompeiano exercitu circiter milia XV cecidisse vide-
bantur, sed in deditionem venerunt amplius milia XXIV
— namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis
fuerant, sese Sullae dediderunt — multi praeterea in
finitimas civitates refugerunt, signaque militaria ex
proelio ad Caesarem sunt relata CLXXX et aquilae
5 IX. L. Domitius ex castris in montem refugiens,
cum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est
interfectus.

1 C. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brun-
disium venit eademque ratione, qua factum a Libone
antea demonstravimus, insulam obiectam portui Brun-
2 disino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio prae-
erat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas
atque ex his longius productam unam quinqueremem
et minores duas in angustiis portus cepit, itemque per
equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit.
3 Sed Laelius tempore anni commodiore usus ad navi-
gandum onerariis navibus Corcyra Dyrrachioque aquam
suis supportabat neque a proposito deterrebatur ne-

que ante proelium in Thessalia factum cognitum aut
ignominia amissarum navium aut necessariarum rerum
inopia ex portu insulaque expelli potuit.

CI. Isdem fere temporibus C. Cassius cum classe 1
Syrorum et Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit,
et cum esset Caesaris classis divisa in duas partes,
dimidiae parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone
ad fretum, dimidiae M. Pomponius ad Messanam, prius
Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pompo-
nius de eius adventu cognosceret, perturbatumque eum 2
nactus nullis custodiis neque ordinibus certis, magno
vento et secundo completas onerarias naves taeda et
pice et stupa reliquisque rebus, quae sunt apta ad
incendia, in Pomponianam classem immisit atque om-
nes naves incendit XXXV, e quibus erant XX constratae.
Tantusque eo facto timor incessit, ut cum esset legio 3
praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur, et nisi
eo ipso tempore quidam nuntii de Caesaris victoria
per dispositos equites essent adlati, existimabant ple-
rique futurum fuisse, uti amitteretur. Sed oportunis- 4
sime nuntiis adlatis oppidum est defensum; Cassiusque
ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem,
adplicatisque nostri ad terram navibus propter eundem
timorem pari atque antea ratione egerunt; Cassius se-
cundum nactus ventum onerarias naves circiter XL
praeparatas ad incendium immisit, et flamma ab utro-
que cornu comprensa naves sunt combustae quinque.
Cumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites, 5
qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio na-
vibus ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt,
sed sua sponte naves conscenderunt et a terra sol- 6
verunt impetuque facto in Cassianam classem quinque-
remes duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt,
sed Cassius exceptus scapha refugit; praeterea duae

7 sunt depressae triremes. Neque multo post de proelio
facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompeianis
fides fieret; nam ante id tempus fingi a legatis ami-
cisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis
ex his locis Cassius cum classe discessit.

1 CII. Caesar omnibus rebus relictis persequendum
sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes se
ex fuga recepisset, ne rursus copias comparare alias
et bellum renovare posset, et quantumcunque itineris
equitatu efficere poterat, cotidie progrediebatur legio-
nemque unam minoribus itineribus subsequi iussit.
2 Erat edictum Pompei nomine Amphipoli propositum,
uti omnes eius provinciae iuniores, Graeci civesque
3 Romani, iurandi causa convenirent. Sed utrum aver-
tendae suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut
quam diutissime longioris fugae consilium occultaret,
an novis dilectibus, si nemo premeret, Macedoniam
4 tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad an-
coram unam noctem constitit et vocatis ad se Amphi-
poli hospitibus et pecunia ad necessarios sumptus
conrogata cognito Caesaris adventu ex eo loco discessit
5 et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tempestate
retentus navibusque aliis additis actuariis in Ciliciam
6 atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognovit consensu
omnium Antiochensium civiumque Romanorum, qui
illic negotiarentur, arcem captam esse excludendi sui
causa nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in
finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam
adirent; id si fecissent, magno eorum capitis periculo
7 futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno
consul fuerat, et P. Lentulo consulari ac nonnullis aliis
acciderat Rhodi; qui cum ex fuga Pompeium sequeren-
tur atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti
non erant missisque ad eos nuntiis, ut ex his locis

discederent, contra voluntatem suam naves solverant.
Iamque de Caesaris adventu fama ad *eas* civitates per- 8
ferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus Pompeius deposito ad- 1
eundae Syriae consilio pecunia *a* societatibus sublata
et a quibusdam privatis sumpta et aeris magno pon-
dere ad militarem usum in naves imposito duobusque
milibus hominum armatis, partim quos ex familiis so-
cietatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat,
quos ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat,
Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolomaeus, puer 2
aetate, magnis copiis cum sorore Cleopatra bellum
gerens, quam paucis ante mensibus per suos propin-
quos atque amicos regno expulerat; castraque Cleopa-
trae non longo spatio ab eius castris distabant. Ad 3
eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia
patris Alexandriam reciperetur atque illius opibus in
calamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant, con- 4
fecto legationis officio liberius cum militibus regis
conloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium
Pompeio praestarent neve eius fortunam despicerent.
In hoc erant numero complures Pompei milites, quos 5
ex eius exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexan-
driam traduxerat belloque confecto apud Ptolomaeum,
patrem pueri, reliquerat.

CIIII. His tum cognitis rebus amici regis, qui 1
propter aetatem eius in procuratione erant regni, sive
timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exer-
citu regio, ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque
occuparet, sive despecta eius fortuna, ut plerumque in
calamitate ex amicis inimici exsistunt, iis, qui erant
ab eo missi, palam liberaliter responderunt eumque
ad regem venire iusserunt; ipsi clam consilio inito 2
Achillam, praefectum regium, singulari hominem auda-

cia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficien-
3 dum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse ap-
pellatus et quadam notitia Septimii productus, quod
bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam
parvulam conscendit cum paucis suis; ibi ab Achilla
et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehen-
ditur ab rege et in custodia necatur.

1 CV. Caesar cum in Asiam venisset, reperiebat T.
Ampium conatum esse pecunias tollere Epheso ex fano
Dianae eiusque rei causa senatores omnes ex provincia
evocasse, ut his testibus in summam pecuniae uteretur,
2 sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. Ita
duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium
3 tulit .... Item constabat Elide in templo Miner-
vae repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium
secundum Caesar fecisset, simulacrum Victoriae, quod
ante ipsam Minervam conlocatum esset et ante ad si-
mulacrum Minervae spectavisset, ad valvas se templi
4 limenque convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria
bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exaudi-
5 tus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc
idem Ptolomaide accidit. Pergamique in occultis ac
reconditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non
est, quae Graeci adyta appellant, tympana sonuerunt.
6 Item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris sta-
tuam consecraverant, palma per eos dies sub tecto inter
coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

1 CVI. Caesar paucos dies in Asia moratus cum
audisset Pompeium Cypri visum, coniectans eum *in*
Aegyptum iter habere propter necessitudines regni re-
liquasque eius loci oportunitates cum legione una,
quam se ex Thessalia sequi iusserat, et altera, quam
ex Achaia a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque
DCCC et navibus longis Rhodiis X et Asiaticis paucis

Alexandriam pervenit. In his erant legionariorum milia 2
tria CC; reliqui vulneribus ex proeliis et labore ac
magnitudine itineris confecti consequi non potuerant.
Sed Caesar confisus fama rerum gestarum infirmis auxi- 3
liis proficisci non dubitaverat aeque omnem sibi locum
tutum fore existimans. Alexandriae de Pompei morte 4
cognoscit atque ibi primum e navi egrediens clamorem
militum audit, quos rex in oppido praesidii causa re-
liquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces
anteferrentur. In hoc omnis multitudo maiestatem re-
giam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu crebrae 5
continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes
fiebant compluresque milites in viis urbis omnibus
partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis legiones sibi duas 1
ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus
confecerat. Ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui
navigantibus Alexandria flant adversissimi venti. Interim 2
controversias regum ad populum Romanum et ad se,
quod esset consul, pertinere existimans atque eo magis
officio suo convenire, quod superiore consulatu cum
patre Ptolomaeo et lege et senatusconsulto societas
erat facta, ostendit sibi placere regem Ptolomaeum
atque eius sororem Cleopatram exercitus, quos habe-
rent, dimittere et de controversiis iure apud se potius
quam inter se armis disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni propter aetatem 1
pueri nutricius eius, eunuchus nomine Pothinus. Is
primum inter suos queri atque indignari coepit regem
ad causam dicendam evocari; deinde adiutores quosdam 2
consilii sui nactus ex regis amicis exercitum a Pelusio
clam Alexandriam evocavit atque eundem Achillam,
cuius supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc 3
incitatum suis et regis inflatum pollicitationibus, quae

4 fieri vellet, litteris nuntiisque edocuit. In testamento
Ptolomaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis
maior et ex duabus filiabus ea, quae aetate antecede-
5 bat. Haec uti fierent, per omnes deos perque foedera,
quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolomaeus
6 populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti
unae per legatos eius Romam erant adlatae, ut in aera-
rio ponerentur — hae cum propter publicas occupa-
tiones poni non potuissent, apud Pompeium sunt de-
positae — alterae eodem exemplo relictae atque ob-
signatae Alexandriae proferebantur.

1 CVIIII. De his rebus cum ageretur apud Caesarem,
isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro
controversias regum componere, subito exercitus regius
2 equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Cae-
saris copiae nequaquam erant tantae, ut eis, extra
oppidum si esset dimicandum, confideret. Relinqueba-
tur, ut se suis locis oppido teneret consiliumque Achillae
3 cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit
regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos
haberet maximae auctoritatis, legatos ad Achillam mit-
4 teret et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo
missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae
fuerant magnamque apud patrem Ptolomaeum auctori-
5 tatem habuerant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille,
cum in conspectum eius venissent, priusquam audiret
aut, cuius rei causa missi essent, cognosceret, corripi
atque interfici iussit; quorum alter accepto vulnere
[occupatus] per suos pro occiso sublatus, alter inter-
6 fectus est. Quo facto, regem ut in sua potestate
haberet, Caesar effecit magnam regium nomen apud
suos auctoritatem habere existimans, et ut potius pri-
vato paucorum et latronum quam regio consilio sus-
ceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla *eae* copiae, ut neque nu- 1
mero neque genere hominum neque usu rei militaris
contemnendae viderentur. Milia enim XX in armis 2
habebat. Haec constabant ex Gabinianis militibus, qui
iam in consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae
venerant et nomen disciplinamque populi Romani de-
didicerant uxoresque duxerant, ex quibus plerique libe-
ros habebant. Huc accedebant collecti ex praedonibus 3
latronibusque Syriae Ciliciaeque provinciae finitima-
rumque regionum; multi praeterea capitis damnati
exulesque convenerant. Fugitivis omnibus nostris cer- 4
tus erat Alexandriae receptus certaque vitae condicio,
ut dato nomine militum essent numero; quorum si
quis a domino prehenderetur, consensu militum eri-
piebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa ver-
sabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum 5
amicos ad mortem deposcere, hi bona locupletum diri-
pere, stipendii augendi causa regis domum obsidere,
regno expellere *alios*, alios arcessere vetere quodam
Alexandrini exercitus instituto consuerant. Erant prae-
terea equitum milia duo. Inveteraverant hi omnes 6
compluribus Alexandriae bellis, Ptolomaeum patrem in
regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant,
bella cum Aegyptiis gesserant. Hinc usum rei milita-
ris habebant.

CXI. His copiis fidens Achillas paucitatemque mi- 1
litum Caesaris despiciens occupabat Alexandriam prae-
ter eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus
tenebat, primo impetu domum eius inrumpere conatus;
sed Caesar dispositis per vias cohortibus impetum eius
sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum, 2
ac longe maximam ea res attulit dimicationem. Simul 3
enim diductis copiis pluribus viis pugnabatur et magna
multitudine naves longas occupare hostes conabantur;

quarum erant L auxilio missae ad Pompeium proëlio-
que in Thessalia facto domum redierant, quadriremes
omnes et quinqueremes aptae instructaeque omnibus
rebus ad navigandum, praeter has XXII, quae praesidii
causa Alexandriae esse consuerant, constratae omnes;
4 quas si occupavissent, *sperabant fore, ut* classe Caesari
erepta portum ac mare totum in sua potestate haberent,
5 commeatu auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque
tanta est contentione actum, quanta agi debuit, cum
illi celerem in ea re victoriam, hi salutem suam con-
6 sistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar omnesque
eas naves et reliquas, quae erant in navalibus, incen-
dit, quod tam late tueri parva manu non poterat, con-
festimque ad Pharum navibus milites exposuit.
1 CXII. Pharus est in insula turris magna altitudine,
mirificis operibus exstructa; quae nomen ab insula
2 cepit. Haec insula obiecta Alexandriae portum efficit;
sed ab superioribus regibus in longitudinem passuum
DCCCC in mare iactis molibus angusto itinere et ponte
3 cum oppido coniungitur. In hac sunt insula domicilia
Aegyptiorum et vicus oppidi magnitudine; quaeque
ubïque naves imprudentia aut tempestate paulum suo
cursu decesserunt, has more praedonum diripere con-
4 suerunt. Iis autem invitis, a quibus Pharus tenetur,
non potest esse propter angustias navibus introitus
5 in portum. Hoc tum veritus Caesar hostibus in pugna
occupatis militibusque expositis Pharum prehendit at-
6 que ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum,
ut tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum suppor-
tari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas
7 provincias atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi
partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discede-
retur et neutri pellerentur — id efficiebant angustiae
loci — paucisque utrimque interfectis Caesar loca

maxime necessaria complexus noctu praemuniit. In eo 8
tractu oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse
habitandi causa initio erat inductus, et theatrum con-
iunctum domui, quod arcis tenebat locum aditusque
habebat ad portum et ad reliqua navalia. Has muni- 9
tiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro ob-
iectas haberet neu dimicare invitus cogeretur. Interim 10
filia minor Ptolomaei regis vacuam possessionem regni
sperans ad Achillam sese ex regia traiecit unaque bel-
lum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos 11
de principatu controversia orta, quae res apud milites
largitiones auxit; magnis enim iacturis sibi quisque
eorum animos conciliabat. Haec dum apud hostes ge- 12
runtur, Pothinus, nutricius pueri et procurator regni,
in parte Caesaris, cum ad Achillam nuntios mitteret
hortareturque, ne negotio desisteret neve animo defi-
ceret, indicatis deprehensisque internuntiis a Caesare
est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

INDEX NOMINUM.